

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

ОРЛОВСЬКИЙ Віктор Кузьмич

УДК 321.01:328.123

**Партійно-політична опозиція в Україні: проблеми конструювання
політичної реальності.**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник

НІКОЛАЄНКО Наталія Олександрівна

доктор політичних наук, доцент

Миколаїв-2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Стан наукової розробки теми та джерельна база дослідження.....	10
1.2. Концептуальні підходи до вивчення понять «політична опозиція», «партійно-політична опозиція»	27
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2. ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	49
2.1. Методологічна основа дослідження партійно-політичної опозиції.....	49
2.2. Типологія партійно-політичної опозиції	56
Висновки до розділу 2.....	70
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПАРТІЙНО-ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ В УКРАЇНІ	72
3.1. Процес формування та легітимації політичної опозиції в сучасній Україні.....	72
3.2. Роль партійно-політичної опозиції в становленні демократичних інститутів політичної системи.....	90
Висновки до розділу 3.....	109
РОЗДІЛ 4. ПАРТІЙНО-ОПОЗИЦІЙНІ СИЛИ В СУЧАСНОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ.....	113
4.1. Вплив опозиційних партій на демократичний вимір під час перманентних виборів 2006-2010 років.....	113
4.2. Трансформації опозиційних партій у виборчій парламентській кампанії 2012 р.	155
Висновки до розділу 4.....	175
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182

ВСТУП

Проблема становлення партійно-політичної опозиції в Україні більш як за два десятиліття від початку демократичних перетворень залишається актуальною. Сам процес формування відповідальної та конструктивної опозиції змушує припустити, що реальна конкурентність політичних сил перебуває ще на початковій стадії формування. Наявність інституту опозиції є гарантом того, що у своїй діяльності владні органи керуватимуться загальнонаціональними інтересами.

Отже, конструювання сучасної політичної реальності неможливе без інституту партійно-політичної опозиції. Важливим завданням на шляху формування демократичного політичного режиму в Україні та її розвитку як європейської держави має стати формування цивілізованих стосунків між політичною владою та опозицією.

У зв'язку з цим набуває актуальності аналіз того, що являє собою партійно-політична опозиція, які реальні функції вона виконує або здатна виконувати, якими є передумови опозиції та форми прояву її активності. Особливо важливо проаналізувати, що являє собою опозиція в умовах трансформації суспільства та його політичної системи.

Виключно актуальним є дослідження впливу опозиційних партій на демократичний вимір, політичного середовища, в якому діє політична опозиція, її складу та перспектив, перетворення нинішньої опозиції в конструктивну силу, здатну стати однією з гарантій цивілізованого, демократичного розвитку Української держави.

Вивчення проблем функціонування політичної опозиції в сучасному вимірі видається важливим тому, що вона є активним учасником виборчого процесу, а отже, поруч із владою несе відповідальність за результати волевиявлення громадян.

Досвід розвинених демократичних країн показав, що конструктивна опозиція є невід'ємною складовою механізму стримування і противаги у

структурі владних відносин.

Процеси демократизації політико-інституційного устрою можливі лише з урахуванням діяльності опозиції як елемента політичної системи, оскільки демократичний політичний режим – це цивілізована боротьба між владою й опозицією, аби влада усвідомлювала, що є політична та ідеологічна сила, готова замінити її.

Проблематика вивчення феномену партійно-політичної опозиції полягає в тому, що даний феномен до кінця не вивчений для застосування в реаліях нової демократичної держави. У зв'язку з цим актуальним стає питання дослідження проблем функціонування, впливу на сучасну політичну реальність партійно-політичної опозиції, її взаємодії з існуючою владою з початку незалежності України і до сучасності.

Отже, актуальність дослідження зумовлена потребою наукового осмислення партійно-політичної опозиції та її ролі на шляху демократизації Української держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках планових наукових досліджень та є складовою частиною комплексної проблеми «Політичний процес в Україні: історія, сучасність та перспективи розвитку» (державний реєстраційний номер 0111U004671) кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, одним із виконавців яких є дисертант.

Об'єктом дослідження є політичний процес в Україні.

Предметом дослідження є еволюція партійно-політичної опозиції та її роль у конструюванні політичної реальності сучасної України.

Метою дослідження є виокремлення проблем функціонування партійно-політичної опозиції та розкриття ролі даного феномену в контексті конструювання політичної реальності.

Досягнення поставленої мети обумовило необхідність розв'язання наступних наукових задач:

- з'ясувати ступінь дослідження партійно-політичної опозиції у вітчизняній та зарубіжній політичній думці;
- уточнити поняття «партійно-політична опозиція» та розкрити її сутнісний зміст;
- охарактеризувати класифікаційний вимір партійно-політичної опозиції;
- дослідити сучасні тенденції розвитку партійно-опозиційних сил в Україні;
- проаналізувати основні етапи становлення та розвитку партійно-політичної опозиції;
- визначити роль партійно-політичної опозиції у процесі демократизації суспільства;
- розкрити вплив опозиційних партій на демократичний вимір під час перманентних виборів;
- дослідити трансформації опозиційних партій у виборчій парламентській кампанії 2012 року.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали принципи багатофакторності, історизму, об'єктивності, причинності та системності.

Для розв'язання окреслених завдань використано комплекс як загальнонаукових, так і спеціальних методів. Вирішення поставлених задач і досягнення мети дослідження стали можливими за умов використання автором наступних методів: структурно-функціонального, біхевіоралістського, інституціонального, компаративістського, порівняльно-історичного, івент-аналіз, операціоналізації понять. З метою цілісного сприйняття об'єкта дослідження був використаний системний метод. Він дав змогу визначити стратегію наукового аналізу, а саме розкрити структуру партійно-політичної опозиції в Україні, специфіку взаємовідносин влади та опозиції, фактори впливу на характер голосування громадян України в період виборчих кампаній 2006-2012 років.

За допомогою структурно-функціонального підходу вивчався структурний склад політичної опозиції. У третьому розділі, з метою сформулювати цілісне уявлення про структуру та етапи функціонування опозиції в Україні, необхідно було звернутися до порівняльно-історичного методу. Використання компаративістського методу надало змогу при оцінці діяльності опозиційних партій використати виборчий досвід та проаналізувати аспекти роботи партійно-політичної опозиції в контексті виборчого процесу.

Застосування біхевіоралістського методу в роботі дало можливість показати фактори, які детермінують політичну діяльність опозиції, проаналізувати комплекс чинників діяльності опозиційних політичних сил.

При дослідженні діяльності опозиційних партій під час виборчих кампаній був використаний інституціональний метод. За допомогою івент-аналізу була виявлена суспільно-політична діяльність опозиційних сил, кандидатів в депутати, що брали участь у виборчих перегонах, їх взаємодія із виборцями.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена проблематикою, яка до цього часу не отримала цілісного політологічного аналізу:

Вперше:

– виявлено специфіку впливу опозиційних партій на демократичний вимір під час перманентних виборів 2006-2010 років. Обґрунтовується, що період між парламентськими та президентськими кампаніями суттєво вплинув на опозиційну діяльність політичних партій. Доведено, що зазначений виборчий цикл характеризується внутрішніми перестановками, партизацією влади та опозиції, переформатуванням партійно-політичних сил та переосмисленням підсумків президентських виборів 2004 року;

– сформульовано та обґрунтовано трансформацію опозиційних партій у виборчій парламентській кампанії 2012 року. Наголошується, що політичний капітал опозиції виявився розподілений нерівномірно, структурний ресурс залишався у двох опозиційних сил: «Батьківщина» і «Фронт змін» і частково

у «Свободи». Підсумком такого поділу стала боротьба між лідерами опозиції, неузгодженість єдиних кандидатів по мажоритарних округах.

Удосконалено:

– категорію «партійно-політична опозиція» та її складові компоненти, що визначають структуру цієї дефініції. Партійно-політична опозиція визначається як діяльність політичних сил, які пропонують нову інтерпретацію або суттєві доповнення до діючого курсу держави;

– класифікаційний вимір партійно-політичної опозиції, виокремивши системну, позасистемну опозицію та плацебо-опозицію;

– сутність поняття «плацебо-опозиція», визначено його зміст залежно від політичного режиму держави. Це дало змогу проаналізувати політичну сферу, в якій переважна більшість політичних структур не є реальною опозицією. Наголошується, що на сучасному етапі розвитку України персоналізоване неприйняття діючої влади може бути лише однією з ознак опозиційності, але цієї ознаки явно недостатньо для того, щоб вважатися реальним опозиціонером;

– типологізацію факторів, які впливають на формування сучасної опозиційної системи. Наголошується, що інституційний дизайн політичної системи, низька політична культура електорату, відсутність потреби в діяльності опозиційних партій у переважної частини суспільства, елітарність опозиційних політичних партій, особистісний фактор, виражений у відсутності яскравих опозиційних лідерів, впливає на формування політичної інфраструктури.

Дістали подальшого розвитку:

– дослідження сучасних тенденцій розвитку партійно-опозиційних сил в Україні на основі емпіричного матеріалу та сукупності теоретико-методологічних підходів;

– аргументація твердження відносно того, що сфера діяльності партійно-політичної опозиції є досить широкою. В той же час, виконуючи позитивні

функції для становлення та впровадження демократичного виміру, вона може стати і дестабілізуючим фактором.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Основні ідеї та висновки, отримані у дисертаційному дослідженні, можуть сприяти більш ґрунтовному розумінню суб'єктами політичного процесу форм взаємодії влади та опозиції. Зміст і висновки роботи суттєво розширюють спектр наукових знань щодо розробки концепцій теоретико-методологічних підходів до вивчення партійно-політичної опозиції. Теоретичні та прикладні висновки дисертації можуть бути використані під час розробки навчальних програм та посібників з партології, політичної соціології та прикладної політології.

Результати дослідження можуть бути застосовані у практичній роботі політичних консультантів, політичних технологів, які аналізують програми дій, стратегію та тактику ведення виборчої кампаній політичними партіями, лідерами опозиції.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій досліджується конкретне наукове завдання стосовно ролі партійно-політичної опозиції в Україні в контексті конструювання політичної реальності. Всі теоретико-методологічні, науково-аналітичні висновки та рекомендації зроблені автором самостійно на основі аналізу наукової літератури та опрацювання практичних даних.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на кафедрі політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Матеріали дослідження оприлюднені автором у наукових статтях, публікаціях та виступах на науково-практичних конференціях: «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кіровоград, 15 червня 2012 року.); «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблема політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (м. Херсон, 2012 року.); і Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 2011 року.); Міжвузівська

конференція молодих політологів «Актуальні проблеми сучасної політики» (м. Рівне, 2013 року.).

Ключові питання дослідження розглядалися на навчально-методологічних семінарах кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського та знайшли відображення в низці авторських публікацій і повідомленнях на наукових конференціях.

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення, результати, висновки і пропозиції, сформульовані у дисертації, знайшли відображення у дев'яти статтях, з них шість – у виданнях, що визнані фаховими з політичних наук в Україні, та одній зарубіжній публікації, а також доповідях і тезах на науково-теоретичних і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи обумовлені метою та задачами дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок, основного тексту – 181 сторінка. Список використаних джерел містить 295 найменувань, у тому числі 8 – іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми та джерельна база дослідження

Сильна партійно-політична опозиція в демократичних суспільствах стала запорукою соціальної стабільності. Започаткували дослідження проблем становлення опозиції Г. Болінброк, Дж. Локк, А. Шефстбері. Пізніше аналіз поняття «політична опозиція» отримав відображення у роботах таких вчених, як Т. Джефферсон, Ш. Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо та інших.

Актуалізувалися проблеми політичної опозиції в кінці XIX – першій половині XX століття. Серед авторів-розробників можна назвати Ф. Гізо, Р. Даля, А. Лоуелла, Р. Міхельса, Д. Растроу, С. Франка, Б. Чичеріна, Дж. Шарпа, Й. Шумпетера та інших.

Сучасна політична думка досліджує форми опозиційної діяльності, які сформовані протягом тривалого періоду теоретизування. Щоб систематизувати та узагальнити увесь спектр наукових припущень та теоретичних моделей, виникає потреба простежити, як змінювалися уявлення про політичну опозицію та процес інституціоналізації даного явища у зарубіжних дослідників.

XIX століття стало початком інституційного оформлення політичної опозиції, саме в цей період у Франції відбулися дві революції, під час яких проявилась активність опозиційних сил. Першу спробу змістовного аналізу опозиції зробив Ф. Гізо – видатний представник французької ліберальної думки, відомий політичний діяч, мислитель. В його роботі «Про засоби правління і опозиції в сучасній Франції» представлений аналіз революційних подій у Франції через призму наявності в суспільстві опозиції. Він розглядає проблему національної опозиції на історичному тлі своєї епохи, коли

опозиційні, «бунтарські» настрої викликали революції і в подальшому переформатували політичну систему. Стосовно сутності опозиції, Ф. Гізо зазначає, що опозиція є правління тією частиною публіки, яка засуджує урядову систему і прагне змінити її, правда, це правління чисто моральне, яке не володіє ніякими примусовими засобами щодо своїх противників або своїх прихильників, здатне діяти лише шляхом впливу, але якому гідність і усвідомлення всіх своїх прав від цього не менш необхідні [203, с. 311-312].

Метою опозиції, на думку Гізо, є боротьба, але не лише для того, щоб знищити, якщо це їй вдасться, систему управління, яку вона вважає неправильною, але також і для того, щоб цю систему змінити, змусити її стримувати себе. Саме цим обґрунтована необхідність опозиції перебувати у владі. Тобто, в умовах малопродуктивної діяльності традиційного державного апарату зробити управління суспільством ефективним, зберігши при цьому свободу та основні правові гарантії громадян, можливо лише за участі політичної опозиції [203, с. 311-312].

Видатний вчений ХХ ст. Й. Шумпетер у своїй праці «Капіталізм, соціалізм та демократія» зазначає, що ініціатива у висуванні питань на парламентське обговорення, як правило, належить урядові або ж тіньовому кабінету опозиції, а не окремим депутатам. Ця думка свідчить про надання опозиції інституціональної форми тіньового уряду та про неминучу участь опозиції у прийнятті державних рішень. В той же час вчений вважає, що іноді «політична машина не може сприйняти певних проблем, так як вище керівництво уряду та опозиційних сил не вбачає в них політичної цінності або ж ця цінність насправді сумнівна. Такі питання беруть собі аутсайтери, які віддають перевагу індивідуальній боротьбі за владу замість служіння в лавах однієї з існуючих партій» [283, с. 238-239].

Російський дослідник С. Франк (1877-1950) наділив опозиційною функцією народні маси. У роботі «По той бік «правого» та «лівого» вчений зазначає, що консервативна влада завжди опиралася на народні маси проти створених класів, і, навпаки, влада, вступаючи на шлях радикальної та

планомірної перебудови суспільства, натикалася на опозицію народних мас. На думку С. Франка, принцип свободи, який зазвичай не сприймається владною верхівкою стає надбанням опозиції. Тому за нових соціальних обставин вимога свободи в значній мірі характеризує політичні прагнення, що визначаються як «праві». Вони у своїй більшості стають вождями частини народних мас, мріють про народне повстання і певним чином обіймають позицію «крайніх лівих». Не дивлячись на свою гостру ненависть до «лівих» в інших відносинах, вони інколи солідаризуються з тими «крайніми лівими», котрі самі знаходяться в опозиції і не задоволені пануючою в державі лівою владою» [261, с. 227].

Засновник російської «державної школи» Б. М. Чичерін у науковій праці «Різні види лібералізму» виокремлює опозиційний лібералізм. «Яка тут представлена суміш людей! Різні мотивації, різні соціальні типи – від Собакевича, який запевняє, що прокурор – добропорядна людина, та й той нікчема, до пана, незадоволеного скасуванням кріпосного права, до вельможі, який потрапив у немилість і тому долучився до опозиції, доки не засяє над ним благодатна посмішка, котра знову поверне його до влади» [203, с. 629-630].

Автор зазначає, що стан опозиційності здавна притаманний російському суспільству і аналізує суспільно-політичні настрої.

До форм опозиційної діяльності Б. Чичерін відносить «невдоволення з патріархальним характером»; умисну злу іронію, яка покликана продемонструвати, що насмішник знаходиться мінімум на один щабель вище інших учасників соціальної дискусії; докори; агресивні вимоги, за яких в один і той же час з однаковим натиском вимагаються абсолютно протилежні речі; «поетичну любов» до самоврядування, гласності; ораторські ефекти, які супроводжуються відповідними мімікою та рухами; «свободолюбства», яке зазвичай втілюється у деспотію тощо [203, с. 631].

Дослідження проблем становлення партійної системи в країнах Західної Європи супроводжувався вивченням ролі та сутності опозиційних політичних сил.

Так, німецький партолог Р. Міхельс у своїй праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» розглянув феномен опозиційної партії. Він зазначає, що всі сили опозиційної партії спрямовані на витіснення правлячої партії, аби посісти її місце, іншими словами, замінити одне угруповання правлячого класу іншим. Та рано чи пізно конкурентна боротьба між окремими угрупованнями правлячих класів закінчується перемир'ям, несвідомий мотив якого – збереження таким чином панування над масами або ж його розділення [145, с. 189]. В роботі Р. Міхельса надаються критерії конструктивності політичної опозиції. Для автора опозиція не є носієм альтернативних шляхів розвитку держави, а лише виконує функцію заміщення кланової влади.

Першою спробою теоретичного аналізу політичної опозиції є робота М. Дюверже «Політичні партії» (1951). Він вважав існування організованої опозиції характерною рисою демократичних політичних систем. Значну увагу теоретики і практики в галузі політології приділяли розподілу повноважень між опозицією та урядом. М. Дюверже, аналізуючи політичні реалії та уточнюючи поняття законодавчої і виконавчої влади, зазначає, що «різниця між законодавчою і виконавчою владою не має значення, адже у багатьох випадках лідер партії парламентської більшості володіє тією та іншою, оскільки керує урядом і контролює цю більшість. Тому говорити, що ці влади розмежовані, – фікція, а справжній поділ влади має місце між урядом і опозицією» [72, с. 83].

Феномен опозиції у західній політичній думці починається досліджуватися з кінця 50-х років минулого століття, після виходу статті О. Кіркхаймера «Послаблення опозиції у західних демократіях». Вона стала поштовхом для подальших досліджень опозиції. Причиною написання статті

стало зниження рівня опозиційності у більшості західних демократій у середині ХХ ст.

В 60-х роках середині ХХ ст. західними науковцями продовжено роботу в даному напрямі, так, в 1966 році вийшов збірник Р. Даля «Політична опозиція у західних демократіях». Саме йому належить теоретична розробка нових принципів діяльності партійної опозиції. Внесок Р. Даля у дослідження проблематики політичної опозиції є настільки ґрунтовним, що сьогодні аналіз феномену опозиції без вивчення його спадку неможливо.

Р. Даль у праці «Політичні опозиції у західних демократіях» сформулював критерії, що забезпечують демократичний характер політичних систем, відповідно створюють умови існування політичної опозиції:

1) свобода думки та висловлювань, у тому числі можливість доведення відмінних позицій меншості до відома інших громадян і керівних інститутів держави;

2) можливість брати участь у політичному житті;

3) у випадку політичного конфлікту – контроль більшості громадян, виборців і обраних посадових осіб над рішеннями уряду;

4) раціональність у політичному обговоренні й ухваленні рішень, розуміння громадянами та лідерами держави висунутих цілей і відповідних засобів їх досягнення;

5) згода під час прийняття політичних рішень про необхідність мінімізації кількості та рівня обурення і примусу стосовно переможеної меншості та максимізація кількості громадян, котрі вважають, що прийняті рішення відповідають їх цілям;

6) мирний спосіб розв'язання конфліктів і мінімізація політичного насилля;

7) вирішення термінових питань політики, коли уряд звертає увагу на будь-яке питання, розцінене значною кількістю громадян або лідерів як термінове, важливе, і приймає рішення, що задовольняють найбільшу кількість громадян;

8) широка довіра і лояльність до Конституції та демократичних процедур у державі [64, с. 112-118].

У середині ХХ століття Р. Даль запропонував типологію політичної опозиції. Вчений виокремлював структурну опозицію (прагне змінити або запобігти змінам у головних сферах функціонування держави: політичний курс уряду, тип політичної системи, тип політичного режиму, соціально-економічна структура); не структурну опозицію (прагматична опозиція або напівопозиція) [65].

Р. Даль в роботі «Поліархія. Участь та опозиція» [65] запропонував нове поняття – «поліархія», інтерпретуючи її як особливий тип режиму правління у сучасному суспільстві. Основною відмінністю «поліархії» від інших політичних режимів, на думку Р. Даля, є поєднання двох характеристик: високої терпимості до опозиції, тобто до тих, хто протидіє діям уряду, та широких можливостей участі у впливі на поведінку уряду та навіть у зміщенні мирним шляхом офіційних осіб держави.

У 1965 році Лондонська школа економічних та політичних наук почала видавати журнал «Уряд та опозиція» («Government & Opposition»). У 1966 році вийшла робота Г. Іонеску та І. де Мадаріагі «Опозиція як політичний інститут».

В 60-80 роках ХХ ст. сформувалася тенденція до збільшення кількості робіт, які займалися вивченням різноманітних аспектів політичної опозиції. Аналіз опозиції у 70-тих рр. відбувався переважно за рахунок залучення таких нових країн, як Японія та Індія, а також привернення уваги до тоталітарних та авторитарних режимів.

Традиції Р. Даля у 80-тих роках ХХ ст. продовжили Е. Колінські, Дж. Сміт та інші. Серед основних проблем аналізу зарубіжних дослідників стала проблема легітимації опозиції. Вона вивчалася на прикладі комуністичних партій країн Західної Європи. Проте в цілому кількість ґрунтовних та систематизованих монографій є невеликою.

З останньої третини минулого століття вчені звернулися до дослідження опозиції в умовах політичних трансформацій. Хоча і тут політична опозиція відіграла важливу, але не провідну роль. Нову класифікацію типів політичної опозиції запропонували Х. Лінц та А. Степан. Надалі усі ґрунтовні дослідження опозиції відбуваються у сфері транзитології. Важливий внесок у її вивчення зробили Т. Карл, Г. Кітчельт, Д. Растоу, Ф. Шміттер.

Американський політолог Д. Растоу у праці «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» приділив увагу ролі опозиції у процесі демократичного транзиту. «Довіра до демократії буде зростати особливо динамічно, якщо в перші ж десятиріччя існування нового режиму в управлінні державними справами зможе брати участь широкий спектр політичних течій – або шляхом об'єднання у різного роду коаліції, або по чергово змінюючись у ролі уряду та опозиції...» [203, с. 8-9]. Він вважав, що існування інституту політичної опозиції є засобом втілення демократії. Дослідник зазначає, що оскільки політична система неспроможна конструктивно протистояти різним ризикам, то в даному випадку потрібна опозиція як інструмент впливу.

Значна увага зарубіжної політичної думки ХХ століття була зосереджена навколо методів ненасильницької діяльності. Англійський дослідник Дж. Шарп нарахував їх 198, серед зазначених основними формами є: політичне втручання (громадянська непокоря «нейтральним законам», робота без співробітництва, подвійний суверенітет та створення паралельного уряду), соціальне втручання (створення альтернативних соціальних структур та систем комунікацій), політичний траур, офіційні заяви тощо [280].

Запропоновані Дж. Шарпом методи ненасильницької діяльності охоплюють різні рівні: особистісний, родинний, локальний, регіональний, загальнодержавний, глобалізований, віртуальний. Автор пропонує пристосувати побутову діяльність до інструментарію відстоювання

політичних позицій, зазначаючи, що таким чином людині набагато простіше донести свою ідеологічну позицію до членів групи спротиву.

Німецького дослідник Г. Оберройтер розробив класифікацію політичної опозиції щодо критеріїв системності: «Не всякий опір можна назвати сьогодні політичною опозицією, а тільки політичну протидію, де функціонують добре організовані суб'єкти з конкретними політичними вимогами або навіть програмами, що містять одночасно високий альтернативний, евристичний і протестний потенціал, спрямований проти політики діючої влади. Таким чином, про цивілізовану опозицію можна вести мову тільки тоді, коли суперечності між більшістю та меншістю ґрунтуються на фундаментальній єдності по цей і другий бік альтернативи і не ставлять під загрозу основи конституційної, політичної та правової систем» [293, с. 134].

Класичним вважається визначення опозиції надане А. Лоуеллом. Він зазначив, що опозицією є партія, яка не перебуває при владі, але є абсолютно лояльною до установ держави і готовою взяти владу без будь-якого ушкодження для політичних традицій влади [134].

Таким чином, протягом XIX-XX ст. зарубіжна політична, філософська думка значну увагу зосередила навколо досліджень проблем визначення, класифікації, інституціоналізації політичної опозиції, критерієм системності та конструктивності. Значний вплив на теоретичні надбання з проблематики політичної опозиції мали історичні умови та процес становлення політичної системи в цілому та партійної, зокрема.

Відсутність нормативно-правової бази та традицій діяльності політичної опозиції в Україні викликала значний інтерес до досліджень з даної проблематики. Сьогодні увага до проблем політичної опозиції набула особливої актуальності. Здебільшого цей інтерес викликаний сучасними подіями в політичному житті України, необхідністю інституціоналізації опозиції та процесом демократизації. До тих, хто займається зазначеними питаннями, належать: В. Горбатенко [274], Л. Корміч [111, 112],

М. Михальченко [146, 147], В. Мороко[158-160], П. Молочко [152-155], М. Примуш [214], І. Побочий [212, 213], Ю. Шведа[281], В. Якушик [287].

Проте, незважаючи на активізацію досліджень політичної опозиції серед українських вчених, ступінь наукової розробленості проблеми аналізу є невисокою. Це підтверджується і тим, що в програмах дисципліни «Політологія» відсутня тема «Політична опозиція». Матеріали про цей феномен відсутні в більшості підручників з історії України, соціології політики. Викладення теоретико-методологічних проблем щодо опозиційної діяльності українських партій, концептуальні проблеми існування опозиції розпорошене по багатьох джерелах або взагалі відсутнє.

Однак, широке коло робіт українських науковців з визначеної проблематики почали з'являтися в 2000-х роках.

Окремі аспекти діяльності політичної опозиції висвітлюються у дисертаціях, поданих на здобуття наукових ступенів кандидата філософських, історичних, юридичних наук. Це, зокрема, роботи кандидата філософських наук Л. Червоної «Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз» [268-270], та дослідження кандидата юридичних наук О. Совгирі «Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз)» [235-238].

В цілому 2000-х рр. стали плідними для українських дослідників в розрізі наукових доробок з питань опозиції, становлення її як інституту в політичній системі України. Так, в роботах Т. А. Христюк [264-266] досліджено процес формування, розвитку та діяльності політичної опозиції в Росії наприкінці 1980-х років – початку 2000 року, становлення в цей період різних опозиційних політичних партій і рухів до владних інститутів, особливості формування ідеологічних концепцій, що визначають політичну спрямованість різних типів політичної опозиції та їх відмінних рис. В працях Т. А. Христюк [264-266] проаналізовано особливості еволюції політичної опозиції в Росії у роки правління Б. Єльцина і приходу до влади В. Путіна.

В дослідженнях Н. Ю. Вінничук [38-41] виявлені та проаналізовані основні підходи до визначення політичної опозиції, виокремлено та систематизовано функції та типи політичної опозиції в умовах сучасної демократії.

Значний доробок дослідника С. С. Бондара [17-21] присвячений аналізу можливостей та перспектив політичної опозиції в системі владних відносин України. Досліджуючи процес виникнення та розвитку концепцій політичної опозиції, автор проаналізував особливості функціонування, чинники ефективної діяльності та процедурні передумови діяльності політичної опозиції в розвинених демократичних країнах.

Вивченню законодавчого забезпечення діяльності опозиції присвячена монографія О. В. Кукуруз «Досвід нормативно-правового забезпечення діяльності опозиції у країнах Європейського Союзу та напрями його реалізації в Україні» [126]. Зазначена дослідниця в своїх роботах [124, 125] здійснила порівняльний аналіз правових засад діяльності політичної опозиції в Україні та Республіці Польща з урахуванням досвіду останньої, визначено оптимальний варіант нормативно-правового регулювання діяльності політичної опозиції в Україні, співставила причини становлення української і польської позапарламентської опозиції, визначено основні тенденції у функціонуванні парламентської більшості і парламентської опозиції в Україні та Республіці Польща.

Відомий український науковець І. В. Зарицька [86-90], розкрила роль інституту парламентської опозиції у функціонуванні демократичних політичних систем та визначила її базові функції, чинники, які впливають на ефективність парламентської опозиції, серед яких: законодавчо закріплене та гарантоване право на свободу об'єднань, зібрань, думок; врахування прав парламентської меншості при прийнятті рішень; залучення на бік парламенту опозиційних верств населення через мобілізацію громадської думки; дотримання опозицією конституційно-правових норм.

В роботі В. П. Березинського «Транзитивні особливості формування електорального простору сучасної України» [14], розкрито сутність моделі електорального простору сучасної України за критерієм «влада–опозиція».

Т. В. Ткаченко [242-245] досліджував політичну опозицію як чинник демократизації політичної системи України, особливості та проблеми її формування в українському суспільстві. Автор виділяє основні етапи розвитку політичної опозиції та умови її трансформації в незалежній Україні та характеризує проблеми процесу інституціоналізації політичної опозиції в Україні.

В роботах Н. І. Піскарьової [193-196] здійснений аналіз особливостей становлення політичної опозиції в Україні з урахуванням світового досвіду та національної специфіки, який дозволив уточнити визначення політичної опозиції, її природу та форми функціонування. Дослідниця визначила політичну опозицію як форму соціально-політичної орієнтації суспільства та обґрунтувала наявність інтегративного елементу прояву активності опозиції – опозиціонарність.

Таким чином, вітчизняні науковці зробили не тільки значний внесок, адаптувавши західні теоретико-методологічні напрями в українську політичну науку, а й створили науково-методологічну та методичну базу для подальших досліджень, проаналізувавши специфічні особливості української опозиції.

Серед вітчизняних науковців, які в тій чи іншій мірі вивчали зазначену проблематику слід також назвати В. Бебика [911] та О. Радченка [218].

Зокрема, теоретичним питанням політичної діяльності, соціально-політичними аспектами управління, стану політичних партій та блоків напередодні виборів, тенденціям їх розвитку, особливостям та наслідкам виборчих процесів присвячені роботи вітчизняних дослідників Д. Видріна [42], М. Гончара [55], І. Кресіної та Є. Перегуди [121], Л. Кочубей [114-116], П. Кузьміна [123], С. Наумкіної [162-163], Н. Ніколаєнко [165], М. Томенко [252]. Зокрема, в статтях Д. Видріна та А. Томенко розглядаються

особливості та наслідки українських парламентських виборчих кампаній; М. Гончар аналізує діяльність політичного блоку В. Литвина «МИ» після виборів 2006 року та Партії зелених України відповідно; в монографії І. Кресіної та Є. Перегуди [121] досліджуються правові та політичні проблеми парламентських виборів в Україні.

Грунтовні дослідження діяльності політичної опозиції на сучасному етапі українського державотворення здійснили дослідники І. В. Мазур [136] та О. М. Матвійчук [138].

Досліджуючи партійно-опозиційні сили в сучасному виборчому процесі, автор використовував фактичний матеріал, наведений у відомій монографії Л. Кочубей «Виборчі технології: політичний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України)».

Наукові статті з досліджувальної проблематики, що заслуговують уваги, представлені російськими авторами, більшість їх розміщується на сторінках Інтернет-видань.

Серед українських джерел найактивніше використовувалися новинно-аналітичні сайти та періодичні видання: «Кореспондент», «Українська правда», «Версії», «Дзеркало тижня», «День».

З огляду на те, що відсутні комплексні дослідження партійно-політичної опозиції, увагу привертає дослідницький матеріал «Опозиція в Україні» [173] та аналітичні матеріали круглого столу «Опозиція в Україні: стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх нормалізації» тему «Опозиція і влада в Україні: чи є шанс на подолання конфронтації» [175], здійснені недержавним аналітичним Центром Олександра Разумкова.

Законодавство України зазнає постійних змін. Українська практика свідчить, що зміни виборчого законодавства відбуваються завжди напередодні виборів, що негативно впливає на зміст та характер прийнятих поправок. Положення Законів «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських

голів» приймалися із врахуванням політичної ситуації, а не покращення законодавчої бази виборчого процесу. Це є особливо актуальним в частині протидії та виявленню порушень під час виборчих кампаній.

Питання з дослідження проблеми молодіжних громадських організацій та опозиційних рухів відображені як в українській, так і в зарубіжній науковій літературі. Серед українських учених цій проблемі присвятили праці В. Барабаш [5] В. П. Банах [168], С. В. Зелінський [168], А. Г. Зінченко [168] В. Кулик [127], О. В. Лісовець [131] та інші.

Питаннями діяльності та участі молодіжних організацій в державотворчих процесах на загальнонаціональному та регіональному рівнях займалися такі українські вчені: О. Корнієвський, В. Кузьмич, К. Плоский. В свою чергу розглядом проблем діяльності молодіжних організацій на рівні регіону, а саме, Миколаївщини, займалися дослідники М. Димитров, Р. Чупрін [156], та ін. В своїх працях вони розглядали прикладні питання процесу формування та діяльності політичних молодіжних організацій.

Тому дослідження процесу становлення молодіжного руху в його організованій та неформальній формі є дуже актуальним питанням суспільної науки. Особливо актуальним є вивчення процесу формування та становлення молодіжного руху в країнах перехідного періоду.

Сьогодні проводяться конференції та круглі столи, публікуються наукові статті та аналітичні довідки, здійснюються соціологічні дослідження питань історичного розвитку явища опозиційності, проблем розуміння опозиції, її прав та механізмів реалізації цих прав, а також доцільності законодавчого визначення її статусу в сучасній Україні.

Серед матеріалів, які присвячені питанням опозиції, основна увага приділяється правовим питанням, що стосуються розробки та прийняття закону про опозицію й опозиційну діяльність. Серед таких праць слід назвати «Статус опозиції в Україні. Матеріали до круглого столу», «Опозиція в Україні». Однією із перших спроб обговорення проблематики опозиції було

проведення у Києві у 1996 році науково-практичної конференції «Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика».

Надзвичайно цікавим є дослідження «Опозиція в Україні. Загальна характеристика», проведене Центром ім. О. Разумкова, в якому проблематика опозиції аналізується не лише у правовому а й у політичному аспекті. У своїй статті український дослідник І. Павленко, виходячи з досвіду європейського й українського парламентаризму, дає визначення феномена політичної опозиції і висловлює міркування щодо шляхів правового унормування діяльності парламентської опозиції в Україні.

Набагато більше уваги до різних аспектів опозиційної діяльності приділяється російськими дослідниками, серед них такі відомі вчені, як У. Кирієнко [105], С. Поршаков [207], О. Циганков [273].

Відома російська дослідниця, громадський діяч Г. М. Міхальова [148-150] досліджує опозицію в контексті діяльності політичних партій.

Російська дослідниця І. О. Кривчук займається проблематикою «еліта-контреліта-опозиція» в умовах російської демократичної реформації. Автор вказує на те, що в процесі становлення правової держави та громадянського суспільства опозиційні структури, як професійно-політичні, так і суспільно-цивільні, зможуть у майбутньому відтворити повноцінну опозицію.

Відомий російський політолог В. Я. Гельман в статті «Політична опозиція в Росії: вимираючий вид?» [47] аналізує причини поразки в ході електорального циклу 2003-2004 років всіх політичних сил, які в тій чи іншій мірі претендували на роль опозиції політичному режиму або політичному курсу влади. За висновком автора, це поразка була обумовлена не стільки ситуаційними чинниками, пов'язаними з популярністю президента країни, організаційної слабкістю опозиційних партій або особливостями виборчої кампанії, скільки характером нинішнього політичного режиму, передусім впливом несприятливих для опозиції інституційних чинників, а також наслідками консолідації еліт за принципом «нав'язаного консенсусу». У цих умовах, доводить він, будь-які стратегії опозиційних сил виявлялися

завідомо неефективними і призводили або до маргіналізації, або до кооптації в правлячу групу без істотних політичних наслідків. Шанси на появу і успіх нової опозиції автор пов'язує з перспективами чергового розколу еліт при відмові від принципу «гри з нульовою сумою» при вирішенні внутрішньо-елітних конфліктів. Таким чином, робота «Політична опозиція в Росії: вимираючий вид?» розглядає методологічні підстави діяльності російської опозиції.

В. Я. Гельман аналізує досліджуваний феномен з урахуванням складності і невизначеності демократичного транзиту в РФ і трансформації політичного режиму.

Потрібно відзначити роботи відомого російського дослідника Б. А. Ісаєва [97, 98]. Його навчальний посібник «Політичні відносини і політичний процес у сучасній Росії» [97] містить актуальний матеріал, що характеризує політичні відносини і політичний процес в Росії. Спираючись на сучасні підходи та концепції, автор поділяє політичний процес на такі напрямки, як взаємини між гілками влади, політичними елітами, етносами та іншими суб'єктами російської політики, такі субпроцеси, як становлення правової держави та громадянського суспільства, демократизація та демократичний транзит, модернізація та політичні режими, структурні реформи політичної, партійної та виборчої систем.

В даному напрямі потрібно виділити навчальний посібник П. Ю. Рахшмир та Л.О. Фадєєвої «Політичний процес і еволюція політичних інститутів у ХХ столітті» [219]. В зазначеній праці розглядається російський політичний процес у ХХ столітті і еволюція політичних інститутів, в тому числі і опозиції.

Відомий російський вчений С. Поршаков у статті «Політична опозиція в країнах Заходу» [207], аналізує критерії опозиції. Він зазначає, що західні дослідники традиційно виділяють два основних типи опозиції – позасистемна і системна. До першого належать ліво-і праворадикальні партії і угруповання, програмні засади яких повністю, або частково відкидають переважаючу в

діяльності правлячих сил практику і систему політичних цінностей. До другого типу належить більшість ліво-і правоцентристських партій, які виходять з визнання непорушності основних політичних і економічних інститутів суспільства і розходяться з урядом у виборі шляхів і засобів досягнення загальних стратегічних цілей. С. Поршаков виділяє також і третій, проміжний тип опозиції, до якої в західній політології зараховуються «зелені», ряд комуністичних партій, італійські радикали.

Говорячи про інтегровані типології і підходи, слід зазначити типології Д. Г. Красільнікова [107] і В. Я. Гельмана [47-50]. Типологія політичної опозиції Д. Г. Красільнікова носить системний характер, що дозволяє більш глибоко розглянути сутність політичної опозиції. У цьому зв'язку Д. Г. Красільніков ділить всі політичні сили Росії на три типи:

1. Системні, які приймають основні цінності існуючої суспільної системи. В той же час, одночасно, системні політичні утворення можуть перебувати в суперечності один з одним, а також з владою [107].

2. Несистемні політичні утворення – ті партії, рухи, організації, які на стратегічному рівні заперечують дану систему. «Їм властиве неприйняття, як окремих інститутів системи, окремих її елементів, так і всієї суспільної системи в цілому з її елементним складом і відносинами між окремими елементами» [107].

3. Міжсистемні політичні утворення можуть приймати деякі цінності тієї чи іншої системи [107].

Російські політологи розглядали опозицію в контексті діяльності політичних партій. Партійну систему Росії кінця ХХ століття досліджували Г. О. Гаврилов [45], Ю. Г. Коргунюк [191], С. Є. Заславський [92], І. Борисов [92]. Так в роботі «Російська багатопартійність: становлення, функціонування, розвиток» [91] автори досліджують етапи становлення багатопартійності в Росії та роль позиційних політичних сил.

Монографія М. Н. Грачева та А. С. Мадатова «Демократія: методологія дослідження, аналіз перспектив» [58], розглядає теоретико-методологічні

проблеми дослідження феномену демократії з точки зору його просторово-часових і суб'єктно-об'єктних характеристик. Аналізуються основні теоретичні концепції демократії та демократизації, зокрема, здобувши широку популярність «теорія хвиль». Особлива увага приділяється питанням демократичного розвитку в умовах становлення інформаційного суспільства, сучасним концептуальним моделям «електронної демократії» та «електронного уряду».

М. В. Барабанов в праці «Партії та багатопартійність в сучасній Росії: виникнення, основні тенденції розвитку» [6] визначає роль і місце політичних партій у формуванні російської державної влади, виявляються особливості феномену партії влади в російській політичній системі, з'ясовуються форми і характер відносин партійної опозиції з владою, намічаються шляхи подальшого розвитку політичних партій і вдосконалення російської багатопартійності.

В цілому, потрібно відмітити, що українські та російські дослідники аналізували та систематизували практичний досвід вітчизняної опозиції на основі методологічних підходів західної політичної думки.

Таким чином, в процесі роботи над дисертаційним дослідженням, яке присвячене партійно-політичній опозиції в Україні, необхідно було для об'єктивного аналізу розкрити зміст цього явища, то, відповідно, і літературу, використану в дослідженні, умовно можна поділити на п'ять груп.

Перша група праць присвячена аналізу теоретико-методологічних підходів до вивчення політичної опозиції запропонованими представниками західної політичної думки.

Друга група складається з монографій, наукових статей російських та українських науковців, які досліджували опозиційні політичні сили, з'ясовували фактори та чинники впливу на становлення та розвиток політичної опозиції.

Третя група праць це автореферати дисертаційних досліджень, в яких обґрунтовано особливості політичної опозиції в контексті сучасного політичного процесу.

Четверта групу джерел представляють соціально-політичні та соціологічні розвідки, проведені відомими центрами дослідження громадської думки.

П'ята група матеріалів представлена дослідженнями, які аналізують виборчі процеси, які відбувались з 2006 по 2012 рік.

Автор констатує, що в цілому, темі політичної опозиції приділено значну увагу як у вітчизняній так, і зарубіжній політичній думці. Водночас, потрібно зауважити, що проблема партійно-політичної опозиції не знайшла достатнього висвітлення у науковій спадщині вітчизняних та закордонних вчених.

1.2. Концептуальні підходи до вивчення понять «політична опозиція», «партійно-політична опозиція»

Політична опозиція є важливим елементом політичної системи, а її сутнісне розуміння у політологічних дослідженнях залишається досить неоднозначним. Пояснюється це відмінностями методологічних підходів у визначенні сутності політичної опозиції.

Перший підхід умовно можна позначити як політологічний, що розуміє під опозицією лише інституційно оформлених політичних суб'єктів, які проводять лінію політичного протистояння, протиставлення, опору пануючим поглядам, політиці та практиці більшості. Другий підхід, який визначається як соціологічний, акцентує увагу на більш широкому розумінні сутності терміна «політична опозиція». Під опозицією тут розуміється будь-яке суспільне незадоволення або інакомислення, що може мати організовані

форми протидії владі, а може бути і неорганізованим у політичні інститути [37].

Складність з'ясування сутності опозиції пов'язана з відсутністю практики тлумачення змісту цього поняття у нормативно-правових актах. У наукових джерелах з відповідної проблематики опозицію часто описують як організовану групу індивідів, об'єднання на основі спільності, протистояння суб'єктів політики, протиставлення різних політик тощо [45, с. 12-13].

Процес інституціалізації опозиції завершився у Західній Європі ще у другій половині XIX ст., коли сформувалось ліберально-демократичне уявлення про політичну опозицію як про інтегральний елемент процесу реалізації народної волі, так само необхідний як влада і парламентська більшість [7, с. 8]. Політична опозиція стала розглядатись як елемент творення влади, а правове унормування її діяльності – юридичною умовою забезпечення зміни пов'язане із становленням партійної системи. Протягом громадянської війни 1648-1688 років сформувалися два табори – прибічники короля (торі) та захисники парламентаризму (вігі). Пізніше вони трансформувалися у Ліберальну та Консервативну партії, пройшовши стадії розвитку у вигляді партійних клубів. Закладення традиції двопартійної системи передбачало, що в основі формування політичних партій Великобританії функціонують такі поняття як «уряд» і «опозиція» [37].

Один із перших аналітичних розвідок про поняття «політична опозиція» належить англійському лорду Болінгбруку, який ще у 1749 році розумів під нею політичні партії, які програли вибори. Ця характеристика заклала традиційне розуміння політичної опозиції як інституціонально оформленого елементу політичної системи, функціональна діяльність якого об'єктивно служить ефективності та раціональному підпорядкуванню соціуму. У даному контексті основне значення і необхідність політичної опозиції визначається не лише її владною метою та можливостями зміни політичної влади, а й управлінським ефектом, який здійснює її функцію контролю та критики уряду. Політична опозиція розуміється як одна із ланок управлінського

механізму суспільства, що, переслідуючи власні політичні інтереси, об'єктивно несе стабілізацію й оптимізацію у розвиток усього суспільного організму [140. с. 59].

Як вже зазначалось, одним з перших дослідників поняття «опозиція» був англієць Дж. Болінгбрук. Він в XVIII ст. він обґрунтував конституційний принцип, який визначав сферу лояльної діяльності політичної опозиції. Суть цього принципу зводиться до постійного забезпечення балансу влади, контролю та критики з боку опозиції діяльності уряду, внесення пропозицій щодо реформування державно-правових інститутів [200, с. 82]. Мислитель надає політичній опозиції функції обмеження діяльності правлячої влади у державі.

У XIX ст. в результаті проведення реформи виборчого права з'явилися масові партії. Дослідники зауважують, що еволюція інституту політичної опозиції в Англії є унікальною з двох причин. По-перше, це конкуренція двох основних політичних сил, а по-друге, легітимізоване поняття опозиції сприяло формуванню її як відповідальної сили [289, с. 55-56]. Досвід Великобританії стає одним з перших практичних втілень значимості партійно-політичної опозиції в управлінні державою.

Наступним визначним прикладом втілення партійно-політичної опозиції є Франція. Вона завжди була прикладом суспільства із діючою багатопартійною системою. Але після 1945 року відбувається переорієнтування в бік двоблокової системи. Сформувався новий розклад політичних сил, який у науковій літературі отримав назву біполярний. Цей факт впливає на роль парламентської опозиції в управлінні державним апаратом. П'ята республіка з'явилася як реакція на правління партії у 1945-1958 років.

Уперше в історії Франції Конституція 1958 року визначила і закріпила роль політичних партій у системі державної влади та визначальну роль президента Ш. де Голля в ній. У 1958 році в умовах широкої політичної кризи генерал потребував підтримки політичної партії, щоб не бути

залежним від армії та алжирських учасників подій. Таким чином, підкреслює Ф. Борелла, в основі становлення П'ятої республіки лежить співробітництво Ш. де Голля та політичних партій [295, с. 87].

Традиції опозиції в Німеччині не мають таких історичних коренів, як у Великобританії чи Франції. Німецька науково-історична література відносить початок участі політичної опозиції в політичному житті суспільства до ХІХ ст., коли функцію протесту виконував католицький центр, а пізніше соціально-демократична партія. Проте жоден з них не належав до інституціональної складової політичної системи. Навіть парламентська опозиція розумілася як ворог держави. На думку П. Ткачука «опозиція – це протидія, протиставлення меншого до більшого, меншості до більшості, інших поглядів до існуючих загальних поглядів, іншої політики до тієї, яка проводиться» [241, с. 2]. На відміну від інших західноєвропейських держав, політологічна думка та практика Німеччини наголошувала на шкідливості такого явища, як партійно-політична опозиція.

У США більше прийнято вживати терміни «більшість» і «меншість»; головне – це розподіл не між партіями, а між органами влади. Законодавство США не оперує поняттям «права партії», там говориться про «права депутата» [281].

У Малій енциклопедії конституційного права опозиція розглядається як політична діяльність партій, груп, рухів, які не погоджуються з урядовим курсом, методами його реалізації та ведуть з урядом і політичними силами, які його представляють, боротьбу за державну владу [4, с. 348].

В. Ф. Халіпов визначає опозицію як: 1) протидію, опір; 2) групу осіб всередині партії, організації, парламенту, що ведуть лінію опору більшості, а у суспільстві, як правило, протистоять державній владі, а також силам та організаціям, що її підтримують [263, с. 240].

А. І. Куліш зазначає, що поняття «політична опозиція» вживається у двох значеннях: 1) протиставлення політики іншій політиці; 2) виступ проти думки більшості чи проти пануючої думки в законодавчих партійних чи

інших структурах. Деякі автори визначають опозицію як сукупність політичних партій, суспільно-політичних рухів й угруповань, що діють організовано, легально чи нелегально, відкрито чи ні, і які прагнуть усунути від влади правлячі партії чи політичні еліти й передати владу іншим політичним силам [128, с.182].

Дослідник В. М. Якушик визначає політичну опозицію як комплекс політичних сил (не лише інституціоналізованих, добре структурованих, легалізованих, але й також аморфних), які протистоять силам, що контролюють політичну владу [287, с. 178].

На думку У. Кірієнко, «політична опозиція – це сукупність політичних сил, які протиставляють себе владі і беруть на себе функцію опонувати, критикувати, заперечувати існуючий політичний режим». Д. Робертсон стверджує, що це є політичне угруповання, партія або вільна асоціація громадян, яка бажає змінити уряд та його політику [105, с. 79].

Розглядаючи вищезазначені підходи до визначення політичної опозиції, слід підкреслити, що опозиція як діяльність певних політичних сил водночас є діяльністю, в основі якої лежить протидія органам влади.

Дослідницею І. В. Зарицькою визначено три головні значення поняття опозиція: а) стан в якому опиняється політична сила внаслідок політичної поразки, перебування в меншості або й взагалі поза межами «поля» впливової політичної взаємодії; б) політичне суперництво, протиборство політичної сили з іншим, рівнозначним їй суперником; в) незгода з урядовим курсом правлячої політичної сили, критика її, забезпечення та висунення альтернатив. Політичну опозицію характеризує те, що зусилля її представників спрямовані не проти влади, а за її здійснення. Об'єктом дії опозиції, тим, до чого вона прагне бути причетною, на що впливати, постає влада не як політична сила, а як комплекс державних регламентів та урядових програм, певний спосіб їх впровадження, як політика розв'язання суспільних проблем [87, с. 639].

Кожен з теоретиків розкриває сутність політичної опозиції у своєму руслі. Аналізуючи різні трактовки поняття політичної опозиції автор пропонує своє бачення цього явища: політична опозиція – це сукупність політичних сил, що протидіють існуючій владі у державі, цим самим контролюють її діяльність, наглядають за додержанням основних політичних, правових та моральних основ управління суспільства, маючи на меті завоювання, утримання та збереження влади в своїх руках.

Вживаючи поняття «опозиція» та розкриваючи її місце в демократичних політичних системах, треба виокремити два підходи опозиційності: інституційний та змістовний.

У правовій доктрині поняття «інституційна опозиція» застосовує А. Глухова. Під ним автор розуміє сукупність політичних ресурсів (це насамперед «урядова структура» політичної системи – державна бюрократія, позиції всередині законодавчих органів та судової ієрархії), які дають можливість політичним групам реалізовувати владу, впливати на розвиток суспільно-політичних процесів [54 с. 222-223].

Тобто, головним елементом політичної опозиції є партії, які набувають статусу опозиційних у ході змагання за владу через вибори.

Завданням опозиції є прихід до влади і в кожному випадку вплив на владу, тому повноцінне функціонування опозиції можливе лише на тлі представницької діяльності. Змістовний вимір стосується підстав політичної опозиції – зміст та способи реалізації політики глави держави в різних сферах, включно з актами та діями інших, підконтрольних главі держави, органів влади (парламентської більшості, уряду).

Дослідник А. Француз визначив такі критерії свободи опозиційності: а) єдиною визначальною участі або неучасті є вільний особистий вибір кожного громадянина; б) будь-який примус, погрози, підкуп або щось схоже стосовно підтримки опозиції чи офіційного курсу влади забороняються й переслідуються законом; в) групи громадян та окремі громадяни можуть вільно вести опозиційну діяльність відповідно до Конституції і чинного

законодавства України, виступаючи у ЗМІ, проводячи збори, мітинги, демонстрації тощо [262, с. 39]. Такі критерії свободи політичної опозиції дають змогу вільно розглядати її діяльність, але на практиці в пострадянських країнах дані показники повністю не втілені, тому і свобода діяльності опозиційних сил в Україні не є повною.

Партійно-політична опозиція як форма суспільного протесту може функціонувати за будь-якого режиму, а як політичний інститут – лише в умовах демократичного режиму. Опозиційні структури як політичний інститут протидіють урядовому курсу правлячої сили, здійснюють конструктивну критику владних інститутів, вносять альтернативи офіційній політиці та тримає постійний контроль над владою. Її мета – прийти до влади в державі, застосовуючи методи організованої критики чинної влади та пропонування альтернативних методів вирішення питань [243, с. 42].

Партійна опозиція стає так званим критиком, що не втрачає шансу донести до суспільства все прогалини діяльності правлячої влади, тим самим забезпечити собі шлях до державного апарату країни.

Виділяють кілька методологічних підходів до дослідження проблеми політичної опозиції.

1. Біхевіоралізм. За цим підходом опозиція являє собою окремий об'єкт політичного процесу. Цей напрям виник у 1920-1940 роках у межах Чиказької школи, заснованої Ч. Е. Меріамом. Головний акцент його прихильники роблять на людській поведінці.

2. Погляди біхевіоралістів вплинули на формування наступного підходу – плюралістичного. Його представники Р. Даль, Ч. Ліндблом, Д. Трумен. Цей напрям бере початок з вивчення розподілу влади у західних демократіях та ґрунтується на розумінні влади за принципами ієрархічності та змагання. Для них влада є розподіленою серед багатьох соціальних груп, а не належить еліті. Соціальні групи репрезентують різні інтереси (економічні, політичні, культурні тощо) і можуть перебувати у стані конфлікту одна з одною. Різні групи мають різний доступ до різних ресурсів, тому вплив кожної з груп

відрізняється від інших. Політичний процес у такому разі являє собою постійний торг між соціальними групами та задоволенням цих вимог. Важливим для розуміння опозиції у межах підходу є відсутність єдиного потужного центру прийняття рішень. Тут діє багато центрів управління, що розподілені по всьому суспільству та конкурують між собою. Обирати доводиться між правлінням меншості або правліннями меншостей. Таким чином, плюралісти говорять не про опозицію, а про опозиції [275].

3. Даний напрям видається найближчим до проблематики політичної опозиції – йдеться саме про теорію демократичного або змагальницького елітизму (Й. Шумпетер), яка у 40-х роках зуміла об'єднати класичний елітизм з теорією демократії. У цій теорії справжніми учасниками політичного процесу є еліти, оскільки пересічні громадяни, будучи пасивними і навіть неспроможними, не бажають брати активну участь у політичному житті країни. Демократизм такої системи забезпечується постійною конкуренцією еліт. Роль виборців у цьому змаганні еліт зводиться до прийняття або усунення лідера [275].

4. Нарешті останнім із напрямів, що заслуговують на увагу, є девелопменталізм, тобто теорія розвитку. Його найвизначніші прибічники – А. Степан та Х. Лінц вважали, що з часом теорії розвитку проінтегруються з іншими напрямами і створять неоінституціоналізм. Д. Растоу, працюючи над проблемою транзитології, вважав, що демократія народжується у пошуках ефективних механізмів вирішення конфліктів між владою та політичною опозицією [275].

В 1966 році Р. Даль, аналізуючи основні параметри політичної опозиції в західних демократіях, виділив чотири основні моделі: «британську», «континентальну», «скандинавську» і «американо-швейцарську».

Перша модель, яку можна назвати класичною, або «вестмінстерську», характеризується наявністю двох досить добре організованих головних партій, тому опозиція зосереджена в одній партії. Ці партії є змагальними в парламенті та під час виборів. Основне протистояння між опозицією та

владою відбувається на парламентських виборах і в національному парламенті, причому парламент є основним місцем дискусій [232, с. 23].

Тобто, опозиція та влада використовує парламент як платформу для перемоги на наступних виборах, адже парламентські дебати мають на меті вплинути не стільки на депутатів, скільки на електорат.

В деяких країнах континентальної Західної Європи опозиція представлена кількома партіями і тому боротьба між ними носить не суворо змагальний характер, а вирішальним місцем протистояння є проблема створення коаліції з метою формування виконавчої влади.

Відповідно і стратегія опозиції спрямована не на завоювання парламентської більшості, що неможливо в даних умовах, а на збільшення кількості місць у парламенті, що дає їй додаткові переваги в ході коаліційної угоди. Як зазначив Р. Даль, у багатопартійній системі сувора змагальність неймовірна; фактично якщо до коаліції не захочуть вступити принаймні дві партії, то більшість взагалі не буде утворено [232, с. 24].

Третя модель – скандинавська, характеризується тим, що велику роль грає політичні перемовини, але суттєва відмінність, на думку Р. Даля, полягає в тому, що рамки його істотно розширені. По ряду ключових питань переговорний процес охоплює значно більше коло учасників, ніж у попередньої моделі, включаючи найбільші асоціації підприємців та роботодавців, профспілки і т.п. Таким чином, ця модель опозиції передбачає включення механізмів соціального партнерства [177].

Нарешті, опозиція в четвертій моделі представлена політичними партіями, які відрізняються порівняно слабким внутрішнім єдністю і децентралізованістю. Примітною рисою країн, що відносяться до цієї моделі, є те, що в них взагалі відсутня вирішальне місце протистояння між опозицією та урядом. В США місцями зіткнень між прихильниками і противниками урядового курсу є обидві палати Конгресу, бюрократія, сам Білий дім, суди, 50 штатів, і це лише основні місця. Тому в країнах даної моделі завжди важко відрізнити «уряд» від «опозиції» і тим більше ідентифікувати останню.

Напевно, не буде великим спрощенням точки зору Р. Даля визначити, що розділова лінія між опозицією та урядом проходить не між партіями, а всередині них. Пізніше Г. Керр з Женевського університету, відштовхуючись від ідей Р. Даля, а також концепції консоціальної демократії А. Лейпхарта, наочно продемонстрував механізми формування і розпаду опозицій з тих чи інших питань у парламенті, який характеризується високим ступенем консенсусу [177].

Дослідження політичної опозиції які функціонують у партійній системі з домінуючою партією (Індійський національний конгрес, Ліберально-демократична партія Японії), також показали, що серед форм і проявів опозиції вельми важливу роль набувають фракції всередині панівної партії. Фактично подібні партії стають механізмом агрегування та узгодження різних інтересів, управління конфліктами, що виникають з безлічі розколів.

Таким чином, наведене вище визначення опозиції у вузькому сенсі потрібно трактувати як протистояння владних та опозиційних партій.

Сам Р. Даль запропонував визначення «опозиція», яке можна віднести до числа «широких»: «Припустимо, що А визначає курс уряду в певній політичній системі тому чи іншому питанню протягом деякого проміжку часу... Припустимо, що протягом цього проміжку часу В не може визначати поведінку уряду, і що У протистоїть тому курсу уряду, що визначається А. Тоді В є тим, що ми називаємо «опозицією». Зауважимо, що протягом деякого іншого проміжку часу зумовлювати курс уряду може В, і тоді в опозиції опиниться А» [64].

Примітно, що в той час як більшість західних політологів основну увагу зосереджує на уточненні запропонованих Р. Далем параметрів і характеристик опозиції на прикладі тієї чи іншої країни чи інституту, українські та російські дослідники більше значення надають конструюванню досить абстрактних визначень поняття «опозиція».

Аналізуючи вищенаведені науково-теоретичні, методологічні підходи до поняття «політична опозиція», можна констатувати наявність різних

тлумачень самого поняття з боку тих чи інших представників політичної думки.

Основне завдання опозиції, на думку Ф. Гізо, – боротьба, але не тільки для того, щоб скинути, якщо це їй вдасться, систему управління, яку вона вважає поганою, а й щоб цю систему змінити, змусити її стримувати себе і йти на поступки навіть тоді, коли вона всесильна. Політична опозиція має переслідувати владу по п'ятах, досить часто траплятися на її шляху, виглядати добре озброєною, щоб примусити владу звертати увагу на опозицію, хоча влада відкидає опозицію і навіть перемагає її [51, с. 301].

Всі дії партійно-політичної опозиції щодо існуючої влади повинні бути продумані і орієнтовані не лише на її критику, а й на підвищення своєї значимості в політичному житті суспільства.

Як зазначає дослідниця С. С. Бондар, звернення до історичного досвіду змушує констатувати, що протягом тривалого часу існування суспільства політична опозиція вважалася явищем шкідливим, яке руйнує порядок в країні і є джерелом усіляких негараздів. На сучасному етапі розвитку суспільства є зрозумілим те, що сильна політична опозиція – запорука стабільності держави [17-19].

Російський дослідник С. Сергєєв вказує на те, що про опозицію можна говорити у вузькому і широкому змісті. У вузькому сенсі – це політична партія, рух, що є парламентською меншістю, яка на наступних виборах намагається прийти до влади. Автор відзначає, що воно навряд чи застосовано до більшості недемократичних або «гібридних» режимів, що утворилися в результаті незавершеного демократичного переходу, а також до деяких країн парламентської демократії в силу існування різних моделей опозиції [232, с. 26].

Типовим можна назвати бачення політичної опозиції як протиставлення своїх поглядів, своєї політики – яким іншим поглядам і іншій політиці, а також виступ проти думки більшості або панівної думки. Недоліки подібного визначення були справедливо відзначені К. Н. Пономарьовим: по-перше,

опозиція може і не мати ніякої альтернативної політики, по-друге, об'єктом критики з її боку може бути не політика уряду в цілому, а окремі її аспекти, та чи інша політична фігура, по-третє, опозиція може і не бути меншістю, хоча і не володіти владою [232, с. 29].

Таким чином, політична опозиція визначається як опір або протидія існуючої державної (політичної) владі або іншим суб'єктам політики.

Автор погоджується з дослідником С. Сергєєвим, що це лише один з аспектів феномену опозиції, який можна назвати функціональним, тобто, не можна випускати з уваги її інший, не менш важливий аспект, звичайно іменованій інституціональним, або організаційним (структурно-організаційним). На перший погляд, даний аспект визначається як організована група активних індивідів, об'єднаних спільністю своїх політичних інтересів, цінностей і цілей, намагаючись здобути владу у системі державної влади.

В цілому можна погодитися з визначенням опозиції як групи, яка з позиції власних інтересів протидіє владі, хоча визначення мети опозиції тільки як боротьби за домінування у системі державної влади виглядає вузьким.

Хоча визначення опозиції тільки як інституту може викликати заперечення. Так, А. П. Циганков вважає, що під опозицією прийнято розуміти політичний інститут створений для вираження і відстоювання інтересів, які, формуючись у центрі та регіонах. Основним запереченням проти такого розуміння опозиції служить те, що, на думку деяких дослідників, опозиція є інститутом лише при демократичному режимі, а при тоталітарному і авторитарному режимах вона таким часто не є, бо зазнає переслідувань, і навіть після початку демократичного переходу опозиції потрібен певний час для інституціоналізації. При цьому підкреслюється, що опозиція, якщо і не є інститутом, то групою є завжди. Точка зору А. Циганкова піддається критиці не тільки за те, що він визначає політичну опозицію як інститут, а й за те, що він стверджує, що не скрізь опозиція існує

як інститут. Але вона існує, принаймні, як сукупність певних ідей і настроїв, пов'язаних з критичним ставленням до політики офіційної влади. У цьому сенсі опозиція може розглядатися як критичний «дух», неважливо, приймає вона інституційне оформлення чи ні [232, с. 34].

А.П. Циганков намагається охопити як інституціональні, так і неінституціональні аспекти феномена опозиції, він фактично поєднав два різних, хоча і близьких явища [273, с. 194].

Сфера розповсюдження опозиційних настроїв і поглядів, безумовно, ширше, ніж опозиційні групи, рухи, організації чи партії, легальні чи нелегальні. Носієм критичного духу опозиції може бути неформальні кола друзів і знайомих або навіть одна людина. Кількість їх може бути значна і в умовах тоталітарного або авторитарного режимів, але вони змушені приховувати свої погляди.

Так, російський науковець А. Ісаков, поряд з політичною опозицією, що розуміється їм як незгоду частини суспільства з діями влади, виражене в артикульованій та раціональній формі, особливо виділив також невдоволення діями влади, виражене в емоційно-образній формі. Це невдоволення він визначив як народну чи громадську опозицію [232, с. 31].

Автор схиляється до думки, що найбільш вірним буде розмежування поняття «опозиція» і поняття «опозиційність», під яким розуміється широкий спектр настанов, політичних поглядів, які заперечують цінності і пропоновані і культивовані владою.

Як зазначає І. В. Зарицька, співставлення понять «опозиція» та «опозиційність» дозволяє констатувати, що вони близькі за значенням, але по суті розкривають з різних сторін внутрішній механізм сучасних політичних систем. Якщо опозиція є інституціональною характеристикою демократичної політичної системи, то опозиційність розкриває зміст усього демократичного суспільно-політичного устрою. Політична опозиція можлива не у кожному суспільстві. В усі часи існування недемократичної влади, основним законом для неї було «придушення» та знищення опозиції [89, с. 234].

Так Р. Даль зазначав, що більшість американців, які виражають незгоду, здається, не прагнуть змінити установки оточуючих шляхом обговорення, приєднання до дисидентських політичних рухів або підтримуючи висунення і обрання відповідних їх поглядам кандидатів [64, с. 127].

Тобто, опозиційність далеко не завжди передбачає наявність розвиненої, інституціоналізованої опозиції.

Як зазначає дослідник С. Сергєєв, опозиція, як правило, опирається на певне середовище, в якій широко поширена опозиційність: опозиція живе, розвивається і отримує голоси на виборах багато в чому завдяки цьому. З початком демократичного переходу опозиційність досить швидко може породжувати опозицію вельми специфічну, яка не має чіткої організаційної структури і навіть віддалено не нагадує партію, але об'єднує спільними ціннісними нормами і установками, певним розумінням нових «правил гри», які вона хоче встановити. У країнах Східної Європи наприкінці 1980-х рр. даний феномен називався опозицією «громадянського суспільства», а Б. Чжан, який вивчав цей процес в СРСР і КНР, охарактеризував цю новонароджену опозицію як «антиорганізацію». Вона стала швидко інституціоналізованою, прийнявши спочатку форму Народних фронтів, клубів виборців, а потім і політичних партій, швидше протопартій. Завершення процесу інституціоналізації, що виявилось, зокрема, у проведенні регулярних виборів і встановлення виборчих циклів. У КНР після 1989 року хвиля масової опозиційності була збита владою перед початком її інституціоналізації, так що відкриті процеси були повернені назад. У Східній Європі, особливо в Польщі, Чехословаччині та Угорщині, даний процес протікав не настільки вибухове, як у СРСР і КНР, оскільки опозиція комуністичним режимам існувала у вигляді різних структур громадянського суспільства [232, с. 27].

Як зазначав голова Фонду Ст. Баторія А. Смоляр, після радянської інтервенції до Чехословаччини і втрати надій на «соціалізм із людським обличчям» опозиційні інтелектуали Східної Європи запропонували стратегію

під назвою «насамперед суспільство». Ця стратегія виразилася в створенні острівців соціальної незалежності, «комітетів по захисту студентів, віруючих, селян, неофіційних «летючих університетів», що стали зародками політичних партій. Виникаючі острівці громадянського суспільства внесли свій внесок у вироблення і артикуляцію альтернативних колективних ідентичностей і цінностей в декількох країнах Центральної та Східної Європи. Ці зусилля були частиною загальної стратегії опозиції в країнах Центральної та Східної Європи, яка може бути названа «мінімальним громадянським суспільством». Слово «мінімальне» тут доречно, оскільки навіть тоді, коли настала ера «Солідарності», громадянські суспільства в країнах східного блоку мали мало спільного з тим, що називалося громадянським суспільством в розвинених демократіях з тривалими традиціями соціальної автономії. Але громадянське суспільство, чиєю сутністю була радикальна опозиція комуністичному державі, після зникнення цієї держави не могло зберегтися [35, с.102].

Таким чином, вже початковий аналіз терміну «опозиція» дає можливість класифікації проявів цього політичного феномена за ступенем їх інституціоналізації або структурування.

Говорити про неінституціоналізовану опозицію, значить, вести мову про латентну опозиційність. Вивчаючи опозицію за електоральною статистикою або даними опитувань громадської думки, аналізується ступінь поширеності опозиційності в суспільстві.

Для початкового періоду демократичного переходу України опозиція була представлена масовими рухами, гуртками та клубами інтелектуалів.

Автор погоджується з дослідником В. І. Веренько, що становлення політичної опозиції у межах суспільства, яке трансформується, передбачає такі етапи:

- етап формування соціальної опозиційності;
- етап концентрації соціальної опозиційності та її трансформації у політико-організаційні форми протистояння владі, до утвердження

формалізованих основ їх діяльності. Практично, – це етап від виникнення організованих форм опозиції до формального визнання їх легальними політичними акторами. Характеризується існуванням організованої неформальної опозиції;

- етап легалізації організованої опозиції, без формалізації правових можливостей та інституційних гарантій її діяльності. Характеризується існуванням організованої формально опозиції;
- етап чергових поступок влади та створення правових й інституційних основ діяльності організованої формальної опозиції у межах представницького органу. Характеризується появою політичної опозиції як формалізованого політичного інституту, який виступає елементом політичної системи суспільства, тобто парламентської опозиції. Інститут політичної опозиції у рамках представницького органу влади стає формальним каналом комунікації між владою та суспільством [37, с. 68].

М. Дюверже вказує на те, що в Римській республіці функції опозиції виконували трибуни, які обираються плебеями, а по відношенню до феодальних монархій Середньовіччя таку ж роль грала католицька церква. Ці ж або подібні інститути можуть взяти на себе роль опозиції при нездатності політичних партій виконати опозиційні функції і сьогодні. Так, парламент, або, точніше, парламентська більшість, може бути в опозиції до виконавчої влади. У сучасному світі ця ситуація характерна для напівпрезидентських і президентських республік: наприклад, в опозиції до політики Президента Б. Єльцина перебувала більшість Верховної Ради з кінця 1992 року по жовтень 1993 року; також в опозиції, хоч і менш радикальною, по відношенню до Президента РФ знаходилась комуністично-аграрна більшість 2-й Державної думи (1995-1999 рік). Схожа розстановка політичних сил спостерігалася в США під час президентства Б. Клінтона, коли республіканці контролювали більшість місць в палаті представників

Конгресу, а у Франції подібна ситуація (президент-соціаліст Ф. Міттеран і праве більшість у парламенті) іменувалася «співжиттям») [35, с. 98].

Провідним опозиційним інститутом можуть стати профспілки і церква. С. Хантінгтон підкреслює, що католицька церква починаючи з середини 1960-х років майже незмінно протистояла авторитарним режимам, а в деяких країнах, наприклад, в Бразилії, Чилі, Польщі, на Філіппінах і в центральноамериканських державах, грала центральну роль у спробах зміни подібних режимів [35, с. 100].

Важливу роль серед суб'єктів опозиції відіграють групи тиску. При цьому, як випливає з робіт західних дослідників, саме протистояння груп тиску між собою або з державою може стати більш важливим, ніж політико-партійне поділ. Це пояснюється тим, що двопартійна система в тому вигляді, як вона існує, наприклад, в США, де всі великі партії включені в роботу виконавчої влади, самі по собі недостатньо гнучкі, коли мова йде про висловлення протилежних інтересів.

С. Хантінгтон нагородив студентів званням «універсальної опозиції», яка виступає проти будь-якого режиму, існуючого в їх суспільстві. При найближчому розгляді ці соціально-професійні групи (студенти, шахтарі, вчителі) постають не аморфною масою, а порівняно згуртованими і компактними спільнотами здатними протистояти владі [203, с. 746].

Таким чином, в якості суб'єктів опозиції можуть виступати практично всі суб'єкти політичного процесу, за винятком, зрозуміло, держави, взятого як цілісність (хоча гілки влади або окремі державні інститути можуть ставати опозицією). Ступінь і характер їх інституціоналізації, однак, бачаться різними: поряд з формально інституціоналізованою парламентською та партійною опозицією може активно проявляти себе опозиція, неформально інституціоналізована. Спектр проявів останньої досить широкий: від масових протестних рухів особливих професійних груп, студентів, віруючих до узкоелітарних, але які можуть бути досить ефективними груп впливу. І субстратом для більшості цих опозиційних феноменів є опозиційність.

Водночас, на нашу думку таке широке визначення політичної опозиції певною мірою нівелює проблему, і власне, змішує різні поняття.

Соціологічна складова цього підходу доцільна у розумінні витоків та коріння опозиції, однак суспільні опозиційні настрої та розмаїття інтересів, із яких випливає опозиція, не є власне політичною опозицією. Вважаємо, що різноманітні протестні настрої, а також опозиційні політичні переконання на рівні суспільної свідомості більш логічно визначити терміном «опозиційність», у той час як власне під політичною опозицією слід розуміти саме її інституційну оформленість [140, с. 17].

Отже, під терміном «опозиційність» слід розуміти найширші форми соціального інакомислення, масове незадоволення, форми протидії владі, не оформлені в організаційно-інституційні межі. Опозиційність може проявлятися через діяльність окремих осіб, неформальних соціальних груп або виражатися у вигляді стихійних антиурядових масових акцій. Її також можна визначити як об'єктивну даність соціального організму, зумовлену неоднорідністю укладу суспільства і відмінністю інтересів його соціально-класових сегментів та суспільних груп.

Поняття «політична опозиція» має більш вузьке змістовне значення, вказуючи на партійно-політичний рівень та організаційно-інституційну складову опозиційності, формалізовану у функціональні рамки політичної системи. Можна сказати, що політична опозиція – це концентрована опозиційність, формалізована у межах політичних інститутів. Тобто під політичною опозицією слід розуміти політичні інститути, які мають на меті одержання влади або прагнення здійснювати вплив на владу і проводити у своїй діяльності лінію політичної альтернативи або протистояння правлячій політичній еліті [36].

Російська дослідниця І. О. Кривчук [117, 118] займається проблематикою «еліта-контреліта-опозиція» умовах російської демократичної реформації. В процесі становлення правової держави та громадянського суспільства опозиційні структури, як професійно-політичні, так і суспільно-цивільні,

зможуть у майбутньому відтворити повноцінну опозицію-контреліту, здатну реально претендувати на владу і тим самим поглиблювати демократичні процеси в суспільстві. Процес формування цивілізованого механізму ротації правлячої еліти і опозиційної демократичної контр-еліти в рамках парламенту у вузькому сенсі слова і в громадянському суспільстві – в широкому в сучасних умовах ускладнений і є перспективою далекого майбутнього. Функціонування легітимною контреліти в рамках багатопартійної системи з'явиться певним підсумком розвитку демократичної політичної системи

Отже, починаючи з XVIII ст., коли поняття «опозиція» було введено до широкого вжитку, партійно-політична опозиція стає об'єктом дослідження різних вчених, які по-різному її тлумачили.

Дослідження стосувалися різних аспектів явища опозиції: від розуміння сутності і функцій до її типології. Велика увага приділяється дослідженню ролі опозиції в суспільствах, що рухаються до демократичного політичного режиму, де опозиція є однією з рушійних сил суспільно-політичних перетворень.

Окреме місце займають дослідження особливостей існування та функціонування політичної опозиції в постсоціалістичних країнах. Незважаючи на велику кількість трактувань політичної опозиції, жоден з авторів не називає її як «партійно-політична опозиція», вони лише у своїх тлумаченнях зазначають що опозиція може презентуватись політичною партією.

Висновки до розділу I

Дослідивши джерельну базу в сфері дослідження феномену «партійно-політична опозиція», автор пришов висновку, що це питання розглянуто не в повній мірі. У зарубіжній політичній думці присвячені праці таких

дослідників як Дж. Болінгбрук, Ф. Гізо, Р. Даль, Р. Міхельс, Д. Трумен, Й. Шумпетер. Серед вітчизняних дослідників слід відмітити В. Голишева, У. Кирієнко, А. Колодій, О. Матвійчика, М. Михальченка, І. Павленка, Г. Постриганя.

Зазначені мислителі розглядали не тільки поняття політичної опозиції, а і її діяльність в різноманітних сферах суспільного життя. Теоретичною та методологічною основою дослідження партійно-політичної опозиції стали наукові ідеї, положення, погляди, узагальнення і висновки досліджуваної проблеми, викладені в працях вітчизняних і зарубіжних вчених, фахівців з партології, філософії, соціології, історії політичних рухів, правників, дослідників інших галузей, що мають принципове значення для осмислення і розв'язання сформульованих завдань дослідження.

Опозицію можна розглядати як певну сукупність політичних сил, організацій, громадян, які намагаються коригувати та впливати на курс влади. У загальному розумінні під опозицією визначають протесну поведінку будь-якого суб'єкта політичної системи (соціологічний підхід) або конкретні політико-правові форми – політичні партії та парламентські фракції (інституційний підхід).

Узагальнюючи різні підходи до визначення політичної опозиції, можна характеризувати її як сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі.

Проаналізувавши основні праці присвячені питанню опозиції, можна стверджувати, що чіткого визначення партійно-політичної опозиції не має. Її можна визначити як сукупність партій або партія, що здійснює протидію існуючій провладній партії, виражає несумісність з основними напрямками здійснення її політичного курсу для держави.

Політична наука напрацювала значний досвід аналізу сутності політичної опозиції. Вчені по різному трактували феномен політичної

опозиції. Перш за все, дане явище трактується як широке соціальне явище, притаманне самій природі людського суспільства в силу його неоднорідності і відмінності інтересів, як окремих людей, так і соціальних груп. Думки політологів сходяться в тому, що опозиція обумовлена природою політики як суспільного явища, коли існують протилежні соціально-політичні інтереси, погляди на устрій держави, розподіл владних відносин.

Вирішальним критерієм аналізу опозиції є системність, тобто яке місце в системі владних відносин посідає опозиційна сила. Політична опозиція, в першу чергу, розглядається як політичний інститут та як форма суспільного спротиву. Інститут парламентської опозиції складає невід'ємний атрибут цивілізованого парламентаризму та політичної системи демократичного суспільства.

Проаналізовані теорії засвідчують гостру необхідність у закріпленні реальних механізмів впливу політичної опозиції на процес прийняття важливих державних рішень. Виходячи з того, що політична опозиція в сучасній Україні перебуває на етапі інституціоналізації, слід неодмінно врахувати здобутки західної політичної науки у царині теоретичної складової дослідження інституту опозиції.

Дослідження феномену опозиції розпочалось в працях таких дослідників як Ф. Гізо, Р. Даля, М. Дюверже А. Лоуелла, Р. Міхельса, Д. Растоу, С. Франка, Б. Чичеріна, Дж. Шарпа, Й. Шумпетера та інших. Ці автори в своїх працях розробили концепції діяльності опозиції в західних суспільствах, доказали необхідність існування даного явища як складової частини демократичного устрою.

Російська політична думка з початком демократичних перетворень розпочала вивчати проблеми становлення та функціонування політичної опозицію. Започаткували даний напрям відомі російські політологи: В. Гельман, В. Васильєв, С. Поршаков, С. Сергєєв, та інші.

Початок ХХІ століття відзначений новими українськими науковими розвідками із зазначеної проблеми.

Серед українських науковців, які займаються цими питаннями слід відзначити: В. Андрущенко, Ю. Бадзьо, С. Бондар, Н. Вінничук, С. Губерського, Д. Видріна, М. Михальченка, Р. Павленка, В. Полохала, І. Побочого С. Рябова, О. Совгирю, З. Самчук, П. Шляхтуна, Д. Шелеста, Л. Червону, В. Якушика та ін.

Значний інтерес викликають дисертаційні дослідження в яких здійснено порівняльний аналіз особливостей становлення та функціонування політичної опозиції в різних політичних системах (О. Кесарчук, О. Кукуруз), розкриті моделі та проблеми інституалізації політичної опозиції в умовах сучасної демократії (С. Бондар, Н. Вінничук, Н. Піскарьова, Т. Ткаченко).

Разом з тим, малодослідженими залишаються проблеми партійно-політичної опозиції як складової частини демократичної політичної системи.

РОЗДІЛ 2

ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

2.1. Методологічна основа дослідження партійно-політичної опозиції

У дисертаційній роботі з метою глибокого і всебічного пізнання об'єкта дослідження використаний певний методологічний інструментарій. В науковому дослідженні був застосований системний, структурно-функціональний, інституціональний, метод операціоналізації понять, компаративістський, порівняльно-історичний, біхевіоралістський та емпіричний методи дослідження, що дозволили всебічно дослідити партійно-політичну опозицію в Україні, зрозуміти специфіку її змісту та функціонального призначення.

З метою цілісного сприйняття об'єкта дослідження був використаний системний метод. Він дав змогу визначити стратегію наукового аналізу, а саме розкрити структуру партійно-політичної опозиції в Україні, специфіку взаємовідносин влади та опозиції, фактори впливу на характер голосування громадян України в період виборчих кампаній 2006-2012 років.

В межах даного дослідження важливим є не стільки властивості окремих елементів партійно-політичної опозиції, скільки особливі інтегративні та системотворчі зв'язки об'єкта дисертації.

При аналізі будь-якого політичного явища останнє уявляється як система, що має певну структуру, елементи якої мають взаємний вплив. Така позиція базується на ідеї про те, що будь-який політичний процес або явище відчуває на собі вплив цілої низки зовнішніх та внутрішніх факторів. А тому його аналіз буде точним лише за умови досконалого вивчення зв'язків цього процесу з іншими. Беручи до уваги особливості системного методу, автор зосередив дослідження на структурі партійно-політичної опозиції, як наслідок, це сприяло наданню йому повноцінної характеристики. Щоб

детально проаналізувати та обґрунтувати роль партійно-політичної опозиції в становленні демократичних інститутів політичної системи потрібно спочатку розглянути функціонування провідних опозиційних політичних сил та виборчі технології.

Призначення і функції окремих частин об'єкта, що досліджується, можуть бути осмислені тільки у світлі цілісного уявлення про систему. Водночас системний метод аналізу партійно-політичної опозиції вимагає детального вивчення її складових, структури і функціонування. Це досягається застосуванням поряд із системним підходом структурно-функціонального методу. Так, під час виявлення факторів, які впливають на характер партійно-політичної опозиції в рамках виборчих кампаній, дисертант спершу розглянув мотивації, установки, цінності учасників виборчого процесу.

В ході дослідження показана залежність партійно-політичної опозиції від функціонування політичної системи. Значну роль відіграє також діяльність самих опозиційних політичних партій та її кандидатів на державні посади. На основі цього аналізу доведеним є те, що для виборців Південного регіону не існує тривалої ідентифікації з конкретною політичною силою, такий зв'язок має тимчасовий характер. Беручи до уваги принципи структурно-функціонального підходу, потрібно дослідити обставини, в яких знаходяться партійно-політична опозиція в період міжвиборчих та виборчих кампаній.

За допомогою вищенаведеного методу вивчався структурний склад політичної опозиції. Було виявлено, що структурний склад опозиції частково змінився, до того ж значна увага була приділена аналізу опозиційних партійних сил, які брали участь на виборах 2006-2012 роках. На основі отриманих результатів було з'ясовано політичні програми, мета та цілі опозиційних структур.

За допомогою структурно-функціонального підходу досліджувався вплив ідеологічних, соціально-економічних факторів на вибір населення під

час голосування. Вивчалися механізми реалізації опозиційними кандидатами контролю за результатами виборчого процесу. Було з'ясовано, які особливості діяльності політиків спонукали виборців віддавати за них свій голос.

Структурно-функціональний підхід дав змогу розкрити природу й особливості функціонування партійно-політичної опозиції в Україні в контексті проблеми конструювання політичної реальності.

Розуміння динамічності опозиційно-політичного життя, бачення не тільки механізму функціонування, але й механізму розвитку, не лише нинішнього стану елементів і структури, а й попереднього та тенденцій майбутнього досягається за допомогою порівняльно-історичного підходу.

Для того, щоб сформувати цілісне уявлення про структуру та етапи функціонування опозиції в Україні необхідно було звернутися до порівняльно-історичного методу наукового аналізу. Щоб дати об'єктивну оцінку сучасному розвитку опозиційних проявів, потрібно було вивчити їх генезу та трансформаційні зрушення.

Порівняльно-історичний метод дав змогу вивчити сучасні політичні події, які стосуються політичного процесу в цілому та виборів, зокрема, пов'язуючи їх з історичними умовами, а також якісними змінами на різних етапах розвитку цього явища. Так як цей метод потрібен для аналізу подій і явищ, що періодично повторюються в історії, для співставлення генетично споріднених політичних процесів, дисертанту необхідно було порівняти виборчі кампанії, які відбулися в певній історичній ситуації за роки незалежності в Україні.

Головною метою в цьому сенсі було виявити, чи відбулися якісні зміни опозиційних партій та продемонструвати відмінні показники, отримані в результаті виборчих подій, що сталися на різних історичних етапах розвитку. На основі цих результатів було узагальнено сучасний досвід проведення виборчих кампаній у 2006, 2007, 2010, 2012 роках.

Метод періодизації дозволив автору вивчити політичне явище виборчих процесів, які відбувалися в Україні, в їх тісному зв'язку з історичними обставинами в хронологічному порядку їх розвитку.

Враховуючи те, що політичні процеси потрібно вивчати з урахуванням характерних особливостей не соціуму, а індивіда, який має низку природних властивостей, спрямовуючи їх до реалізації потреби влади, важливим є застосування біхевіористського методу дослідження.

Саме цей метод сприяв вивченню участі опозиційних політичних сил у виборчому процесі та розробці передвиборчих технологій. Звідси випливає, що завдання автора дисертації – дати точний, реалістичний опис цілей опозиційних сил в період виборчих кампаній. В рамках даного підходу, враховуючи емпіричні спостереження за електоральною вибором громадян, було виявлено конкретні дії, мотиваційна поведінка опозиційних лідерів.

Враховуючи біхевіоралістський підхід, у дисертанта була можливість дослідити причини суттєвих відмінностей, які мають опозиційні політичні сили між тими ідеологічними та політичними принципами та конкретними рішеннями, які вони приймають. Продемонстровано, що між цими взаємопов'язаними, але різними проявами існує велика відстань, а перехід від одного до іншого передбачає складний механізм, де проявляються найрізноманітніші мотиви лідерів опозиції. Враховуючи цей факт, доведено, що відсутність єдиної позиції в стані опозиційних партій є визначальним фактором під час виборчих кампаній.

Тому, виходячи з принципів біхевіоралістського підходу, вдалося встановити, що цілі опозиційних сил змінюються протягом всього періоду виборчих кампаній.

Таким чином, застосування біхевіоралістського методу в роботі дало можливість показати фактори, які детермінують політичну діяльність опозиції, проаналізувати комплекс чинників суб'єктивного і об'єктивного, короткострокового та довгострокового, зовнішнього і внутрішнього характеру діяльності опозиційних політичних сил.

Біхевіоралістський підхід передбачає широке використання в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, моделювання політичних процесів тощо. Тому доречним буде звернення автора до емпіричного методу дослідження.

Поєднання персоніфікованого та біхевіоралістського підходів надало змогу дослідження особистісних якостей й чинників поведінки представників партійно-політичної опозиції. За допомогою цих методів вивчалися фактори та механізми прямого і опосередкованого впливу особистісних якостей й мотивів поведінки опозиційної еліти, детермінованих її походженням, культурою, політичною та економічною доцільністю діяльності, міжособистісними стосунками. Доречно відзначити, що використання даних підходів набуває особливої ваги в політичних дослідженнях пострадянських країн, що належать до лідерського типу суспільств, де договірні норми, цілі і зв'язки, свідомо випрацювані і визнані, а брак соціального порядку компенсується лідерством глави держави.

Застосування персоніфікованого підходу надало можливість визначити такі конститутивні особистісні риси вітчизняного політикуму, як: загальнокультурний, моральний та інтелектуальний рівень.

Метод операціоналізації понять передбачає вивчення історичного походження термінів і понять, що їх позначають, розробку або уточнення змісту категоріального апарату, встановлення взаємодії та субординації понять, їх місця в теоретичному аналізі певної політичної ситуації, яка знаходиться в колі політичних інтересів науковця.

Для того, щоб зрозуміти стан розробки поняття «партійно-політична опозиція» на сучасному етапі розвитку політичної науки дисертанту, необхідно було проаналізувати походження, еволюцію та сутність понять «опозиція», «опозиційні політичні сили», «партійно-політична опозиція». Автор роботи систематизував наявні концептуальні підходи до трактування змісту цих понять.

З метою поглибленого вивчення поняття «партійно-політична опозиція» дисертанту потрібно було дослідити деякі аспекти громадсько-політичних рухів. Необхідним стало звернення до інституціонального методу політичного дослідження. Дослідити вибори як політичний інститут потрібно було, виходячи з того, що активність опозиційних сил, як правило, найбільше починає проявлятися в період виборчої кампанії. Так як інституціоналізація – це процес упорядкування, стандартизації і формалізації соціальних стосунків в певній сфері життєдіяльності, то зрозумілим є те, що необхідно було дослідити, чи змогли зміни типу виборчої системи вплинути на активність опозиційних політичних партій.

В руслі вивчення проблеми розвитку сучасних виборчих процесів та їх головних акторів значну роль відіграє позиціонування лідерських опозиційних сил під час передвиборчих кампаній. Тобто, неабияке значення мають інструменти, за допомогою яких політичні сили реалізують свої політичні амбіції та впливають на сучасний політичний процес. Важливим в цьому процесі є інформаційний ресурс, який застосовують політики з метою маніпуляції політичними позиціями електорату.

Аналіз змісту політичних документів, динаміки політичних подій і особливостей політичного мислення осіб, що беруть участь у прийнятті рішень, об'єктивно виступають «головними конструкціями» комплексного підходу, до якого вдаються сучасні дослідники при вирішенні прикладних завдань. Так зрозумілим є вибір дисертантом івент-аналізу як прикладної аналітичної методики в дослідженні політичного процесу як цілісності, яка складається з певних політичних подій. Найчастіше в якості об'єктів досліджень за допомогою івент-аналізу виступають різноманітні події.

В дисертаційній роботі був зроблений івент-аналіз діяльності опозиційних політичних сил України. Аналіз доступу політичних партій до ЗМІ продемонстрував, що в Україні він забезпечується тільки партіям чи кандидатам, лояльним до провладних структур. В інших випадках існує навіть неформальна цензура на рекламу опозиційних партій чи лідерів на

місцевих телебаченнях. Крім того, про ці політичні сили подається необ'єктивна інформація або вона носить формальний характер.

За допомогою івент-аналізу автором також була виявлена суспільно-політична діяльність опозиційних сил, кандидатів в депутати, що брали участь у виборчих перегонах, їх взаємодія із виборцями. Фаворитами в цьому процесі, зі зрозумілих причин, виявилися опозиційна партія «Батьківщина».

Метод івент-аналізу дав можливість автору вивчити такий аспект політичного життя як функціонування виборчої системи. Дослідження документів виборчої кампанії дозволило дисертанту краще зрозуміти механізм виборчого процесу, виявити його закономірності та пояснити виборчі стратегії опозиційних кандидатів на виборні посади. Кожен такий кандидат в ході передвиборчої кампанії намагається схилити на свій бік якомога більше виборців, а, відповідно, орієнтується на їх життєві пріоритети при складанні програм власної партії. Однак для дослідника залишається зрозумілим, що інформаційний текст цих програм завуальований і тому ця інформація повинна пройти «науково-політичну фільтрацію». Дисертант в такому випадку дослідив відповідні документи і на основі отриманих результатів зробив певні висновки відносно намірів авторів таких текстів і можливих реакцій адресата.

Модифікацію політичних процесів, що відбуваються в сучасному світі, багатоманітність проявів політичного життя на теоретичному рівні можна пізнати лише за умови їх порівняння й зіставлення, побудови аналітичних порівняльних моделей, які класифікували і групували політичні процеси і явища за певними ознаками. Це досягається використанням порівняльного методу.

Отже, методологічна основа дисертаційної роботи включає основні загальнонаукові і емпіричні методи дослідження, які сприяють досягненню її завдань. Дослідження ґрунтується на принципах персоніфікаційного та біхевіоралістського, структурно-функціонального, нормативно-ціннісного, інституційного, соціологічного, культурологічного, синергетичного,

корпоративістського і системного аналізу, що дає змогу всебічно дослідити партійно-політичну опозицію в Україні, виявляючи її основні детермінанти та їхню взаємодію.

2.2. Типологія партійно-політичної опозиції

Ефективне функціонування політичної опозиції в політичній системі, передбачає публічність політики та здійснює альтернативність, та аргументованість у прийнятті рішень органами влади з врахуванням інтересів всіх верств населення.

Контроль з боку опозиції примушує уряд виконувати свої функції більш ефективно, обмежує зловживання владою, порушення громадянських і політичних прав і свобод населення, також запобігає різкому коливанню політичного курсу уряду, а отже сприяє підтриманню соціальної стабільності. Дотримання всіх цих критеріїв забезпечує основу демократичного режиму [53].

Політична опозиція може існувати в інституціоналізованій формі, тобто як парламентський інститут зі своїм усталеним історично або визначеним у законодавчому порядку статусом і набором прав. Це стосується насамперед демократичних політичних систем. У недемократичних системах політична опозиція зазвичай не виступає як легітимний парламентський інститут, а формує в політичному полі суспільну контреліту та спонукає до розвитку громадські рухи. У демократичних суспільствах перш за все опозиція виступає як інститут політичної системи, який може критикувати рішення діючої влади, тобто передбачає можливість незгоди із рішеннями уряду та право на отримання статусу влади легальним шляхом [135, с. 66].

Тому більш широкий спектр діяльності партійно-політичної опозиції простежується у державах з демократичним режимом правління, так як у

недемократичних суспільствах вона займає місце контреліти, або взагалі припиняє свою діяльність через перешкоджання її силами правлячої партії.

Тим самим опозиційні сили стають нелегальні або взагалі зникають – функціонують лише маленькі протизаконні осередки, не маючи ніякої значимості.

У політичній теорії існують різні підходи до класифікації опозиції. Опозицію як форму суспільного протесту можна поділити за сферами життя на політичну, економічну, соціальну, духовно-культурну тощо. Класифікація ж опозиції як політичного інституту здійснюється в межах політичної опозиції як однієї з форм суспільних відносин. Отже вона може мати такий вигляд:

- за ставленням до системи влади виокремлюють системну (яка поділяє основні цінності, принципи та цілі існуючої політичної системи, але заперечує методи здійснення політики) та позасистемну (яка не згодна не лише з діями владних структур, а й з самими підвалинами суспільно-політичного ладу в країні);
- за характером вимог визначають радикальну опозицію (застосовує як парламентські, так і позапарламентські методи тиску та, як правило, відкидає будь-які компроміси з чинною владою), помірковану (застосовує переважно методи парламентського тиску, вдається до «політичного торгу» з принципових питань) та лояльну опозицію (готова підтримувати владу, може дійти згоди з нею і навіть піти на поступки) [173, с. 40];
- за характером дій виокремлюють конструктивну опозицію (дії опозиції спрямовані на поліпшення якості політичного управління, стимулювання влади до реформ) та деструктивну (її дії спрямовані на створення перешкод у діяльності владних структур) [223, с. 180];
- за місцем у спектрі політичних сил опозицію характеризують як ліву, праву, центристську тощо.

Наведена класифікація опозиції зазначає можливість її функціонування не лише в політичній сфері, а й інших сферах суспільного життя, що визначає її багаторівневність як соціального феномену.

Можна виокремити такі види політичної опозиції:

- структурна, неструктурна;
- відповідальна, невідповідальна;
- лояльна, нелояльна, напівлояльна;
- парламентська, непарламентська;
- активна та пасивна [40, с. 52].

Кожен з видів політичної опозиції орієнтується на свою електоральну базу, тому відбувається роздвібненість її, що призводить до недієздатності її в суспільстві.

Як зазначається у статті С. Поршакова «Політична опозиція в країнах Заходу», західні дослідники традиційно виділяють два основних типи опозиції – позасистемна і системна. До першого належать ліво та праворадикальні партії і угруповання, програмні установки яких повністю, або частково відкидають переважаючу в діяльності правлячих сил практику і систему політичних цінностей. До другого типу відносяться більшість ліво-і правоцентристських партій, які виходять з визнання непорушності основних політичних і економічних інститутів суспільства і розходяться з урядом у виборі шляхів і засобів досягнення загальних стратегічних цілей [6].

С. Поршаков виділяє також і третій, проміжний тип опозиції, до якої в західній політології зараховуються «зелені», ряд комуністичних партій, італійські радикали. Позасистемна – (протистоїть основним принципам існуючої політичної системи, виступає за радикальну зміну політичного режиму) має сталий, але досить обмежений електорат, не має значного впливу на органи державної влади, а відтак її діяльність не створює великої загрози ні для інститутів влади, ні для підвалин державного устрою в Україні [177].

У західній політологічній науці використовують декілька видів політичної опозиції: структурна, честолюбна, «німа», родинна, інституціональна опозиції [40, с. 53].

Структурна опозиція – та, яка прагне змінити або навпаки стримати зміни основних складових політичної системи: політичний режим, соціально-економічна структура, політичний курс.

Честолюбна опозиція – прикривається образом партійно-політичної опозиції, і намагається лише отримати політичну владу в державі, хоча і виконує основні функції політичної опозиції.

«Німа» опозиція не проголошує себе офіційно політичною опозицією по відношенню до існуючої влади, свої дії вона приховує або демонструє апатію до дій правлячої партії.

Родинна опозиція – члени такої опозиції повинні бути пов'язані безпосередніми відносинами між собою.

Інституціональна опозиція – організована у вигляді формальних груп, що регулюють свою діяльність через різноманітні інституції, тим самим виконує свої безпосередні функції [41, с.10].

Наявність парламентської опозиційності – це критерій зрілості демократичного устрою країни. Втім, як показує парламентська практика України останніх років, наявність опозиції не є достатньою умовою її ефективності. Опозиція потребує мати можливості впливати на парламентський процес і мусить бути готовою конструктивно працювати в законодавчому органі [66].

У демократичних державах політична опозиція набуває суттєвого значення, на відміну від України – де опозиція як і влада неспроможні виконати свої функції. Її становлення як політичного інституту невід'ємно пов'язане з розвитком парламентаризму.

Так за місцем дії її характеризують як парламентську і позапарламентську; за ставленням до системи влади – як системну і позасистемну. Опозиція може існувати на різних рівнях політичної влади, в

різних її видах, а також всередині кожного з них. Розрізняють системну та позасистемну (структурну) опозиції.

В Україні системна опозиція виступає за вдосконалення існуючої політичної системи, все ще перебуває на складному етапі становлення, визначення стратегії і тактики політичної боротьби. Вона має більшу громадську підтримку, ніж позасистемна. Однак відсутність єдності в її рядах, нескоординованість зусиль зменшують її ефективність.

Вона начебто і спирається на благородні цілі: щоб влада була народною, політики – чесними і компетентними. Але подібні принципи відомі ще з радянських часів, вони не зовсім відповідають об'єктивній дійсності, а тому народ ставиться до них дуже обережно. Так українське населення відчувши на собі вплив радянського тиску прискіпливо відноситься до діяльності партійно-політичної опозиції. Це зумовлено ще роздрібненістю її та не здатністю згуртуватися навколо єдиної ідеї [177].

Системна опозиція виступає під гаслами активізації реформ (насамперед у сфері економіки та державного управління), боротьби з корупцією та «тіньовою економікою», обіцяє свободу ЗМІ, більшої прозорості, моральності й відповідальності влади перед народом. Всі її гасла та обіцянки суспільством не сприймаються через її демагогію та не здатністю до практичного втілення своїх ідей.

Позасистемна – (протистоїть основним принципам існуючої політичної системи, виступає за радикальну зміну політичного режиму) має сталий, але досить обмежений електорат, не має значного впливу на органи державної влади, а відтак її діяльність не створює великої загрози ні для інститутів влади, ні для підвалин державного устрою в Україні [177].

Підґрунтям для існування позасистемної опозиції є ностальгія за «кращим радянським минулим», популізм лідерів, які використовують помилки влади для просування власних ідей. Це – ліві та крайні ліві партії («СДПУ(о)», «КПУ», «ПСПУ») [146, с. 3-4]. Такий вид політичної опозиції є

нелегальним і тому її діяльність дуже обмежена, вона може впливати лише на свою обмежену цільову аудиторію.

Також підґрунтям для існування позасистемної опозиції є незбалансована партійна система, популізм лідерів, які використовують низький рівень політичної культури населення, неспроможність парламентської більшості під час прийняття важливих законопроектів, помилки влади для просування власних ідей.

Поміркована опозиція частіше визначається як «конструктивна», тобто така, що застосовує переважно методи парламентського тиску, вдається до «політичних торгів» з принципових питань.

Радикальна («жорстка») опозиція застосовує як парламентські, так і позапарламентські методи тиску та, як правило, відкидає будь-які компроміси з діючою владою.

Ефективність діяльності опозиції, належне виконання нею суспільних функцій залежить від багатьох факторів. Серед них: законодавче визначення статусу опозиції, гарантії її прав; наявність механізмів врахування позиції меншості під час прийняття рішень у парламенті; наявність громадської підтримки вимог опозиції; згуртованість сил опозиції, наявність авторитетного лідера (лідерів) та ін. [177].

Парламентська опозиція повною мірою бере участь у реалізації парламентом його функцій. Найбільш важливими з погляду цілей опозиції є законодавча, фінансово-бюджетна та контрольна функції.

Узагальнюючи існуючи в сучасному політологічному та політичному обігу положення стосовно суспільних функцій опозиції, можна виокремити наступні:

- формулювання, висловлення та узагальнення інтересів соціальних груп, які пропонують альтернативні шляхи розвитку суспільства;
- конструктивна критика органів влади та здійснення контролю над їх діяльністю;

– внесення альтернативних проектів до законодавчого органу; спрямування існуючого в суспільстві невдоволення діями влади в цивілізовані форми.

Основними цілями, яких прагне досягти опозиція у парламенті, є: перетворитися на парламентську більшість; отримати контроль над виконавчою владою.

Проблема взаємовідносин влади та опозиції особливо актуальна для посткомуністичних країн. Взаємодія з цією опозицією потребує від влади лояльності, готовності до діалогу з проблем корегування курсу реформ і реалізації конструктивних альтернатив йому. При цьому повинен виконуватись один з основних постулатів у відносинах між політичною владою та опозицією демократичного суспільства: влада повинна уникати завищеної самооцінки себе в якості єдиного носія демократичних цінностей, вміти вірно співвідносити стратегічні та тактичні аспекти внутрішньополітичної боротьби [213].

Найбільш поширеними та дієвими формами впливу опозиції на офіційну владу в цей час були демонстрації, мітинги, страйки, пікетування, голодування тощо. Причиною цього була, на думку науковців, прогресуюча політизація населення, зумовлена низкою обставин та факторів: по-перше, демократизація та гласність, що збільшувались у геометричній прогресії, створили сприятливий ґрунт для розгортання масових політичних акцій такого типу; по-друге, опозиційні сили досягли такого рівня, що могли цілеспрямовано планувати, готувати та здійснювати подібні акції; по-третє, безпосереднє спілкування з масами давало переваги опозиції, оскільки лейтмотивом більшості цих заходів була критика пануючої системи та можновладців, яка впливала здебільшого на емоції, але не потребувала серйозного аналітичного підходу; по-четверте, мітинги та демонстрації є невід'ємною частиною будь-якого виборчого процесу; по-п'яте, саме ці політичні акції були для опозиції найзручнішими для завоювання симпатій народних мас [23, с. 51].

Характеризуючи владу та опозицію сучасної України, можна констатувати, що вони мають переважно одне коріння. В складі депутатських фракцій опозиційних партій та блоків також є представники великого та середнього бізнесу, для яких головна цінність депутатського мандату – захист цього бізнесу політичними засобами, намагання запобігти перерозподілу власності або мінімізувати втрати від нього. Як і влада, українська опозиція схильна віддавати перевагу кулуарним способам політичної діяльності [213].

Цивілізований діалог між владою та опозицією можливий лише за умов цивілізованості його учасників. Демократична практика поняття влади пов'язує її не з персоналіями, а з правлячою політичною партією. В нашій державі поки що, навіть формально, немає партії, що перебуває при владі. Тому маємо певний парадокс: електорат оцінює ефективність і спроможність влади за результатами і наслідками економічної та соціальної політики уряду, але сам уряд в наших умовах в жодному разі не репрезентує владу [75, с. 8-9].

Стосунки української опозиції з владою та громадянами складаються поза класичними сценаріями. Більшість населення країни в цій ситуації знаходиться в опозиції до влади. На думку дослідника І. Побочиго, справедливим буде і твердження про те, що всі учасники політичного процесу, які в той чи інший спосіб не належать до партії влади (а в наших умовах інколи й належать) складають резервну армію опозиції [213].

В Україні останні роки позначені протистоянням влади та опозиції, при тому, що різні політичні сили чергуються місцями. Незмінним залишається одне – неспроможність влади та опозиції конструктивно підходити до вирішення нагальними внутрішніх та зовнішньополітичних проблем. На практиці в країні створена система адміністративної демократії, при якій демократичні норми існують формально.

Слід зазначити, що українське суспільство поступово приходить до розуміння, що бажання деяких представників влади в центрі і в регіонах не

мати вільної опозиції не сприяє демократизації суспільних відносин, породжує нові форми протистояння та соціальних напружень.

Як зазначається в аналітичній доповіді Центру О. Разумкова, надання політичній опозиції можливості, й для представлення та обстоювання своїх програм, ідей надасть можливість стабілізувати політичну структуру суспільства, запобігти виникненню політичних конфліктів і кризових ситуацій, слугує засобом пом'якшення надмірної соціальної напруги та зменшення вірогідності помилок при прийнятті важливих державних рішень [173, с. 65].

М. Михальченко виокремлює три типи політичної опозиції в Україні:

- 1) деструктивну консервативну, яка орієнтується на відновлення тоталітарної держави, радянської імперії (ПСПУ);
- 2) екстремістську українофільську опозицію, яка прагне побудувати українську державу з антиімперською орієнтацією («Свобода», КУН);
- 3) лояльну, демократичну опозицію, стратегічною метою якої є створення демократичного режиму, але яку не влаштовують форми і методи побудови соціально-правової держави (БЮТ) [147, с. 24].

Українська опозиція заявила про себе на повний голос після вибуху «касетного скандалу» 28 листопада 2000 року. В українському суспільстві є своєрідний «політичний спорт» – гра в опозицію. Деякі політичні сили оголошують себе напівопозицією, конструктивною, непримиренною, парламентською, позапарламентською опозицією: зараз позиціюють себе як опозиція, а вже завтра вони – друзі влади тощо. Основа таких опозицій – тимчасові розбіжності щодо кадрових питань, тривіальні спори щодо поточних питань, передвиборна тактика, коли лідери деяких партій з кон'юнктурних міркувань видають себе за опозиціонерів. Загальновідома практика, коли той або інший державний діяч, чиновник, якого звільнили з посади за зловживання владою, професійну нездатність або за «банальне»

розкрадання народного добра, за одну ніч стає «опозиціонером» і кричить на весь світ, що його переслідують за опозиційні погляди [146, с. 339].

Політичні сили вдаються до інсценування опозиційності як процесу пошуку популярності на основі критики влади, процесу штучного «конструювання» політичного стилю, коли акцентують на зовнішніх ознаках, символах, імітують бурхливу діяльність по боротьбі із злочинністю, мафією, чиновництвом, бюрократією. Вони створюють фальшивий імідж, дуже далекий від реальності, щоб сформувати собі привабливий вигляд «борця за народне щастя». Такі ролі неодноразово приміряли партії, рухи та особи. Вони навіть створювали враження на виборців і добували винагороду у вигляді депутатських мандатів, посад. Але швидко зникали привласнені іміджі, які мали чисто зовнішній характер, а новітні політичні імітатори осідали в столиці держави, не звітуючи перед виборцями про свою діяльність в органах влади [103, с. 237].

Тобто, політичні партії інсценують опозиційність як технологію маніпулювання електоратом та варіантом «торгу» із владою.

Близько до інсценіровок опозиції є так звана фронда, яка одночасно і хоче, і не хоче демонструвати свою опозиційність. Розглянемо її ознаки. Основний конфлікт між владою і фрондою – доступ до державної «годівниці». Розвертається цей конфлікт приблизно за такою схемою. Чиновника високого рангу або «олігарха» усувають від влади. Раптом вже наступного дня він починає кричати: і влада не та, і в державі все йде не так, як треба, і політика помилкова, хоча до цих пір вважав, що в країні все більш чи менш «добре». Фронда завжди осоружна. Вона виникає не на ідейних підставах, а внаслідок втрати владних позицій, сприймає як кровну образу. Але це не заважає фрондерів відразу ж погоджуватися на сторону привабливих ідейних позицій або бути радикалом без позиції; у фронді завжди є щось від оперети або клоунади, тому вона дуже часто скачується до політичної інтриги, змови, містифікації. На жаль, в Україні за десятиліття були багато інсценувань, гри в опозицію і фронду. Здолати ці негативні

явища, перейти до нормальної взаємодії владі й опозиції – одне з актуальних питань політичного розвитку України [146, с. 339].

Українське суспільство знаходиться в процесі соціальної диференціації та виокремлення політико-економічних та культурних інтересів конкретних соціальних верств та соціально-демографічних груп населення. Відповідно, паралельно з цим процесом, відбувається формування молодіжного руху України [127]. В цілому є всі передумови для формування української молодіжної політичної опозиції, вона може представлятися політичними організаціями, рухами, що в перспективі трансформуються в політичні партії.

Важливим чинником сучасного молодіжного руху є його взаємодія з політичними партіями, а співпраця з молодіжними організаціями – значущою складовою діяльності політичної партії. Відносини між ними мають ґрунтуватись на засадах взаєморозуміння, співпраці та автономності. Така взаємодія є вигідною для обох сторін, при умові що вони виконують всі обов'язки один перед одним.

В Україні значна кількість партій має молодіжні філії та організації, які діють на тій самій ідеологічній платформі. Крім того, партії за допомогою своїх програм намагаються забезпечити підтримку молоді на виборах, проголошуючи соціальну орієнтацію власної молодіжної політики. Складність визначення такої групи організацій полягає у відносності поняття «молодіжна філія політичної партії», оскільки воно передбачає статутну залежність молодіжного об'єднання від партії. Однак сучасна партійна молодіжна політика ґрунтується на автономності, а іноді й цілковитій незалежності молодіжних структур. Тому доцільно вживати термін «припартійна молодіжна організація» [277, с. 264]. Завдяки таким припартійним молодіжним організаціям політичні партії здійснюють вплив на таку цільову аудиторію як молодіжний електорат.

Аналіз діяльності молоді, молодіжних організацій, співпраці молодіжних організацій з владними інститутами Миколаївського регіону,

показує що з кожним роком молоде покоління Миколаївщини намагається все активніше перетворитися з об'єктів державної політики на її суб'єктів.

До таких молодіжних організацій Миколаївщини належать: Миколаївська обласна молодіжна громадська організація «Фонд Молодіжних Ініціатив», Миколаївська обласна молодіжна громадська організація «Голос Молоді», Миколаївська обласна молодіжна громадська організація «Молодіжний творчий центр», Миколаївське обласне відділення Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Союз молоді регіонів України», Миколаївський обласний осередок Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Батьківщина молода» та ін. За результатами виборів 2006 року, до міської ради було обрано 18 осіб віком молодше 35 років (що складає 20% від депутатського корпусу) [156, с. 45]. Це засвідчує, що тенденція активності молодіжних організацій зростає і стає сталою.

Фаворити виборчих перегонів в Україні – Об'єднана опозиція «ВО «Батьківщина», Партія регіонів, партія УДАР, ВО «Свобода» та Комуністична партія України агітують молодь до входження в осередки даних партій. Вони розуміють, що нинішня ситуація потребує залучення молоді до своїх партійних списків.

Молодь як опозиційний рух є досить впливовим у сучасній політиці, але в Україні це твердження не цілком виправдане. Український молодіжний опозиційний рух заангажований і підвладний нинішнім лідерам опозиції.

Основні характерні ознаки молодіжного політичного руху України нині такі: низька структурна згуртованість, відсутність єдності поглядів і дій у стратегії їх участі в розбудові держави, нечисленність, слабкість, аморфність організаційних структур, нерозвиненість обласних (регіональних) відділень організацій зі всеукраїнським статусом.

У регіонах молодіжний рух представлений значно більшою мірою регіональними, а не загальнонаціональними структурами. В них, з одного боку, відсутні відомі яскраві особистості і лідери, з другого – спостерігається значна залежність організацій від своїх лідерів.

У цілому нині аналіз надання молоді такого каналу входження до велику політику, як партійними списками, показує, що це парламентські партії недостатньо використовують молодіжний ресурс. Слабко представлена регіональна молодь.

Молодіжний рух нечисленний та певною мірою розпорошений, у нього дуже слабка матеріальна фінансова база, він фактично не залучений до важелів державного управління та механізмів формування і реалізації молодіжної політики, не може самотужки, без державної підтримки братися за розв'язання різнопланових соціальних молодіжних проблем.

На перший погляд утвердження демократичних засад через почергову зміну опозиційних партій в парламенті складає позитивне враження, проте цей процес проходить з великими ускладненнями. Тому стверджувати лише про позитивний вплив партійно-політичної опозиції не можна, вона може стати причиною трансформації політичного режиму в країні. Все ж таки повноцінно політичні сили можуть лише за умов додержання демократичного режиму, на основі такого режиму вона виступає як політичний інститут і тому може виконувати свої функції по відношенню до влади та суспільства

Головною проблемою для України, як відзначає М. Михальченко, є проблема ефективно діючих політичних і громадських інститутів. Це з одного боку. А з іншого – проблема компетентних громадян і політичних сил, здатних цими інститутами користуватися та діяти морально й відповідально. Оскільки, як зазначав І. Кант, «моральний закон святий», начальною потребою українського суспільства є формування такої влади і опозиції, таких громадян, які б діяли за юридичним і моральним законами. Це шлях до демократії, до забезпечення прав, свобод і обов'язків держави та громадянина [146, с. 339].

Таким чином, кожна класифікація характеризує та розкриває певну рису та масштаб її прояву в конкретному вимірі. Велика кількість типологій та класифікацій політичної опозиції говорить про те, що це явище є

багаторівневим і різноаспектним. Не можна сказати, що типологія одного дослідника краща за типології іншого.

Виходячи з вищенаведених класифікацій автор пропонує власну, узагальнюючу типологію партійно-політичної опозиції.

Українську партійно-політичну опозицію можна класифікувати на три групи:

- системна опозиція;
- позасистемна опозиція;
- плацебо-опозиція.

В теоретичному вимірі, системною опозицією можна визнати партії, які подолали 5% бар'єр під час виборчих змагань до Верховної Ради. Позасистемна опозиція – партії, що не подолали 5% бар'єр, але представлені в інформаційному просторі. В практичному вимірі українські опозиційні сили є плацебо-опозицією. Можна припустити, що персоналізоване неприйняття діючої влади може бути лише одним з ознак опозиційності, але цієї ознаки явно не достатньо для того, щоб вважатися реальним опозиціонером. Для цього необхідно мати систему поглядів і ідей, відмінну від поглядів та ідей основних представників чинної влади.

Опозиція в Україні повинна формуватися не з питання перерозподілу місць у парламенті й не з питання контролю за органами місцевого самоврядування. Позиції опозиції потрібно визначатися щодо стратегічного курсу держави. Як відомо, з латинської термін «*oppositio*» перекладається як «протиставлення». В сучасній науці це поняття трактується дуже широко: від протистояння владі, режиму, пануючій ідеології до протиставлення особистої позиції будь-якої організації або навіть керівникові. В Україні поняття «опозиція» набуло характерних «українських рис» і є надто специфічним. Решта опозиційних сил, які важко класифікувати за критерієм системної чи позасистемної опозиції, не заперечує права українського народу на незалежність, на свободу і демократію, на вибір стратегії й тактики, реформ та своїх представників у законодавчій і виконавчій владі. Вони

реалізують своє право на бачення майбутнього України, на вибір шляхів її розвитку і право на отримання влади конституційними методами, шляхом прозорих демократичних виборів, щоб потім реалізувати свій політичний курс.

У таборі опозиційних сил відбуваються постійні зміни, одні партії приходять до нього, інші виходять. Відсутність ідеологічної та політичної єдності, постійно ведуться конкурентні змагання лише за голоси виборців без ідеологічного підґрунтя і це дестабілізує ситуацію в країні.

Партійно-політична опозиція повинна мати чітко визначену ідеологічну та політичну позицію, без врахування зазначеного, неможливе просування до демократичного устрою держави. Влада повинна розуміти, що опозиція – це політична та ідеологічна сила, яка готова замінити її, повести суспільство далі. А опозиція може і повинна пропонувати свої погляди на стратегію країни, на хід економічних і політичних реформ, доводити населенню їх раціональність і, ґрунтуючись на цьому, боротися за представництво в законодавчій і виконавчій владі.

Висновки до розділу 2

Трансформація українського суспільства сприяє розвитку інститутів, властивих політичним системам розвинених демократичних держав. Одним з таких інститутів є партійно-політична опозиція як специфічна форма політичного впливу на органи державної влади з боку різних соціальних і політичних груп з метою законодавчого забезпечення своїх інтересів. Сучасна демократична держава повинна гарантувати кожному індивіду, групі людей, можливість артикулювати свої інтереси, впливати на процес прийняття політичних рішень. Опозиція може стати одним з найбільш ефективних інститутів, що сприяють виявленню та захисту групових інтересів громадян в усіх сферах життя суспільства

Повноцінне функціонування партійно-політичної опозиції можливе лише за демократичної форми правління, виконання суспільством демократичних цінностей та засад. Опозиція полягає в двох елементах: протиставлення своєї політики політиці інших політичних сил; виступ проти думки більшості у законодавчих, партійних та інших структурах.

Наведені класифікації функцій політичної опозиції засвідчують про її багатофункціональність в суспільстві.

Щодо класифікації партійно-політичної опозиції як елементу демократії, то найкраще це питання висвітлив відомий дослідник М. Михальченко, поділивши її на системну та позасистемну (структурну) опозицію.

Автор, з огляду на сучасний розвиток української партійно-політичної опозиції, додержується у своїх поглядах такої класифікації української партійно-політичної опозиції: системна, позасистемна опозиція та плацебо-опозиція. Внутрішня суперечливість сучасної партійно-політичної опозиції виражається в тому, що протистояння політичних сил відбувається не за ідеологічними позиціями а за відношенням до зовнішньополітичного курсу держави.

Опозиція може бути конструктивною, якщо в країні вже склалася відкрита соціальна і політична система шляхом інтенсифікації політичної активності населення в політичне співтовариство. Умовою успішної трансформації пострадянської системи є конкуренція політичних еліт і високий ступінь залученості пересічних громадян у політичний процес. Опозиція вбудована в цей діалог та повинна відчувати свою відповідальність за державу. Функціональна спроможність опозиції безпосередньо залежить від її готовності розділити політичну відповідальність за подальший розвиток суспільства.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПАРТІЙНО-ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ В УКРАЇНІ

3.1. Процес формування та легітимації політичної опозиції в сучасній Україні

Після розпаду Радянського Союзу незалежна Українська держава отримала можливість самостійно будувати політичну систему на принципах демократії. Досить суттєво на ситуацію вплинули політичні свободи та плюралізм думок, що самі по собі є невід'ємними атрибутами демократичної країни. Багатопартійна система, що утворилася після розпаду СРСР значною мірою вплинула на якість міжпартійної боротьби.

Надмірний демократизм, на який опиралися майже всі політичні сили показав, що в Україні неспроможні одразу побудувати сталу політичну систему за прикладом європейської. Так чи інакше вдалося зробити головне – запустити механізми функціонування демократичних інститутів, таких як поділ гілок влади, система противаг, вибори органів державної влади, багатопартійність та діяльність політичної опозиції.

Політична опозиція це обов'язковий елемент політичного устрою демократичної країни.

Виступаючи повноправним інститутом політичної системи, опозиція є ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, висловлених на політичному рівні, невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин. Досвід розвинутих демократій засвідчує, що надання опозиції повноцінних можливостей для представлення та обстоювання своєї, альтернативної щодо офіційної, точки зору, конкуренції з правлячими політичними силами, стабілізує політичну структуру суспільства, запобігає виникненню гострих політичних конфліктів і кризових ситуацій, слугує

засобом пом'якшення надмірної соціальної напруги та зменшення вірогідності помилок при прийнятті важливих державних рішень [77].

Наявність політичної опозиції в політичній системі, передбачає публічність політики та робить: багатоваріантність, альтернативність, більш чітку аргументованість у прийнятті рішень органами влади, та формування більш оптимальної політики. Контроль з боку опозиції примушує уряд виконувати свої функції більш ефективно, обмежує зловживання владою, порушення громадянських і політичних прав і свобод населення, також запобігає різкому коливанню політичного курсу уряду, а отже сприяє підтриманню соціальної стабільності. Перебування партій в опозиції сприяє вихованню серед її членів дисципліни та відповідальності, необхідних для перемоги над опонентами, підвищенню рівня політичної культури та професіоналізму партійних керівників, виявленню найбільш обдарованих партійних кадрів. Ефективність діяльності політичної опозиції, належне виконання нею суспільних функцій залежить від багатьох факторів. Серед них: законодавче визначення статусу опозиції; гарантії її прав; наявність механізмів врахування позиції меншості під час прийняття рішень у парламенті; наявність громадської підтримки вимог опозиції, згуртованість сил опозиції, наявність авторитетного лідера. Політична опозиція являється ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин. В українському парламенті політична опозиція, представлена окремими політичними партіями, які пропонують альтернативний владі курс розвитку держави [53].

Сучасне політичне життя є різноманітним, але це не є показником того, що різні політичні партії, організації, рухи мають реальну можливість впливати на громадське життя. Одним з найбільш ефективних інститутів у цьому аспекті є політична опозиція, яка сприяє додержанню політичного курсу держави і захисту інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Практика протиставлення офіційній владі генетично пов'язана з внутрішнім життям суспільства. У державі, яка перебуває в процесі становлення, опозиція може інспіруватися з-за кордону [229, с. 197].

Політична опозиція тісно залежить від внутрішньої ситуації суспільства, існуючого політичного ладу в державі, але це не виключає можливості, що опозиційні сили можуть бути підвладні іноземним політичним лідерам. Опозиційність в Україні передбачає: чітко артикульоване, публічно висловлене критичне ставлення до політики глави держави; неучасть в її реалізації (тобто відсутність представників партії, блоку на керівних посадах в Адміністрації Президента України, Кабінеті Міністрів України та інших центральних органах виконавчої влади) [76].

Передбачаючи ці фактори політичної опозиції можлива побудова демократичного суспільства, але на практиці українські опозиційні сили не спроможні так діяти. Суб'єктами політичної опозиції є політичні партії, тобто характер опозиції безпосередньо пов'язаний з особливостями політичних партій та партійної системи. За історичних умов склалося не найкраще підґрунтя для діяльності української партійно-політичної опозиції.

Можливості політичної опозиції в системі владних відносин визначаються та розрізняються у відповідності від наявності у її розпорядженні чотирьох основних типів владних ресурсів: 1) потенціалу до влади; 2) влади як потенціалу, або потенціальної влади; 3) латентної влади; 4) безпосередньої актуалізації влади [41, с. 11].

Необхідно розрізняти належні опозиції «владні ресурси» та «можливості». Якщо владні ресурси є об'єктивними та структурними передумовами розвитку опозиції і формуються під впливом системних, інституційних та нормативних чинників, то можливості є суб'єктивними, формуються у відповідності до «внутрішніх якостей» опозиції [265, с. 201].

Розвиток політичної опозиції в Україні пройшов тяжкий шлях, в переважній кількості українська політична опозиція діяла як суспільний супротив, а не як самостійний політичний інститут. Зростання її

можливостей відбувалося завдяки практично повної відсутності динаміки її владних ресурсів.

Таким чином, існування опозиції є рисою демократичного політичного режиму. Оскільки в Україні немає конституційно затвердженого інституту опозиції то потрібно, зазначити, що питання законодавчого закріплення статусу опозиції залишається відкритим.

Організаційно політична опозиція в нашій державі пройшла складний шлях формування. Для аналізу ролі та ступеня її впливу на суспільство важливе значення має дослідження процесу становлення багатопартійності. При цьому в нових незалежних державах прийнято виділяти декілька етапів, які якісно відрізняються один від одного. Перший етап, так звана «неформальна хвиля теоретичного дискутування», характеризується появою різних суспільно-політичних організацій при повному пануванні КПРС [214, с. 32].

Однак реальну участь цих організацій в суспільному житті було вкрай обмежене, ніхто з них не прагнув до опозиції діючої влади та й створені вони були, на погляд автора, штучно, за вказівкою згори. Така опозиція потрібна, по-перше, для боротьби з представниками партійно-радянського апарату, господарської номенклатури та силових структур, які протидіяли ідеям перебудови; по-друге, для подолання інертності частини населення, не включилася в процес перетворень. Зломити опір консервативних сил в самій системі управління можна було, лише підключивши до цього процесу широкі верстви трудящих. У 1986 році на зустрічі з працівниками засобів масової інформації М. Горбачов говорив, що «багато хто з наших консервативних проявів, помилок, прорахунків, що викликають застій думки і дії і в партії, і в державі, пов'язані з відсутністю опозиції, альтернативних думок, оцінок». Слід зазначити, що ідею штучного створення «кишенькової» опозиції висловлювали ще в самому початку перебудови. У 1985 році А. Яковлев запропонував розділити КПРС на дві партії, які утворили б демократичне

поле суперництва. «На цьому шляху вони б оновлювалися, змінювали один одного у влади на основі вільних виборів» [169, с. 24].

Опозиція в Україні, на відміну від європейської опозиції не має такої давньої історії. За часів Радянського союзу опозиції в КПРС не існувало.

Опозиція з'явилася з дозволу кремлівської влади під час перебудови. Питання політичної опозиції почали досліджувати лише у другій половині 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.

Опозиція в своєму становленні пройшла декілька етапів. Перший етап припадає на початок 90-х років і поштовхом для формування опозиції як складової політичної системи стало проголошення незалежності та початок розбудови демократичної плюралістичної держави. Потрібно зазначити, що даному етапові передував підготовчий, який характеризувався розпадом однопартійної системи, політична активність громадян та початку створення альтернативних Комуністичній партії рухів, об'єднань [19, с.119].

Початок формування партійно-політичної опозиції, політичного плюралізму та багатопартійності в Україні, в якій, як у всьому СРСР, була однопартійна система, розпочався у другій половині 80-х років ХХ ст., у так звані роки «перебудови». У прибалтійських республіках СРСР в цей час почали створюватися народні фронти, що об'єднували опозиційні організації, рухи до правлячої комуністичної партії. Для створення аналогічної організації спілка письменників України виступила з ініціативою. Українська гельсінська спілка, влітку 1988 року оприлюднила свою «Декларацію принципів» і почала діяти як політична організація та підтримала таку пропозицію [23, с.48].

Так, у вересні 1989 року було створено Народний рух України за перебудову (невдовзі просто – Народний рух України) – об'єднання усіх опозиційних організацій, рухів України до КПРС. Саме Народний рух України став головним опонентом комуністів на перших альтернативних виборах 1990 року, цим самим за їх результатами створивши основу першої парламентської політичної опозиції – Народної Ради – на чолі з

І. Юхновським, вона об'єднала понад чверть депутатів що висловлювали свої опозиційні погляди щодо комуністичної влади. За безпосередньої участі НРУ Верховна Рада України 16 липня 1990 року прийняла Декларацію про державний суверенітет України, а в жовтні 1990 року – рішення про вилучення з Конституції УРСР сумнозвісної 6-ї статті – про «керівну роль» комуністичної партії. Це дало основний поштовх для розвитку партійно-політичної опозиції на території України [23, с. 49].

Народний рух України став саме тим поштовхом для формування основних національно-демократичних сил, у 1990 році було заборонено членство у НРУ комуністів.

Першою з НРУ вийшла Українська Гельсінська Спілка. Вона стала першою зареєстрованою українською партією – після проведення у квітні 1990 року установчих зборів отримала назву Української республіканської партії. Почався період формування багатопартійності, протягом 1990 року було створено Селянсько-демократичну партію, Партію «Зелених», Соціал-демократичну, Народну, Народно-демократичну партії тощо. На основі реформаторського крила – так званої «Демплатформи» утворилася Партія демократичного відродження України [79, с.14].

Протягом декількох років спектр національно-демократичних партій суттєво розширився за рахунок утворення нових партій і розколу вже існуючих. Так, 1992 році з УРП вийшло її радикальне праве крило на чолі з С. Хмарою, утворивши Українську консервативну республіканську партію. Не минули розколи і Народний рух України. Частина його членів вважала, що він має залишатися саме «рухом» – конгломератом різноманітних національно-демократичних сил, тоді як лідер Руху В. Чорновіл та його прихильники наполягали на перетворенні НРУ на політичну партію, що відстоювала б опозиційні позиції до влади, і в першу чергу – до Президента України [111, с.11].

У 1993 році було зареєстровано партію під назвою «Народний рух України», а 1998 році НРУ знову розколовся на дві частини – Народний рух

України та Український народний рух (з 2003 року – Українська народна партія) [89, с. 231].

Водночас із розростанням правого спектру, формувалася й ліва частина політичного спектра України. Після «путчу» 1991 року Президія Верховної Ради України прийняла постанову про заборону КПУ. На її місці у 1992 році виникла очолювана О. Морозом Соціалістична партія України. Утворювалися й інші партії з різним рівнем «лівизни» – Громадянський конгрес України, Партія праці, Селянська партія України тощо [56, с. 201].

У опозицію до урядової політики стали крайні ліві та крайні праві сили. За цей невеликий період сформувалась багатопартійність в Україні, що дало змогу політичним партіям протиставляти свої погляди комуністичним силам.

Станом на 1 січня 1992 року в Україні заявило про себе 20 партій, близько 10 осередків та організацій партій з керівними центрами за її межами. Серед них – анархо-синдикалісти, кадети, представники Демократичного союзу, марксистсько-робітничої партії – партії диктатури пролетаріату, міжнародної партії любителів пива тощо [111, с. 72]. Загалом партії були нечисленними, лише три з них (СПУ, ПЗУ, УРП) мали понад 10 тис. членів, деякі нараховували всього декілька сотень членів. Тільки чотири партії мали представництво в тодішній Верховній Раді України (СПУ, ДемПУ, ПДВУ, УРП). Такі спроби сформувати партійно-політичну опозицію ознаменувались невеликим проривом, порівнюючи з радянським минулим [111, с. 72].

В Україні на початку 90-х років ХХ ст. зародилася нова державно-політична еліта, як результат компромісу частини старої управлінсько-партійної верстви й частини національно-демократичної опозиції. Проте, через відсутність чіткої політичної лінії НРУ та «Нової України», які останнім часом, то заявляли про співпрацю з президентом й урядом, то ставали до них в опозицію, виникла серйозна проблема ідентифікації характеру української контреліти на рівні партійних структур. Можливість висловлювати опозиційні погляди і утворювати партії не вирішила проблеми

політичної опозиції. Вона лише мала можливість для формування нових осередків, а на практиці показувала свою неспроможність згуртуватись і протидіяти існуючій владі [32].

У зв'язку із цим Л. Кравчук узаконив спрощений механізм правового регулювання реєстрації партій. Міністерство юстиції України реєструвало політичну партію за умови, що крім програми, статуту та документів про її створення додавався список із 1 тис. членів. Таким чином утворилося правове поле, яке стимулювало формування нечисленних квазіполітичних партій під амбіційних, псевдополітичних лідерів – з одного боку, а з другого – їхній статус перетворювався на статус громадських організацій [36]. Цим самим Л. Кравчук зменшив кількість партій неспроможних на довге існування і поклав початок процесу укрупнення політичних партій.

Так, Рух у грудні 1995 року оголосив себе опозиційною силою. В 1997 році Українська республіканська партія в особі Б. Ярошинського заявила, що продовжує політику жорсткої опозиції. Навіть президентське об'єднання «Молода Україна» у жовтні 1996 року заявило на своєму з'їзді про орієнтованість на «елемент політичної опозиції». Почалось фундаментальне протиставлення існуючій владі і формування такого політичного інституту як партійно-політична опозиція, але це був не чітко інституалізований суб'єкт політичної системи українського суспільства [32].

Зважаючи на реальність, домінування лівих серед політичної опозиції 90-х років в Україні, окремі політики, зокрема Ю. Буздуган (на той час голова СДПУ), в різко критичному листі на адресу В. Чорновола висловлює стурбованість щодо опозиції, в переважній мірі комуністів, до існуючої влади. «Тому створення демократичної опозиції на ділі, а не на словах, є головним гаслом сьогодення і єдиним порятунком української демократії» [32]. Політичні діячі чітко усвідомлювали, що лише формування демократичної партійно-політичної опозиції дасть поштовх до укорінення демократичного ладу в Україні.

Прийняття Конституції України в 1996 році зміцнило основні правові засади, і розширило правове поле діяльності політичних партій і рухів. Однак з цього моменту і до сьогодні Верховною Радою України так і не було прийнято окремий Закон про опозицію в Україні.

Другий етап розпочався з приходом до влади Л. Д. Кучми та початку діяльності різнобічних опозиційних сил. Для неї притаманна була антипрезидентська спрямованість та прагнення зміни політичного режиму. В ході низки подій, таких як «Касетний скандал», громадянська акція «Україна без Кучми» та політична криза 2000-2001 років, був розпочатий новий етап розвитку української опозиційності. Він характерний безкомпромісністю, відкритістю, певною організованістю, а також підтримкою з боку населення. На початку XXI ст. важливим кроком в процесі утвердження опозиції стало переведення її з ролі «ворога держави» у стан конструктивного опонента владі, що актуалізувало необхідність законодавчого визначення ролі та статусу опозиції [128, с. 184].

Суттєві корективи у діяльність партійно-політичної опозиції в Україні внесли президентські вибори 1999 року. До цього часу перші особи у державі не раз відмовлялися розрізняти політичну опозицію у середовищі депутатського корпусу. Політичні лідери розуміли небезпеку чітко сформованої політичної опозиції і тому не визнавали її як таку. Екс-прем'єр В. Пустовойтенко заявив, що «в Україні немає опозиційних сил. Принаймні про таких я не чув» [7, с. 101]. Президент Л. Кучма та його оточення практично не знаходило місця для оцінок опозиції. Лідер виборчого блоку «За Єдину Україну!» В. Литвин перед виборами заявив: «Опозиція у своїй більшості не знаходить підтримки у суспільстві» [36]. Всіма шляхами правляча еліта намагалася нав'язати думку про не існування політичної еліти, хоча її прояви були в значній мірі очевидними в суспільстві.

Попри таке негативне ставлення влади до опозиційних сил, громадська думка засвідчила суспільну потребу в політичній опозиції. Про це свідчать результати загальнонаціонального опитування Центру Разумкова. Так, 57,7%

громадян вважали, що політична опозиція є необхідною для суспільства, а тому держава має гарантувати її права. Не поділяли цю думку лише 16,7% громадян; 25,6% не змогли визначитися з відповіддю [173, с. 15]. Кількість громадян, які виступили за необхідність існування опозиції, є невеликим, але важливо те, що необхідність існування опозиції визнала більшість громадян.

У період з 2 по 12 жовтня 2011 року компанією Research & Branding Group було проведено дослідження громадської думки населення України щодо ставлення українців до партійно-політичної опозиції. Збір інформації проводився методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України й АР Крим. Респонденти відбиралися по квотній вибірці, яка репрезентує доросле населення країни за місцем проживання (область), статтю та віком. Обсяг вибіркової сукупності склав 2076 чоловік. Думки українців відносно того, чи є в країні політична опозиція розділилися: 43% опитаних вважають, що в Україні існує опозиція, тоді як 42% респондентів дотримуються протилежної точки зору [174].

Низький рівень виконання партіями передвиборних обіцянок, невідповідність практичних дій у парламенті задекларованим цілям і пріоритетам є чинниками, що зумовлюють низький рівень довіри громадян до всіх політичних партій, незалежно від їх опозиційності. Тому українське суспільство потребує чітко сформованої партійно-політичної опозиції, а реалії сучасного життя показують апатію громадян до політичного життя, так як опозиційні сили не змогли проявити себе у повній мірі, не виконуючи свою функції [175].

До парламентських виборів 2002 року оформленої опозиції в Україні не було. Вибори до Верховної Ради України за змішаною пропорційно-мажоритарною системою не давали змоги структурувати фракції парламенту за чіткими ідеологічними чи партійними критеріями. Президент України, Кабінет Міністрів України та парламент, що не мали чіткої партійної належності, перекладали один на одного відповідальність за неефективну

реалізацію державної політики або виправдовували невдалі політичні кроки «доцільністю політичного моменту».

Під час виборів до Верховної Ради України у 2002 році, основними напрямками протидії владі опозиційним силам були: обмеження впливу опозиційних партій на органи державної влади; обмеження присутності опозиційних партій в інформаційному просторі, обмеження можливості проведення масових заходів опозиційних партій; обмеження діяльності лідерів опозиційних партій, що засвідчили звіти українських і міжнародних спостерігачів [53].

Фактично опозиційна діяльність зводилася до абсолютного неприйняття політики «злочинної влади». В ролі постійних опонентів виступали ліві (Комуністична та Соціалістична партії) або праві (ПУХ, ХДП, УРП, «Собор» та ін.), у Верховній Раді України виникали ситуативні опозиційні групи щодо конкретних рішень, спрямованих на створення переваг тим чи тим бізнесовим групам [89, с. 234].

В цілому, до опозиції відносилися не лише партії чи окремі політики, а й ті, хто підтримували владу, але в деяких питаннях висловлювали незгоду, тому що це заважало їхнім приватним бізнесовим інтересам.

Після Помаранчевої революції, що відбулася у листопаді-грудні 2004 року, змінилася якість та направленість політичної опозиції, що дає підстави стверджувати про початок нового етапу.

У квітні 2007 року, загострилася політична криза, що була спричинена діями Антикризової коаліції, що були спрямовані на розширення повноважень Кабінету Міністрів України, звуження повноважень Президента України, спроб розширення коаліції у неконституційний спосіб і створення у Парламенті України конституційної більшості. Другого квітня 2007 року Президент України видав Указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України на підставах, що не зазначені у статті 90-тій Конституції України, яка власне й визначає підстави, зокрема дострокового припинення повноважень Верховної Ради України. Внаслідок цього в

українському парламенті, розпочалася політична криза, до якої були залучені: політичні партії, Конституційний Суд України, Генпрокуратура, правоохоронні органи. Відбувалися масові акції політичних сил і сутички за участю силових структур. Виникла реальна загроза переростання політичного конфлікту в силове протистояння. У результаті домовленостей між Президентом України, Прем'єр-міністром України і Головою Верховної Ради України, які представляли, відповідно, політичні сили, що перебували в опозиції одні до одних, було прийнято рішення про конституційний спосіб дострокового припинення повноважень Парламенту та проведення позачергових виборів [79, с. 344].

Після президентської кампанії 2004 року у політичному середовищі України існував досить чіткий поділ політичних сил на «помаранчеві», які стали партіями влади, та опозиційні до новообраного Президента України. До останніх належали як партії, що безпосередньо підтримували В. Януковича, як кандидата у Президенти України (Партія регіонів, (СДПУ(о), «Трудова Україна» та ін.), так і ті, що висували власних кандидатів, які не пройшли у II тур (КПУ, ПСПУ, партія «Братство») [175].

Однак, після розколу «помаранчевої команди» у вересні 2005 року крім політичних сил, опозиційних до «влади в цілому», у владному таборі з'явилися «внутрішня» опозиція – персонально до Президента України В. Ющенка (БЮТ), а також партії, що обрали своєю позицією «нейтральність» стосовно влади (так званої третьої сили) [284, с. 7]. Еволюція партійно-політичної опозиції демонструє швидкий розвиток її, але і в цей час неспроможність протистояти правлячій еліті.

Ситуація стала більш визначеною під час позачергових виборів до Верховної Ради України 2007 року і створення коаліції у складі БЮТ, НУНС і Блоку Литвина, які стали «партіями влади», та створення коаліційного Уряду на чолі з Ю. Тимошенко. Внаслідок цього Партія регіонів і КПУ опинилися в опозиції і до Президента України, і до Уряду. Однак, гостра політична конкуренція між В. Ющенком та Ю. Тимошенко, ситуативні

залучення до міжособної боротьби Партії регіонів зробили коаліцію нестійкою, а діяльність влади та політичну ситуацію в цілому – нестабільною [132, с. 42]. Дедалі більше проявлялась не згуртованість опозиційних сил, що тягнуло за собою нестійку політичну ситуацію в Україні.

2007-2010 роки відзначилися новими якісними відносинами між владою та опозицією, що зумовлено було опозиційністю Партії Регіонів та слабкістю провладних сил, їх розрізненістю, неузгодженістю дій, неспроможністю проведення реформ та наведенню порядку в державі.

Як свідчить досвід діяльності парламентів V і VI скликань, ступінь врахування більшістю законодавчих ініціатив меншості зумовлювався, насамперед, характером відносин між опозицією і владою у певний проміжок часу, а також ситуативними домовленостями між владою та певними складовими опозиції. У період гострого політичного протистояння 2007 року, законодавчі ініціативи опозиції мали досить високий рівень підтримки коаліцією. В той же час, за даними Секретаріату Президента України, у квітні-травні 2007 року парламентською більшістю було відхилено двадцять один законопроект, внесений представниками опозиційних фракцій і лише дванадцять – внесених більшістю, та два спільно депутатами більшості та опозиції. У червні 2007 року було прийнято в цілому п'ятдесят чотири законопроекти, серед яких дванадцять, внесених парламентсько-урядовою коаліцією, чотири – спільно представниками коаліції й опозиції. Жодного законопроекту, внесеного депутатами від опозиції, за цей час прийнято не було, натомість шість таких законопроектів коаліцією було відхилено. Схожа ситуація була у Верховній Раді України VI скликання до президентських виборів 2010 року. Зокрема, за даними Фондації «Відкрите суспільство», протягом січня 2009 року, Коаліції демократичних сил, ініціювала тридцять п'ять законопроектів, з яких було прийнято лише один, в той час, коли від опозиції було зареєстровано сімдесят чотири законопроектів, з яких підтримано – тринадцять. Хоча, за загальною кількістю підтриманих законодавчих ініціатив, коаліція випередила опозицію за рахунок постанов,

яких було підтримано сто сімдесят чотири з трьохсот вісімнадцяти. Після обрання Віктора Януковича Президентом України і створення парламентської коаліції «Стабільність і реформи» ситуація принципово змінилася. Значно зріс відсоток схвалення проектів, ініційованих фракціями більшості, насамперед – Партії регіонів і зменшився ініційованих позиційними фракціями [128, с.185].

8 грудня 2008 року відбулося обрання В. Литвина Головою ВР України та відновлення коаліції у складі БЮТ, НУНС і Блоку Литвина [40]. Однак, конфлікт між лідером БЮТ, Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко і Президентом України В. Ющенком зумовлював опозиційність Блоку до Глави держави [42]. Ці перетворення надали умови для діяльності політичних сил і можливість їх завоювання влади.

Внаслідок цього політична структура парламенту залишилася нестабільною, а парламентська опозиція отримала можливості реалізації своїх політичних цілей, використовуючи протиріччя між Президентом України і Прем'єр-міністром України. В результаті це призвело до перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 року.

Всі парламентські політичні сили, що не увійшли до складу коаліції, одночасно є і опозиційними до Глави держави. Внаслідок президентської кампанії опозиційні сили поповнилися такими партіями, як «Фронт змін» (А. Яценюк), «Громадянська позиція» (А. Гриценко) і радикальною опозиційною силою стала ВО «Свобода». Нові політичні партії одноголосно ставали в опозицію до провладної, але їх потенціал теж виявився не спроможним сформувати чітку структуровану опозицію [175].

Тобто, з 2010 року розпочався новий етап діяльності опозиції. Період після президентських виборів характеризувався значним погіршенням умов діяльності опозиції в цілому, ліквідацією законодавчих гарантій прав парламентської опозиції, звуженням можливостей політичної конкуренції, зниженням рівня свободи слова і зменшенням доступу опозиції до ЗМІ, численними силовими діями проти опозиційних політиків з використанням

судової системи і правоохоронних органів, тиском силових структур на інститути громадянського суспільства, обмеженням прав громадян на участь в акціях протесту. Особливого характеру, набула практика порушення кримінальних справ проти вищих посадовців попередньої влади, переважно тих, які представляли БЮТ чи його політичних партнерів [56, с. 52].

Іншим проявом ігнорування прав опозиції стали факти відмови їй у формуванні порядку денного пленарних засідань у визначений день, наприклад, другого червня 2010 року парламентська більшість відмовила БЮТ у внесенні до обговорення у сесійній залі низки законопроектів щодо введення податкових канікул для малого та середнього бізнесу. Права опозиції у законодавчому процесі досить порушувалися, також через ігнорування більшістю під час розгляду важливих законопроектів висновків профільних комітетів. Крім законодавчого процесу, неконструктивний характер відносин між парламентською більшістю та опозицією виявлявся і під час реалізації Верховною Радою України її контрольної функції, яка є пріоритетною для опозиції [138, с. 388].

В Україні як бачимо, склалася кризова ситуація із забезпеченням прав політичної опозиції. Законодавчих гарантій діяльності парламентської опозиції немає. Опозиція позбавлена можливостей на захист своїх прав через суд, з огляду на його підконтрольність владі. Правоохоронні органи, органи прокуратури та суду, щодо опозиції, виступають складовими єдиного репресивного механізму держави. Президент України, будучи лідером головної провладної політичної партії, не може цілком неупереджено виконувати функцію гаранта додержання прав і свобод людини і громадянина відносно опозиції. Позбавлена можливостей захисту своїх прав в межах України, політична опозиція сьогодні змушена апелювати до міжнародних організацій та зарубіжних демократичних країн [100, с. 78].

Автор погоджується з тезою, що для подальшого демократичного розвитку держави потрібна конструктивна взаємодія опозиції і влади. Існування політичної опозиції є вкрай необхідною ознакою демократичних

політичних систем, тому що саме поняття опозиція витікає з фундаменту демократії, а також забезпечує плюралізм думок та перебування на вищому законодавчому та виконавчому рівнях влади представників від усіх прошарків суспільства. Саме тому, опозицію можна назвати запасним гравцем, який і так знаходиться на полі, але можливостей для того, щоб проявити себе в нього не вистачає, але якщо влада буде грати так, що громадськість це не сприйме, тоді опозиція займе місце влади.

Для встановлення діалогу між владою та опозицією усі політичні сили мають погодитися на такі «правила гри», що зможуть гарантувати опозиції відповідні права і не виключатимуть можливість у подальшому її приходу до влади. Значною мірою створення таких правил залежить від політичної волі сьогоденної влади, від її свідомості та готовості дотримуватися демократичних принципів. На жаль, сьогодні є великі сумніви щодо того, чи здатна влада поступитись опозиції і будь-яким конкурентам взагалі. Хоча це і є найбільшою слабкістю будь-якої влади, прагнення «залишитись надовго» завжди руйнує довіру виборців до влади, і саме така практика спостерігається сьогодні в Україні [53].

На сучасному етапі державотворення, в Україні являється гостра проблема в інституціоналізації політичної опозиції, наданні їй законодавчого статусу. Частина опозиційних партій сьогодні переживає труднощі з визначенням свого місця в системі «влада-опозиція та прагматизм» через що їх опозиційність має скоріше антиперсональний характер, спрямований проти конкретних осіб, наприклад проти Президента України, Прем'єра, а не проти їх програмних положень, ідеології тощо. Усі ці негативні чинники призводять до того, що крім неконструктивних стосунків з владою, опозиція не може повноцінно здійснювати притаманні їй функції, що здійснюються в демократичному суспільстві. Опозиційні політичні сили змушені вести політику виживання та боротьбу з владою. Основною відмінністю цих партій є їх прагнення привернути увагу суспільства та міжнародної громадськості до негативних наслідків політики влади, та також критика й спроба захистити

себе від політичного утиску. Проте, опозиція, як і влада, не спроможна проводити політику на захист та відстоювання суспільних інтересів. Опозиційним силам поки не вдалося налагодити системну роботу з суспільством, бракує чіткої альтернативної платформи й стратегії, які б склали конкуренцію політиці влади і були б підтримані більшістю українського народу [53].

Значним негативним моментом у відносинах парламентської більшості та меншості стали спроби силового вирішення конфліктних ситуацій, блокування роботи Парламенту України. До таких дій вдавались як опозиційні фракції, так і ті, що належали до складу коаліції. Усе це сприяло зниженню рівня підтримки громадянами дій як парламентських більшості та меншості, так і Парламенту загалом [175].

Парламентські вибори 2012 року відбувалися за новим, прийнятим 17 листопада 2011 року Законом «Про вибори народних депутатів України». Вперше з 2002 року парламентські вибори пройшли за змішаною системою – 225 депутатів обирали за партійними списками і стільки ж за мажоритарною системою в одномандатних округах. Всього в бюлетені була представлена 21 партія, другий бюлетень складався з прізвищ кандидатів-мажоритарників.

За підсумками виборів 2012 року в Україні опозиційні партії виграли боротьбу за партійними списками. Хоча опозиція висловлювала намір безстроково пікетувати ЦВК через фальсифікацію результатів виборів, все таки вона вирішила йти до парламенту, попри фальсифікації. Це дає змогу ще раз переконатися у неспроможності партійно-політичної опозиції протидіяти існуючій владі. Вона виступає лише демагогом, що проповідує свої популістські погляди.

З проходженням до парламенту XVIII скликання нових політичних сил, які позиціонують себе як опозиційні та заявлені ними програми дій надають можливість стверджувати про початок нового етапу діяльності опозиції.

Таким чином, сучасний етап відносин між опозицією та владою характеризуються новою хвилею протистояння, неспроможністю

співпрацювати на користь держави. Подальший тиск влади на опозиційні партійні сили матиме негативні наслідки для держави. Провладна сила повинна зрозуміти, що вона в майбутньому також має шанс стати опозицією, і традиції репресивного апарату почнуть працювати проти неї. Це спонукає їх до антидемократичних кроків, а саме: консервування демократичних процесів, створення для опозиції нерівних умов політичної конкуренції, відсторонення впливових політичних сил від участі у виборах, фальсифікації їх результатів.

Протягом 2005-2013 років в Україні відбувалися суттєві зміни в конституційно-правовому полі держави, політичній і партійній системах, характері політичного режиму в цілому. Ці зміни, з одного боку, були наслідком діяльності, опозиційних сил, з іншого – впливали на їх дії. Великої ролі партійно-політичної опозиції не має у зміні політично ситуації України протягом цих років. Опозиційні партії лише мають образ опозиції, в кінцевому результаті мають на меті лише завоювання влади, а не контроль за існуючими лідерами.

До нинішнього свого становища опозиція пройшла шлях: від посткомуністичних та національних рухів і організацій до конфлікту в стані «помаранчевих сил» та зіткнення інтересів регіональних центрів впливу. Прихід до влади Віктора Януковича сприяло переформатуванню як провладних сил, так, і опозиції. Значною мірою владну команду було сформовано з колишніх «помаранчевих» та «біло-сердешних» політиків.

За влучним визначенням К. Матвієнка, в опозиції переважно лишився відфільтрований кадровий субстрат, якому не знайшлося місця біля влади [139].

Висвітливши основні події у трансформації партійно-політичної опозиції автор пропонує виділити такі основні етапи: 1) 1987-1990 роки, 2) 1991-2000/2001 роки, 3) 2000/2001-2005 роки, 4) 2006-2010 роки 5) з 2010 р. і до теперішнього часу.

В сучасних умовах фактично і «влада», і «опозиція» представляють одне ідеологічне поле. Їх різниця полягає лише в інтерпретації поглядів щодо окремих питань. Сучасні відносини між владою та опозицією можна характеризувати як відкриту конфронтацію, що не має логічного кінця.

Хоча вибори 2012 року проходили за мажоритарно-пропорційною системою і відрізнялися безпрецедентним числом незалежних спостерігачів, тим не менш політичним партіям і окремим кандидатам чинили всілякі перешкоди, зокрема вони на собі відчули, що означає залежність виборчих комісій від владних структур, упередженість мас-медіа, втручання держчиновників у виборчий процес.

До числа основних причин відсутності повноцінного інституту політичної опозиції в Україні слід віднести наступні: прагнення вчорашньої опозиції, що прийшла до влади, знищити своїх супротивників, на одних відкриваючи кримінальні справи, а інших – залучати на державні посади, створювати так звану штучну опозицію; слабкий зв'язок з виборцями, що обумовлено патріархально-підданським типом політичної культури; орієнтацією населення на державну владу; політичну регіоналізацію суспільства – при єдиній адміністративно-політичній системі воно дуже різноманітно в культурно-мовному, що обумовлено специфікою історичного розвитку, комерціалізація партій, коли бізнесова діяльність для їх лідерів стає важливіше політичної роботи; внутрішні проблеми і помилки опозиції (недостатня мобілізація ресурсів, невдалий вибір стратегії і тактики, слабка ідейна і організаційна консолідація); відсутність організаційної бази та низька партійна дисципліна.

3.2. Роль партійно-політичної опозиції в становленні демократичних інститутів політичної системи

Партійно-політична опозиція є засадою демократичної правової держави. Вона забезпечує прозорість, прогресивність системи демократичних

інститутів кожної конкретної країни та, одночасно, відображає політичну ситуацію, яка вже склалася в цій країні.

Політична опозиція є важливим інститутом політичної системи, який визначально впливає на характер процесу державотворення. Але, поряд з виконанням позитивних функцій в суспільстві, політична опозиція за певних умов може бути дестабілізатором політичної ситуації в державі.

Існування опозиції є органічним явищем, необхідною характеристикою політичного устрою демократичної країни. Виступаючи повноправним інститутом політичної системи, вона є ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, висловлених на політичному рівні, невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин [174].

Головна мета будь-якої партії здобуття політичної влади, а опозиційної впливати на прийняття політичних рішень. Через своїх представників у законодавчій та виконавчій владі партії впливають на процес прийняття політичних рішень, беруть участь у виконанні управлінських функцій у державі.

Таким чином, політичні партії мають можливість втілювати на практиці свої передвиборчі обіцянки та програмні завдання. Вплив на діяльність законодавчої влади партії здійснюють через свої угруповання в парламенті – фракції. У країнах з парламентською і парламентсько-президентською формою правління партії, які здобули більшість місць у вищому органі законодавчої влади, отримують право на формування уряду.

В країнах обмеженого плюралізму декілька партій створюють коаліцію, що формує уряд і підтримує його діяльність у парламенті, їх називають правлячими партіями. Партії, що залишаються в меншості і протистоять у парламенті і поза його межами політичному курсу правлячих партій, визначаються як опозиційні партії. Згідно із законодавством більшості демократичних країн, політична опозиція має офіційний правовий статус.

Опозиційні партії здійснюють контроль за діяльністю уряду, формулюють альтернативну політичну програму. Наявність правлячих і опозиційних партій створює механізм політичної відповідальності влади перед виборцями. Правлячі партії постійно зазнають критики з боку опозиції, і це підвищує їхню відповідальність за прийняття рішень, дії та вчинки в органах державної влади й місцевого самоврядування, крім того, наявність опозиції примушує їх кожного разу відстоювати своє право на здійснення влади на виборах, добір політичних лідерів і еліт.

В суспільстві завжди існують різноманітні інтереси. Однією з основних вимог демократії є знаходження способів мирного узгодження розбіжностей у політичних вимогах, що їх висувають різноманітні соціальні групи. Неможливо трансформувати окремі інтереси в ефективні політичні рішення без урахування інших інтересів. Потрібно, щоб якнайбільше груп були впевнені, що їхні вимоги враховуватимуться бодай частково, якщо вони виконуватимуть рішення уряду. Отож, партії слугують демократичним основам держави.

В свою чергу в різних політичних системах опозиційні партії відіграють різноманітну роль. При тоталітарному правлінні влади, знищуючи такі опозиційні рухи, групи, тим самим, прагнуть придушити в зародку саму можливість організованої політичної опозиції. При авторитарному правлінні опозиція зазнає переслідувань, тому що розглядається владою як загроза для себе і для стабільності існуючого режиму і подається пропагандна як якась антидержавне явище. В умовах демократії опозиція є важливою складовою частиною політичного процесу, для нормального функціонування якого необхідна ротація партій при владі. Для повноцінного функціонування демократичного режиму необхідна стабільна зміна політичних сил в державному апараті, тому визначеною умовою постає існування партійно-політичної опозиції в якості політичного інституту [177].

Так, у Великобританії та ряді її колишніх колоній лідер найбільшої опозиційної партії (тобто партії, яка зайняла друге місце на парламентських

виборах) отримує королівську платню на рівні міністра, оскільки вважається, що він виконує важливу для суспільства і держави функцію; ця партія іменується «опозицією Її Величності» і формує так званий «тіньовий кабінет», міністри якого зайняті відстежуванням і критикою урядових заходів щодо своїм напрямом і розробкою опозиційних програм з ним. У разі приходу партії до влади вони, як правило, автоматично займають відповідні місця в уряді [176].

Досвід розвинутих демократій засвідчує, що надання опозиції повноцінних можливостей для представлення та обстоювання своєї, альтернативної щодо офіційної, точки зору, конкуренції з правлячими політичними силами, стабілізує політичну структуру суспільства, запобігає виникненню гострих політичних конфліктів і кризових ситуацій, слугує засобом пом'якшення надмірної соціальної напруги та зменшення вірогідності помилок при прийнятті важливих державних рішень [173, с. 23].

Але головною умовою є те щоб опозиція додержувалась своїх обов'язків для збереження існуючого демократичного ладу, а не стала причиною руйнації.

Відсутність дієздатної опозиції або легітимних каналів для реалізації її поглядів спричиняє підвищення рівня соціальної нестабільності, провокує політичну апатію населення, або навпаки підвищує конфліктність.

З іншого боку, відсутність дієздатної опозиції або легітимних каналів для реалізації її поглядів спричиняє підвищення рівня соціальної нестабільності, провокує політичну апатію населення, або навпаки – розвиток подій за конфліктним, силовим сценарієм.

У цілому ж наявність легітимного механізму приходу до влади – через вибори – диктує форми організації основних політичних сил (у політичні партії) та їх стратегію й тактику у владі та поза нею [186, с. 4]. У цьому випадку, конструктивна політична опозиція сформується у разі, якщо політичні партії не тільки будуть критикувати існуючий уряд, але й пропонувати свої перспективи розвитку та діяльності в країні.

Політична опозиція має існувати в уряді, який її керує країною (в парламентських та парламентсько-президентських республіках) або який є законодавчим органом (в президентських республіках та монархіях). Саме від форми правління залежить роль опозиційних сил. В уряді, який керує державою, її основна функція це контроль за діяльністю виконавчої влади [294]. В країнах, де опозиція представлена в уряді, що сформований більшістю політичних партій, які фактично представляють одну політичну силу із головою країни, її роль – це збереження балансу та недопущення концентрації влади лише в одній політичній силі.

Політична опозиція має бути створена саме політичними партіями, тому що саме політичні партії, як політичні утворення в цілому, призначені не просто висловлювати інтереси тієї чи іншої групи, а створені задля виявлення в різноманітних групових інтересах загальнозначущого базису для обліку політичного сенсу приватних інтересів, їх переводу на загальнодержавний рівень [130, с. 17].

Формування діяльності і повноважень опозиції як певного правового суб'єкта досить рідко регулюється законодавчими актами. Наприклад, у Великій Британії існуюча Вестмінстерська модель парламентаризму встановлює наявність опозиції та багатопартійної системи [294]. Повноваження та функції опозиції регулюються актами уряду. Для найкращого функціонування політичної опозиції вона має бути представлена політичними партіями і законодавчо закріплена.

За відсутності демократичної політичної культури суспільства регламентація діяльності опозиції видається лише формальністю. Опозиція як політичний інститут формується в першу чергу на основі відповідних «правилах гри» усіх учасників політичної сцени, після чого набуває сенсу їх законодавче закріплення. Хоча це і не заперечує нагальність прийняття відповідного законопроекту. Але проблема політичної культури та культури особистості, яка регулюється нормами взаємоповаги, відповідальності,

дотримання встановлених правил та терпимості, набуває першочергового значення.

Дослідження моделей інституціоналізації опозиції у країнах сучасної демократії доводить, що шлях до демократії кожна країна проходить по своєму.

Опозиційна діяльність має спиратися на врегульовані законодавством норми, що визначатимуть поняття, права та повноваження опозиції, її роль та головні функції. Розроблення нормативно-правової бази для ефективної та дієвої роботи політичної опозиції має стати одним із пріоритетних напрямків політичного розвитку демократичних держав на шляху створення громадського суспільства.

Проблематика вивчення феномену партійно-політичної опозиції полягає в тому, що явище опозиції, хоча й має довгу, ще з часів античності, історію, але не до кінця вивчене задля застосування в реаліях нової демократичної держави. В кожній державі інститут політичної опозиції функціонує по своєму і тому чітко визначених правил не існує, демократичні суспільства намагаються копіювати елементи опозиційності, що призведе до зміни основного курсу її діяльності.

Жоден міжгруповий конфлікт, до якого відносяться зіткнення влади та опозиції, неможливий без взаємодії та комунікації сторін і що конфлікти за певних умов з'єднують, а не роз'єднують суспільство [212, с. 118].

Таким чином, визначальним фактором існування повноцінного демократичного режиму є партійно-політична опозиція, вона дає основні засади для нормального функціонування політичної системи, стримуючи зосередження влади в руках одного лідера чи партії.

Як зазначає дослідниця Н. Ю. Вінничук, роль опозиції у політичній системі виявляє себе через функції, які вона здатна виконувати. Основними функціями політичної опозиції в умовах сучасної демократії є репрезентація інтересів, комунікативна, критика та формування альтернатив у політиці,

зняття громадського невдоволення та участь у вирішенні конфліктів [38, с. 29].

Демократичний режим характеризують високий рівень суспільного самоврядування, переважаючий консенсус у відносинах між владою й суспільством. Одним із головних принципів демократії є багатопартійність. У політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває своїх претендентів на роль лідера. Головна функція опозиції за демократичного політичного режиму – визначати альтернативні напрями розвитку суспільства та складати постійну конкуренцію правлячій еліті [245, с. 116].

Складність у визначенні функцій партійно-політичної опозиції полягає у її специфічних, особливих проявах. В першу чергу, функції знаходяться під впливом зовнішніх факторів: типу політичної системи, особливостей політичного режиму, рівня демократичності суспільно-політичних відносин та сталості демократії, рівня інституціоналізованості самої опозиції, цілей владної верхівки, типу політичної культури та свідомості тощо. Партійно-політична опозиція є не одноманітним явищем тому і виявлення чітких її функцій є складним завданням [99, с.104].

Більшість вчених констатують залежність набору функцій політичної опозиції від форми її існування: як політичного інституту та форми суспільного протесту. Функції партійно-політичної опозиції опосередковані рядом чинників, що впливають на її діяльність. Тому і існує велика кількість різних поглядів щодо її практичної діяльності.

Українська дослідниця Т. Ткаченко відносить до основних функцій такі, як: протидія урядовому курсу, організована, конструктивна критика владних інститутів, вироблення альтернативи офіційній політиці держави, безпосередній вплив на законотворчий процес шляхом тимчасового приєднання до тієї чи іншої сили у парламенті, спрямування існуючого в суспільстві невдоволення владою у легітимні форми протесту тощо.

Т. Ткаченко визначаючи функції політичної опозиції розглядає її як політичний інститут.

Натомість опозиція як форма суспільного протесту наділена наступними функціями:

- протистояння певному політичному рішенню;
- неорганізована та безальтернативна критика владних інститутів та рішень;
- публічна критика діяльності влади та ін. [243, с. 42-43].

Досліджуючи теоретичні основи опозиції, різні автори визначали функції її на своє уподобання. Так існує ряд критеріїв для класифікації функцій партійно-політичної опозиції.

За критерієм реальності, функції опозиції поділяються на реальні та декоративні, що притаманні країнам з демократичним або тоталітарним і авторитарним політичними режимами.

За статусом опозиції в системі органів влади виокремлюють парламентські та позапарламентські функції партійно-політичної опозиції. До групи перших належать:

- внесення інтерпеляцій та запитань;
- участь у роботі комітетів парламенту;
- ініціювання відповідальності уряду;
- оприлюднення інформації про роботу уряду в ЗМІ.

Другу групу функцій становлять наступні:

- піддання сумніву легітимності парламенту та його здатності здійснювати політичні зміни;
- пошук консенсусу з проблем, які були проігноровані парламентською опозицією чи іншими партіями [99, с.105].

За рівнем легалізованості опозиції в політичній системі можна визначити легалізовані та нелегалізовані функції політичної опозиції. Легалізовані функції вдало ілюструє функціональна тріада опозиційної діяльності:

- контроль влади;
- критика влади;
- формування шляхів альтернативного розвитку держави [99, с. 105].

Нелегалізовані функції включають блокування роботи парламенту, несанкціоновані акції масової непокори, спонукання до громадського протистояння, наклепи на політичних опонентів тощо.

Специфічною функцією політичної опозиції є формування «тіньового кабінету» або ж опозиційного уряду, який, у свою чергу, має власний набір функцій:

- контроль і моніторинг діяльності діючого уряду;
- розробка альтернативних стратегій розвитку і моделей управління;
- розробка політики опозиційної сили, яку він представляє;
- критика державної політики;
- піддання сумніву легальності державної влади [99, с. 104].

З огляду на інші визначальні фактори можна назвати наступні функції партійно-політичної опозиції:

На системному рівні:

- легітимація – культорологічно врегульоване і суспільно апробовані форми і способи прийняття і підтримки для системи і її процесів, зразків суспільної діяльності, системи отримання влади;
- соціалізація – приготування індивіда до виконання соціальних ролей, репродукції існуючих соціальних структур, функцій і процесів системи;
- адаптація до соціального оточення, підготовка до інтеракцій;
- інституціоналізація – залучання до механізмів функціонування системи;
- інституціоналізація конфліктів;
- застосування санкцій – обмеження застосування примусу.

На рівні влада – опозиція:

- мобілізаційна – декларація довіри та визнання існуючої влади;

- артикуляція;
- комунікаційна – забезпечує можливість невдоволених спілкування з владою;
- рекрутування – організаційно-політично використовується людський ресурс.

Визначення ряду критеріїв для класифікації функцій політичної опозиції, серед яких сфера впровадження і спрямованості, ефективність, реальність, легалізованість, статус в органах державної влади дає можливість визначити рівень конструктивності опозиції, відповідність опозиційної діяльності суспільним вимогам і потребам.

Селекція політичних еліт та рекрутування нових кадрів починається всередині партій. Саме партії висувають кандидатів у законодавчі органи влади та обирають лідерів, що змагатимуться за найвищі виконавчі посади. Безпосередньо в політичних партіях майбутні законодавці та керівники виконавчих структур демонструють свої політичні й організаційні здібності, випробовують свій потенціал роботи в органах влади. У більшості демократичних партій існують механізми, які дають змогу членам партії брати участь в обранні лідерів. У одних партіях участь у висуванні й обранні лідерів беруть лише найактивніші члени партії, в інших – існують умови для дуже широкої участі будь-кого, хто вважає за потрібне ототожнювати себе з цією партією [98].

Приховані (латентні) функції також мають велике значення. вони охоплюють ті види партійної активності, які пов'язують політиків і владні структури, якими вони оволодівають, з народом, масами. Насамперед, це представницька та соціалізуюча діяльність, представництво суспільних інтересів, політичні партії виявляють, обґрунтовують і формулюють інтереси різних соціальних груп у вигляді політичних ідеологій, програм, передвиборчих платформ, партії транслують окремі інтереси із сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог [98].

Найчастіше узагальнення й обґрунтування соціальних інтересів відбувається в ідеологічній формі: партії декларують стратегічні цілі та шляхи їх реалізації для всього суспільства, а також формулюють розбіжності з іншими політичними силами, слід відзначити, що репрезентація суспільних інтересів відбувається не лише в ідеологічній формі, а й через вплив на прийняття рішень в органах державної влади на користь певних соціальних груп, узгодження різних соціальних інтересів.

Таким чином, простежуються певні відмінності під час розгляду функцій політичної опозиції щодо її тлумачення як політичного інституту чи форми суспільного протесту. Тобто є очевидним що опозиційні сили діючи як політичний інститут мають більш широкий спектр своєї діяльності. В той же час, розглядаючи опозицію як суспільний протест, необхідно оцінювати її практичне значення.

На думку автора партійно-політична опозиція як політичний інститут повинен виконувати функції альтернативності програм та контроль за владою.

Узагальнюючи існуючи в сучасному політологічному та політичному обігах положення стосовно суспільних функцій опозиції, можна виокремити наступні:

- формулювання, висловлення та узагальнення інтересів соціальних груп, які пропонують альтернативні шляхи розвитку суспільства або зазнають утиску;
- організована критика владних інститутів, внесення альтернатив офіційній політиці та здійснення контролю над діяльністю діючої влади;
- спрямування існуючого в суспільстві невдоволення владою в демократичні, цивілізовані форми замість ірраціональних, руйнівних дій;

- підвищення ефективності політичної діяльності та ступеню легітимності влади, стимулювання останньої до самооновлення, сприяння формуванню політичної еліти [3, с. 195].

З аналізу теоретичних надбань різних авторів щодо функцій політичної опозиції є очевидним їх багатоманітність і неможливість їх структурувати в єдине ціле. Зважаючи на це партійно-політична опозиція є складним явищем і сфера її діяльності є дуже широкою, якщо вона функціонує в державі з демократичним ладом.

У переважній більшості демократичних країн опозиція існує задля створення оптимальних умов сталого розвитку країни, відіграє роль стабілізуючого компонента в алгоритмах ротації та зміни владних політичних груп.

Виконуючи позитивні функції партійно-політична опозиція для становлення та впровадження демократії, також може стати і дестабілізуючим фактором для політичної системи, що вже протиставляється її сутті. В цьому і проявляється загроза для демократії, втрачається пульс і опозиція не виконує контрольної функції за діяльністю влади, а стає конфліктогенним фактором, який в певний момент призводить до руйнації вже надбаних цінностей та традицій демократичного суспільства. За твердженням Р. Даля політична опозиція, отримавши владу не може та не повинна змінювати систему в якій працювала попередня влада, тоді вона виявляється антисистемною чи структурною [64, с. 146]. Така опозиція не вирішує проблем влади, а змінює її у своєму вигляді, стає дестабілізуючим фактором демократичного суспільства.

Політична опозиція є способом протиставлення одних політичних поглядів, ідей, дій іншим політичним поглядам, ідеям, діям. Тобто, політичні сили, зазвичай організаційно оформлені, виступають проти політики (чи окремих її аспектів), що проводиться керівництвом конкретної країни, а також проти конкретних осіб у керівництві, або всередині самої політичної сили. Політична опозиція є синонімом стабільності держави, наявності

балансу політичних сил; вона дозволяє приймати більш об'єктивні рішення владними органами.

У демократичних країнах саме опозиція виконує роль парламентського контролера за силовими структурами держави і бюджетним процесом, за реалізацією прав і свобод громадян та ефективністю використання бюджетних коштів, за фактами корупції й порушення прав людини. Опозиція змушує владні управлінські структури дотримуватися одного з найважливіших принципів управління – враховувати альтернативні підходи під час розробки програм, законопроектів та вироблення державної політики. А створити такі умови для підвищення правового, політичного й соціально-економічного статусу опозиції повинна нормативно-законодавча база, яка повинна збалансувати повноваження в трикутнику «президент – парламент – уряд» [74].

Потрібно запровадити таку модель організації влади, яка довела свою ефективність у розвинених демократичних країнах. Згідно з цією моделлю процедури формування влади відбуваються в такій послідовності: виборці обирають представників політичних партій до парламенту, представники парламентських партій об'єднуються в більшість, більшість бере участь у формуванні уряду, партії, об'єднані в більшість несуть політичну відповідальність перед виборцями за результати діяльності уряду, парламентська меншість (опозиція) отримує права та можливість здійснення публічної критики, контролю та корекції дій уряду шляхом розробки альтернативних підходів і методів реалізації державної політики [234].

В Україні ж можливості парламентського опозиційного контролю значно знизилися не лише на рівні контролю за управлінськими структурами держави, а й на рівні права очолити бюджетний та регламентний комітети, які раніше перебували в руках опозиції [262, с. 39].

Процеси розвитку демократії в Україні потребують удосконалення механізмів формування та функціонування не лише владних структур, а й політичної опозиції. Політичні вибори є одним з визначальних елементів

демократії, але реальна демократія розпочинається не з виборів, а з консенсусу еліт з основних питань розвитку країни. Головною проблемою є визнання цінностей єдності країни і її суверенітету, виключення з політичної практики насильницьких методів приходу до влади; відмова від переслідування тих, хто отримав поразку в боротьбі за владу.

Сьогодні розбудова демократичної держави в Україні зіткнулася із рядом проблем утвердження політичної опозиції. Серед них відсутність консенсусу в політиці, слабкість опозиційного лідерства, недостатній кадровий потенціал професійних чиновників вищого рангу, недоліки політичної реформи, невизначеність суб'єктів опозиційної діяльності, відсутність фінансового забезпечення парламентських партій опозиції, відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності та низький рівень демократичної політичної культури суспільства [38, с. 32].

Проте, слід враховувати також і наявну нерівність можливостей провладних та опозиційних сил для реалізації своїх передвиборних програм. До того ж на характер опозиції впливає розмежування партій на основі соціокультурного поділу та блоковий формат. Перший з названих чинників, а саме нерівність можливостей, перешкоджає об'єднанню зусиль опозиційних партій, які виступають з критикою соціально-економічної політики влади, до того ж, маючи різні позиції у сферах, де відчутними є соціокультурні відмінності [175].

Наприклад, одразу після офіційного створення у Верховній Раді України «помаранчевої коаліції» (лідери: В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз) Партія регіонів оголосила про свій перехід в опозицію до діючої влади. «Після конституційної реформи ми живемо в нових обставинах, у новій державі, тому треба вибудовувати нові відносини – не під якусь партію, а під цивілізовані фундаменти «опозиція – більшість» – зазначив тоді народний депутат України О. Пеклушенко [282, с. 5]. Згодом влада і опозиція вирішили зафіксувати свої взаємовідносини. Лідерами Партії регіонів, СПУ, КПУ та НСНУ було підписано так званий «Універсал національної єдності».

Другим декларативним документом став Меморандум порозуміння між владою та опозицією, підписаний Президентом України В. Ющенком, в. о. Прем'єр-міністра України Ю. Єхануровим та головою Партії регіонів В. Януковичем. Меморандум передбачав припинення політичних репресій, проведення політичної реформи, проведення прозорих і демократичних парламентських виборів без використання адміністративного ресурсу та ін. Політолог Д. Видрін підписання такого документу прокоментував наступним чином: «влада вичерпала свої політичні можливості, які використовувались у правоохоронних органах: було проведено ряд арештів, а юридична база під них не була підведена. І влада не знала, як м'яко вийти із цієї ситуації. А опозиція була залякана, оскільки вона не знала, наскільки влада далеко може піти в приматі політики над правом. Тоді цей договір був потрібен і владі, щоб м'яко, демократично перед європейською спільнотою вийти із ситуації, а опозиції для того, щоб повернути в актуальну політику своїх людей [142]. Меморандум залишився звичайним текстом, який ніхто не збирався виконувати. Після того, як Партія регіонів проголосувала за відставку уряду Ю. Єханурова, В. Ющенко відкликав свій підпис під цим документом, оскільки це було основою домовленостей.

Після парламентських виборів 2006 року «помаранчеві сили», які отримали більшість місць у парламенті, три місяці узгоджували програму дій та ділили посади, що завершилося створенням Антикризової коаліції у складі фракцій Партії регіонів, Соціалістичної партії України та Комуністичної партії України. Фракції БЮТ і частина фракції соціалістів прийняла рішення про створення парламентської опозиції. Згодом про перехід в опозицію заявила і фракція Блоку «Наша Україна» [188].

«Антикризова коаліція» у взаємовідносинах з опозицією вирішила повернутися знову до другого варіанту – ігнорування. Офіційно стверджувалось, що опозиція існує і має право вносити пропозиції, а неофіційно владна коаліція зробила все можливе, аби не втілювати жодних рекомендацій. Небажання парламентської більшості враховувати вимоги

політичної опозиції призвели до крайнього варіанту вирішення проблеми – проведення дострокових парламентських виборів [175].

Замість плідної роботи у Верховній Раді України відбувалась жорстока боротьба за владу. Вибори стали можливими лише за підтримки опозиції Президентом України (Укази про розпуск Верховної Ради України) і наполегливих дій самої опозиції (складення депутатських повноважень).

Як свідчить досвід створення парламентських коаліцій у 2006-2008 роках, партії, що мають спільні позиції в мовному питанні чи в зовнішньополітичній сфері, скоріше утворювали коаліції між собою, ніж з партіями, що мають подібні підходи у сфері економіки. Зокрема, цей чинник послідовно ставав на перешкоді створенню коаліції за участю Партії регіонів і «Нашої України» чи БЮТ. Проте, вплив блокового формату партійної системи відбивається на нестійкості парламентських фракцій блоків, схильності їх партійних складових до ситуативної поведінки, незалежно від перебування у більшості чи в опозиції [234].

Як зазначає дослідниця В. Сичова, демократизація державного управління, трансформація форми державного правління в напрямку до парламентсько-президентської республіки сприяли легалізації, становленню, розвитку та частковій інституалізації політичної опозиції, збільшенню її впливу на прийняття управлінських рішень, особливо на регіональному рівні. У свою чергу, функціонування інституту політичної опозиції прискорило модернізацію системи державного управління [223].

Існування різних підстав для опозиційності, у поєднанні зі згаданими особливостями партій і партійної системи України, відкривають можливості для існування різних «опозицій», як в парламенті, так і за його межами [241].

Таким чином, існування політичної опозиції є необхідною ознакою демократичних політичних систем, оскільки її поява та розвиток впливають із самої ідеї демократії, яка має передбачати та враховувати всі точки зору, наявні у суспільстві стосовно напрямів державного і суспільного розвитку.

Тому політична опозиція є своєрідним віддзеркаленням офіційної влади, яка набуває свого статусу лише в процесі чесної конкурентної боротьби з іншими політичними силами і може бути замінена ними у разі невиконання своїх обіцянок, втрати народної довіри тощо. Внаслідок цього така взаємодія влади та опозиції є важливим свідченням політичного та ідеологічного плюралізму, свободи слова і гарантією забезпечення права громадян брати безпосередню участь у політичному процесі. Це в свою чергу дозволяє визначити рівень демократизації політичної системи, тобто рівень розвитку демократії в країні [282].

Партійно-політична опозиція повинна стати носієм альтернативних шляхів розвитку суспільства, постійно взаємодіяти з владою, а не лише від виборів до виборів. Неврегульованість механізмів взаємодії влади та політичної опозиції спричиняє радикальні протести з боку опозиції, призводить до соціальних заворушень, революцій, як це вже траплялося в історії. Цивілізоване функціонування опозиції є невід'ємним елементом політичної системи та основою розвитку громадянського суспільства.

Опозиція є обов'язковим інститутом демократичного суспільства й політичного життя в цілому. У демократичних суспільствах завжди існує легальна опозиція, часто як політичний інститут, створений для вираження й відстоювання інтересів, що відрізняються від інтересів центральної влади. Слід зазначити, що не завжди опозиція функціонує як соціальний і політичний інститут, але скрізь вона існує як сукупність певних ідей і настроїв, пов'язаних з критичним ставленням до політики, яку проводить правляча сила.

Забезпечення лояльності політичної опозиції є вкрай важливим при переході до демократії. За цих умов опозиція справа, як правило, формується з активних прихильників колишнього режиму, які, користуючись можливостями, що відкрилися для політичної діяльності, реорганізуються і, критикуючи неминучі прорахунки нового режиму, можуть отримати підтримку значної частини населення. Перед новим демократичним

керівництвом постає важке питання: допустити таку опозицію до участі в політичному процесі чи її слід заборонити. Забезпечення лояльності лівої опозиції не менш важливе для ефективної дії механізмів демократії. Стратегія дій уряду стосовно до лівої опозиції полягає в тому, щоб найшвидше включити її в політичну систему, надати їй можливість участі в ухваленні та виконанні конкретних рішень. Поки існує дієздатна і легальна опозиція в країні, можна не побоюватися, що демократичні процеси в країні продовжуватимуться.

Партійна опозиція – основний канал для вираження соціального невдоволення існуючим режимом і найбільш ефективна можливість познайомити зі своїми поглядами офіційні влади та широку громадськість. Однак при аналізі політичної опозиції в умовах трансформації суспільної системи слід, на наш погляд, відійти від класичного визначення, існуючого в західній політології, для якої опозиція – постійно діючий інститут. Необхідно враховувати, що це визначення сформульовано в основному на матеріалах індустріальних країн Північної Америки і Західної Європи кінця XIX – початку XX століть. Під опозицією стосовно до державам перехідного періоду слід розуміти, на наш погляд, протиставлення стратегічних і тактичних цілей різних політичних партій, рухів, блоків стратегічного та тактичного напрямку владних інститутів [36].

В результаті соціально-економічних перетворень в СРСР, що наступили після квітневого 1985 року Пленуму ЦК КПРС, стало можливим відродження багатопартійної системи в Україні, на сьогоднішній день офіційно зареєстровано більше 200 політичних партій. Опозиційний табір українських партій надзвичайно багатоманітним і роздроблений по політичним принципам, що, власне кажучи, притаманне всім політичним організаціям на ранніх етапах становлення демократії [36].

Роль партійно-політичної опозиції в становленні демократичних інститутів залежить від багатьох факторів. В першу чергу від форми правління. В уряді, який керує державою, її основна функція – це контроль за

діяльністю виконавчої влади. Не зважаючи на форму правління партійно-політична опозиція повинна завжди виконувати свою основну функцію. В країнах, де опозиція представлена в уряді, які фактично представляють одну політичну силу із головою країни, її роль – це збереження балансу та недопущення концентрації влади лише в одній політичній сили. Для країн з демократичними традиціями і цінностями партійно-політична опозиція виконує свої обов'язки в повній мірі [294].

Інститут президентської влади знижує роль політичних, виборчих кампаній, заснованих на ідеологічних засадах, і підсилює значимість заходів, в центрі яких стоять окремі особистості – конкуренція між ними стає важливішою за партійні інтереси.

Важливе значення має і унітарна форма устрою. Як показує історичний досвід, інтеграції опозиції в політичну систему багато в чому сприяє федеративний устрій держави, при якому великі опозиційні партії, навіть якщо вони програють загальнонаціональні вибори, практично ніколи не бувають повністю усунені від влади, а, як правило, продовжують контролювати деякі її місцеві структури. А запрошення партійних лідерів у владу ставить їх перед вибором: або спробувати реалізувати частину своїх політичних програм в рамках виконавчої влади, або відмовитися від такої співпраці і тим самим надати запропоновану посаду своїм ідейним супротивникам [294].

Розмаїття форм і методів опозиційної політичної діяльності, незалежно від її формалізації, можна спостерігати наочно – у практиці багатьох демократичних країн, де опозиція є сталим, повноцінним і життєздатним політичним інститутом; його докладно описано в багатьох дослідженнях, автори яких, фактично, одностайні в трактуванні опозиції як політичної сили, що домагається корекції курсу влади в бік проведення публічної соціально значущої політики і кваліфіковано генерує альтернативну урядову політику [36].

Згідно з опитуванням, проведеним Центром Разумкова, на сьогоднішній день лідером української опозиції є колишня прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко. Такої думки, згідно з опитуванням, проведеним Центром Разумкова, 31,6% дотримуються наших співгромадян. У той же час голові фракції «Батьківщина» Арсенію Яценюку пальму першості віддають 22,9%, лідеру «УДАР» Віталію Кличку – 8,9%, главі ВО «Свобода» Олегу Тягнибоку – 7,7%, народному депутату Анатолію Гриценку – 1,6%, а колишньому міністру внутрішніх справ Юрію Луценку – 0,9%. Примітно, що в товариство опозиціонерів записали і главу КПУ Петра Симоненка, 2,3% причому українців назвали його лідером опозиції [34].

Автор погоджується із науковцем Д. Зубрицькою, що мета партійно-політичної опозиції – прийти до влади, тому вона самостійно вирішує, як себе позиціонувати, які моделі поведінки вибрати щодо різних владних і політичних акторів. Вирішальний чинник вибору лінії поведінки опозиції завжди перебуватиме в електоральній площині, звідки й впливає її висока відповідальність за свої дії. Тому під час критики існуючого ладу, політична опозиція повинна не забувати про своє позиціонування в суспільстві, особливо перед потенційним виборцем [36].

Історичний досвід показує, що при низькому рівні масової підтримки демократична опозиція прагне до створення небезпечних коаліцій, які здатні розпоршити їх в опозиції антидемократичній.

Висновки до розділу 3

Історично українська партійно-політична опозиція не має сталих традицій. За доби СРСР опозиції комуністичній партії практично не існувало. Політична опозиція починає свій шлях розвитку лише під час перебудови. Наслідком неорганізованості, нерозвиненості, відсутності єдиної ідеї,

законодавчого закріплення стала неструктурованість партійно-політичної опозиції в Україні сьогодення.

Для зміцнення своїх позицій в українському суспільстві партійно-політичній опозиції необхідно в першу чергу, сформуванню ідейно-теоретичну базу, виділити цільову аудиторію електорату і постійно працювати з нею (не від виборів до виборів), проводити виховну роботу серед молоді. Опозиція, якщо вона справді планує перейняти владу в свої руки, повинна готуватися до цього.

Партійно-політична опозиція в Україні формувалася на основі критики Президента України, та його політичного курсу. Більш того змінюючи владу опозиція намагається звузити опозиційність політичних сил, нав'язуючи певні ярлики «справжньої» та «несправжньої», «вибіркової» опозиції, створюючи умови, які б унеможливили б її діяльність.

Партійно-політичні сили імітують опозиційність, використовують її як процес перебування в політиці, критику існуючої влади будують не на основі запропонованих альтернативних програм, а лише з участю символів, риторики. Маніпулюючи свідомістю мас створюють фальшивий імідж, який далекий від реальності, це формує привабливий вигляд перед електоратом, але аж ніяк не створює умови для конкретних дій.

Для опозиції важливо не тільки виконувати свої функції, але й дотримуватися легітимних засобів в процесі протистояння існуючій владі. Легальне і легітимне функціонування опозиції є невід'ємним елементом демократичної політичної системи та основою розвитку громадянського суспільства.

На жаль, в Україні за часи її незалежності було багато інсценувань опозиції, гри в опозицію. Сьогодні Україні потрібна конструктивна опозиція, бо це – інструмент з допомогою якого контролюється влада, це політична сила, що здатна швидко й гостро реагувати на будь-яке протиправне рішення влади.

Існування опозиції, за досвідом демократичних держав, нерідко слугує засобом унеможливлення зловживання владними повноваженнями. Належне законодавче закріплення опозиційної діяльності є важливим елементом стабілізації суспільного розвитку, запобігання виникненню політико-правових конфліктів, зміцнення демократичних традицій.

Усі механізми регулювання між більшістю і меншістю в парламенті, всі внутрішньо парламентські структури, всі процедури проходження законодавчих і політичних ініціатив покликані не тільки уможливити участь меншості в процесі прийняття рішень та гарантувати врахування її позиції та включення цієї позиції в остаточні рішення, але й зобов'язати опозиційну меншість до такої участі.

Українська опозиційна діяльність на даний час має не має чіткого закріплення. Зокрема, Конституція України гарантує свободу слова, право на об'єднання, право збиратися мирно та без зброї, проводити мітинги, демонстрації, право брати участь в управлінні державою, обирати та бути обраним, право звертатися особисто, а також направляти колективні звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування.

Таким чином, в українському законодавстві відсутній цілісний виклад права на опозицію.

Молодь відіграє особливу роль в процесі демократизації суспільства. Вона є тим соціальним прошарком, що стає носієм соціального, економічного, політичного відродження, передумовою значних змін, що викликані потребами суспільства.

Політичні події в Україні стали доказом того, що відбувся помітний зсув у політичній свідомості й політичній культурі молоді, але не відбулося позитивної динаміки в сторону зростання внутрішньої і зовнішньої політичної активності.

Політична опозиція у вигляді молодіжного руху ще слабо розвинена у нашій країні, хоча й існують події, які доводили спроможність опору молодих активістів проти існуючого політичного режиму.

Молодіжні організації, що функціонують під керівництвом політичних партій використовуються останніми у своїх власних інтересах, не забезпечуючи молодому поколінню соціального ліфту. Встановлення демократичних засад повинно стати головною метою партійно-політичної опозиції.

Узагальнюючи наукові розвідки вітчизняних та зарубіжних вчених, автор виокремлює основну роль партійно-політичної опозиції в становленні демократичних інститутів політичної системи, а саме:

- забезпечує розвиток багатопартійності; участь опозиційних сил у виборчому процесі створюють умови для змагальності політичних проектів;
- забезпечує легітимність та демократичність виборчого процесу впливає на концептуальні позиції та загальний політичний курс влади або окремі його аспекти, персональний склад владних структур;
- відіграє одну з провідних ролей у процесі політичної трансформації
- переходу від авторитарного режиму до демократичного;
- є системою протидії антидемократичному режиму.

РОЗДІЛ 4

ПАРТІЙНО-ОПОЗИЦІЙНІ СИЛИ В СУЧАСНОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

4.1. Вплив опозиційних партій на демократичний вимір під час перманентних виборів 2006-2010 років

В Україні проблематика виборів завжди набувала особливої гостроти, обрання нового складу парламенту та Президента України фактично призводить до зміни політичного курсу держави, її внутрішніх орієнтирів та стандартів.

Політична система України, як і політичні системи більшості посткомуністичних країн потребує не стільки реформування органів влади, зміни законодавчої бази, стільки реального опозиційного контролю у поєднанні з ефективною діяльністю державного управління та політично самостійним самоврядуванням територіальних громад.

Після проголошення незалежності України, з початком формування власної політичної та правової системи на нових демократичних засадах, актуальним є питання участі опозиційних партій у виборчих кампаніях, формування реального контролю за перебігом та оголошенням результатів.

Непрості політичні та соціально-економічні умови 2006-2010 років викликані періодом перманентних виборів. Це був час між двома значущими парламентськими та президентськими кампаніями. Опозиція та влада в зазначений період займалася внутрішніми перестановками, переформатуванням сил, а особливо матеріальними ресурсами і переосмислення підсумків президентських виборів 2004 року.

Також зазначений період відзначився процесом партизації влади і політики, який в цілому сягнув найвищої за весь період незалежності України позначки: вперше всі найвищі посадові особи держави – Президент

України, голова Верховної Ради і прем'єр-міністр України були лідерами політичних партій.

Додатковим стимулом партійного будівництва стала президентська виборча кампанія 2004 року та її наслідки – політичний розкол суспільства за регіональною ознакою (де ключові протиріччя виникли з приводу зовнішньополітичної орієнтації України та мовного питання), а також штучна актуалізація переможеною стороною тем федералізації та автономізації регіонів [190].

Новий політичний сезон розпочався після «Помаранчевої революції», влада й опозиція помінялися місцями. Формально склалася «нова опозиційна сила», до якої увійшли Партія регіонів, СДПУ(о), «Трудова Україна». Водночас, українська виборча традиція свідчить, що чим менше часу залишатиметься до дня виборів, тим більше опозиційними ставатимуть партії.

Незмінною залишається позиція Комуністичної партії України (КПУ), що декларує свою опозиційність до будь-якої влади. Українське суспільство продовжує толерантно ставитися до опозиції – дві третини опитаних вважають, що вона необхідна для нормальної життєдіяльності суспільства, тому держава має гарантувати її права. Показово, що такої думки дотримуються дві третини прихильників нової влади – тих, хто на президентських виборах голосував за В. Ющенка. Партія регіонів у 2005-2006 роках була другою за популярністю після НСНУ – за неї готові були проголосувати 17% виборців. Партія регіонів досить довго визначалася у своїх політичних координатах. Один із засновників ПР, народний депутат В. Рибак категорично заперечував можливість переходу партії в опозицію і заявляв, що до опозиції не готовий ніхто з її перших осіб. Про це ж говорили і деякі партійці та представники бізнесу, побоюючись, що нова влада буде поводитися з ними так само, як з колишньою опозицією поводитися влада попередня. Сам В. Янукович одразу після офіційного оприлюднення результатів виборів заявив, що місце партії – в опозиції [284, с. 2].

В березні 2005 року в Києві відбувся VII з'їзд Партії регіонів. На ньому були підведені підсумки участі Партії у президентських виборах 2004 року і визначені шляхи та напрямки модернізації стратегії і тактики. З'їзд затвердив рішення про перехід Партії «в опозицію по відношенню до дій влади, які не відповідають нормам Конституції і чинному законодавству України, погіршують економічну ситуацію, соціальний захист населення, обмежують права і свободи громадян» [199].

В. Янукович розглядав таку опозиційність як «конструктивну, цивілізовану». Відбулася радикалізація опозиційності Партії регіонів, зумовлена порушенням кримінальної справи та арештом голови Донецької обласної ради Б. Колеснікова. Партія В. Януковича стала найбільш перспективною опозиційною силою, тому для неї цілком прийнятним став варіант самостійної участі у виборах 2006 року [284, с.7].

Електорат ПР сконцентрувався переважно на Сході та Півдні України. Серед виборців, які голосували на президентських виборах за В. Януковича, за Партію регіонів у 2005-2006 роках готові були проголосувати 45,6%. Серед електорату ПР удвічі більше людей, які належать до найбільш бідної категорії, ніж серед виборців, які голосували б за нинішні «партії влади». Більшість потенційних виборців регіоналів проживають у містах з населенням понад 100 тис. жителів. Політична партія «Трудова Україна» також оголосила про перехід в опозицію. Тривалу відсутність в інформаційному просторі лідера партії С. Тігіпка намагався компенсувати своєю активністю інший діяч цієї партії – О. Кужель, проте, рейтинг партії становив лише 0,3% [284, с. 3].

Інші партії, які завдячують своєю опозиційністю поразці В. Януковича на президентських виборах – «Нова демократія» та «Держава» – зайняли нішу «федералістів», прихильників переважних стосунків з Росією та підвищення статусу російської мови. У листопаді 2005 року до складу Партії регіонів за принципом індивідуального членства увійшла партія Євгена Кушнарьова «Нова демократія» [199].

Комуністична партія України традиційно виконувала роль єдиної послідовно ідеологічної опозиції.

За словами лідера партії П. Симоненка, будь-яка «права опозиція» – це на повірку лише один із елементів виборчих технологій і цинічних політичних торгів між різними фінансово-промисловими угрупованнями. Водночас, КПУ поступово в зазначений період втрачала позиції: рейтинг партії становив 5,3%, з традиційного другого (а в недавньому минулому – і першого) місця вона перемістилася на третє, а її відрив від СПУ, яка була на четвертому місці, становить лише 0,5%. КПУ перемістилася на третє місце також у регіонах, де вона завжди була першою – на Сході і Півдні, а в Центрі – на п'яте. Серед прихильників КПУ – переважно люди віком понад 55 років. Свідченням регресу стало і четверте місце П. Симоненка на фініші президентських перегонів [284, с. 4].

При цьому, у КПУ відсутні ознаки модернізації партії. У заявах лідерів лише традиційна комуністична риторика, залякування громадян майбутньою змовою В. Ющенко та В. Януковича та представлення їх, «партію влади» та «офіційну опозицію». Партійне керівництво КПУ декларувало прагнення створити «єдиний лівий фронт» [132, с. 6].

3 грудня 2005 року в Києві відбувся VIII з'їзд Партії регіонів, який ухвалив рішення щодо самостійної участі партії у виборах-2006 всіх рівнів. На з'їзді був затверджений список кандидатів у народні депутати України від Партії регіонів та її передвиборчу програму «Добробут народу! Влада – регіонам!». Керівником виборчої кампанії Партії регіонів був обраний Євген Кушнар'єв [199].

Напередодні виборів був сформований опозиційний Блок «Не Так!». Це політичний альянс, створений для участі в українських парламентських виборах 2006 року. Очолив альянс Леонід Кравчук, перший президент України, який на той момент був депутатом Верховної Ради України. До цього блоку ввійшли такі сили: Соціал-демократична партія України (об'єднана), Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє»,

Республіканська партія України, Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Центр» [183].

Опозиційний блок «Не так!» проводив ряд акцій, так біля Кабінету Міністрів відбулось протестування проти будівництва під Києвом і в Чорнобильській зоні сховищ для відпрацьованого ядерного палива [15]. За результатами голосування блок набрав близько 257 тис. голосів (1,1%), посівши 11-е місце й не потрапив до Верховної ради України [183].

Новий політичний цикл ознаменувався стартом парламентської виборчої кампанії 2006 року. Вибори 2006 року виявилися рекордними за кількістю партій і блоків, що взяли участь. Виборчий бюлетень був 80 см завдовжки і включив 45 претендентів. Згідно з офіційними результатами, у Верховну раду V скликання пройшли:

- Партія регіонів (186 мандатів);
- Блок Юлії Тимошенко (129 мандатів);
- Народний союз «Наша Україна» (81 мандатів);
- Соціалістична партія України (33 мандатів);
- Комуністична партія України (21 мандатів).

За результатами виборчої кампанії 2006 року сформувався новий склад українського парламенту, а також депутатський корпус місцевих рад, визначено міських, сільських і селищних голів майже у всіх населених пунктах держави. Ключовим актором політичного життя в цій трансформованій політичній системі виступила Верховна Рада України, наділена значними повноваженнями і важелями впливу на виконавчу владу. Парламент, на який покладено такі значні завдання і для якого передбачено безпрецедентні в історії незалежної України повноваження, був сформований в умовах гострої політичної боротьби, його склад відбиває непросту динаміку суспільних настроїв, політичних союзів, стрімкий перерозподіл електоральних ніш, суперечливі колізії становлення політичної еліти і громадянського суспільства в Україні [187].

Виборча кампанія-2006 повинна була стати завершальним етапом політичного циклу 2004-2006 років. Вибори вперше відбулися за пропорційним виборчим законодавством. Даний фактор суттєво вплинув на організацію проведення виборчої кампанії. Партії почали виступати виокремленим елементом виборчого процесу та формувати виборчі списки, ідеологію, тактику і стратегію політичної боротьби. Вибори 2006 року повинні були конструктивно завершити кризову ситуацію 2005 року і водночас, відповідно до політичної реформи, створити парламентську коаліцію та сформованого нею Кабінету Міністрів України. Вибори повинні були здійснити подальшу структурування партій, позитивно вплинути на розташування політичних сил, що, на жаль, не виправдалось на практиці [165, с. 295].

Провладні партії «Нашої України», БЮТ та СПУ в наслідок протиріч не змогли сформувати правлячу коаліцію. 7 липня 2006 року на засіданні парламентської фракції Партії регіонів було ухвалено рішення про створення коаліції з фракціями Соціалістичної партії України і Компартії. У той же день лідери фракцій Партії регіонів, Соцпартії і Компартії Віктор Янукович, Василь Цушко і Петро Симоненко підписали угоду про створення Антикризивої коаліції.

Антикризова коаліція у Верховній Раді України запропонувала кандидатуру Віктора Януковича на посаду прем'єр-міністра України. Спочатку Президент України В. Ющенко утримався від подання до Верховної Ради кандидатури на посаду прем'єр-міністра Віктора Януковича. 18 липня 2006 року збори депутатів Антикризивої коаліції повторно висунула кандидатуру Віктора Януковича на посаду прем'єр-міністра України [218, с.156].

З метою вирішення конфліктної ситуації навколо формування Уряду Партія регіонів підтримала проведення ряду ініційованих Президентом України В. Ющенко загальнонаціональних «круглих столів», на які ПР, керівництво діючого Кабінету Міністрів України і представники всіх

парламентських сил обговорювали та погодили спільні документи подальшої дії [208].

В результаті компромісів Партія регіонів і Президент України В. Ющенко узгодили спільний програмний документ, який визначав пріоритети національного розвитку України – Універсал національної єдності. Універсал національної єдності був підписаний 3 серпня 2006 року. Він передбачав створення збалансованої системи «заборон і противаг» між Президентом України, парламентом та урядом, продовження курсу європейської інтеграції України з перспективою вступу до Євросоюзу, а також завершення робіт щодо участі в діяльності Єдиного економічного простору (ЄЕП) на принципах різнорівневої і різношвидкісної інтеграції. Крім того, документ припускав ухвалення законів, необхідних для вступу країни до ВТО, гарантування і захисту державою прав власності, а також становлення середнього класу через трансформацію політики доходів населення, розвиток підприємництва і стимулювання створення нових робочих місць, низку інших положень. Універсал був підписаний Президентом України Віктором Ющенком, головою Верховної Ради України Олександром Морозом, прем'єр-міністром України Юрієм Єхануровим, лідерами фракції Партії регіонів Віктором Януковичем, головою блоку «Наша Україна» Романом Безсмертним, Соціалістичною партією Василем Цушком, Комуністичною партією Петром Симоненком. Відмовилась підписувати документ лідер фракції БЮТ Юлія Тимошенко [208].

3 серпня 2006 року В. Ющенко прийняв рішення внести в Парламент України подання про призначення Януковича на посаду прем'єр-міністра України. 4 серпня 2006 року Верховна Рада України призначила Віктора Януковича на посаду прем'єр-міністра України. Лідером фракції Партії регіонів у Верховній Раді України і координатором парламентської більшості була обрана Раїса Богатирьова. 23 березня 2007 року Антикризова коаліція прийняла рішення про перейменування в Коаліцію національної єдності.

Підставою для цього було успішне виконання всіх пунктів антикризової програми.

Вперше в політичній історії України найбільша опозиційна сила сформувала парламентську коаліцію, а лідер опозиційної партії отримав посаду прем'єр-міністра України.

Внаслідок цього опозиційні партії (Партія регіонів, КПУ) змінили свій статус на провладний (відносно Кабінету Міністрів України), водночас, залишаючись опозиційними до Президента України. Своєю чергою, фракції «Наша Україна» та БЮТ 13 березня 2007 року підписали Угоду про об'єднану опозицію (відповідно, до коаліції) [175].

В наслідок парламентської кризи, 2 квітня 2007 року Президент України В. Ющенко розпустив Верховну Раду України та підписав указ про дострокові парламентські вибори в Україні, які мали відбутися 27 травня 2007 року, проте вони були перенесеними на 24 червня 2007 року. Парламент і Кабінет Міністрів України назвали цей указ неконституційним і не виділили кошти на вибори. Парламент продовжував проводити засідання, але Президент вважав їх недійсними. Указ було оскаржено в Конституційному Суді України, який унаслідок різних юридичних причин так і не прийняв рішення по суті цієї справи. Віктор Ющенко заявив, що може призупинити постанови і відкласти день виборів, аби парламент затвердив деякі важливі законопроекти, зокрема, законодавство про вибори, опозицію та функціонування парламенту. Врешті-решт було досягнуто домовленості між основними політичними силами, внаслідок яких парламент на декілька днів відновив роботу при визнанні Президентом України цього факту, а дата виборів змістилася на 30 вересня, причому причиною їх призначення оголошувалося припинення існування Верховної Ради України, внаслідок відсутності в ній 2/3 депутатів від конституційного складу: опозиційні депутати спеціально для цього припинили свої депутатські повноваження [189, с. 35].

В цілому політична ситуація в країні напередодні виборів 2007 р. характеризувалася такими головними ознаками як:

1) зменшення впливу партії лівого порядку, це пов'язано було в першу чергу з переформатуванням «помаранчевої коаліції» та інформаційною кампанією опонентів стосовно зради О. О. Мороза в місцевих та центральних ЗМІ. В лавах СПУ розпочався певний процес, коли організація почала ділитися на «старі кадри» та людей, які прийшли у партію після подій Майдану;

2) провладні сили підтримували Президента України В. Ющенка та у зв'язку із підвищенням активізації Народної Самооборони почали перетворюватися на дуалістичне утворення: Наша Україна та Народна Самооборона;

3) посилення позиції Блоку Юлії Тимошенко, який за рахунок іміджу свого лідера, зміг значно покращити свої результати у порівнянні з 2006 року;

4) значна активізація діяльності опозиційної Партії регіонів.

Значний вплив на хід та організацію виборчої кампанії мала суспільно-політична та економічна ситуація, розташування політичних сил після президентських виборів 2004 року, українська політична еліта, електорат поділився на два табори: одні підтримували помаранчеві сили, а інші – біло-синіх.

За офіційними даними Центрвиборчкому України, на 30 серпня 2007 року, у виборчих перегонах 2007 року брали участь 20 політичних партій і передвиборчих блоків. Це найнижчий показник за останні декілька виборів. Зареєстровано 4864 кандидати від 20 політичних партій і блоків. Вибори було проведено за [пропорційною системою](#) по виборчих списках політичних партій та виборчих блоків політичних партій України.

За результатами дострокових виборів, до [Верховної Ради](#) України потрапили наступні політичні сили:

– [Партія регіонів](#) – 34,37% голосів;

- [Блок Юлії Тимошенко](#) (БЮТ) – 30,71%;
- [Блок «Наша Україна-Народна Самооборона»](#) (НУНС) – 14,15%;
- [Комуністична партія України](#) (КПУ) – 5,39%;
- [Блок Литвина](#) – 3,96%.

Разом ці політичні сили набрали близько 88,58% голосів. Усі інші політичні партії та блоки не набрали прохідного відсотку голосів у 3%. Відсоток виборців, що проголосував «проти всіх», – 2,73%. ЦВК оприлюднила результати виборів [15 жовтня 2007](#) року [189, с. 38].

Парламентські вибори 2006-2007 років не стали подією ні для опозиції, ні для влади. Головним чинником внутрішнього характеру для розвитку опозиційних сил у цей період було створення коаліції. Підсумки кампанії 2006 року освоювалися різними політичними суб'єктами по-різному, найчастіше суперечливо. Саме ця різниця і визначило актуальну розстановку сил всередині опозиції та влади .

Парламентські вибори 2006-2007 років проходили в умовах нової системи виборів, пов'язаної з переходом до пропорційної системи голосування. Виборчий бар'єр для політичних партій було знижено з 4 до 3%.

Роль виборчої системи як своєрідного методу переведення голосів виборців у депутатські мандати зумовлює гостроту зіткнення не стільки відмінних позицій фахівців, скільки суперечливих інтересів політиків. Зміни виборчої системи розглядалися і розглядаються під кутом зору зменшення чи збільшення парламентського представництва окремих політичних сил за незмінності рівня їх громадської підтримки. Відповідним чином формувалися і вимоги до виборчої системи. Вихідним положенням аналізу існуючої виборчої системи і вибору найоптимальнішої її модифікації має бути орієнтація на певні пріоритети. Зрозуміло, що при цьому мають бути враховані й існуючі суспільно-політичні і соціально-економічні реалії [115].

Цікавою була думка населення України щодо потреби існування опозиції у нашій державі. Так, за даними експертів Інституту Горшеніна, на

запитання, чи потрібна Україні опозиція, влітку 2007 року дві третини респондентів відповіли ствердно. Перш за все на користь наявності опозиції висловилися жителі Харківської області – 81,7%, Галичини – 74,3%, Поділля – 80%, Києва – 69,3%, жителі Буковини і Закарпаття – 65% [271].

Досить суперечливими є оцінки жителів центральних областей України (м. Кіровоград, м. Полтава, м. Черкаси), АР Крим, Волині, Північного Сходу (Сумська, Чернігівська області) – позитивну відповідь у цих регіонах дали від 45% до 50% респондентів. Менш зацікавлені в існуванні опозиції жителі Донбасу, ототожнюючи, очевидно, саме поняття опозиції з конкретною політичною силою, якою, на нашу думку, є блок Юлії Тимошенко та блок «Наша Україна – Народна Самооборона» [271].

Отже, позиція населення України підтверджує необхідність становлення та розвитку інституту опозиції у нашій державі. Однак одного їх бажання мало. Для повноцінного функціонування опозиції, необхідної у демократичному суспільстві, потрібні дії як державних інститутів, так і суспільства, наявність громадянської позиції у населення та воля влади до побудови стабільного демократичного суспільства. Саме це повинно стати пріоритетом діяльності для представників української влади на найближчу перспективу.

Виборча система має забезпечувати:

а) результативність виборів – гарантувати обрання у визначені законодавством терміни конституційної більшості від складу парламенту з тим, щоб він міг розпочати свою роботу;

б) ефективність виборів – проведення результативних виборів у межах передбачених і виділених коштів;

в) структурування нового складу парламенту, без чого неможливе формування парламентської більшості, відповідальної за стан державного управління. В умовах неструктурованого суспільства, яким нині є українське суспільство, виборча система має забезпечити повну структурування парламенту, створення у ньому парламентської більшості, швидкість

утворення якої, а головне – її стійкість і продуктивність, насамперед залежать від кількісного і якісного складу депутатських фракцій та їх загальної кількості у парламенті. Це буде сприяти політичній стабільності в країні та працездатності парламенту;

г) професіоналізм, порядність, чесність, відповідальність парламентарів перед виборцями, що є важливим чинником забезпечення політичної стабільності і утвердження повноцінної демократії у суспільстві;

д) формування професійного парламенту, здатного у повному обсязі реалізовувати ті завдання, які на нього покладені Основним Законом;

е) адекватність представництва виборців у парламенті як окремими депутатами, так і депутатським корпусом у цілому, достатність представництва політичних меншин;

є) усвідомлення більшістю виборців безпосередніх наслідків власного волевиявлення і довіра до результатів голосування [141, с. 250].

Таким чином, для парламентських виборів 2006-2007 року. були притаманні наступні характеристики:

1. Короткий часовий проміжок, що минув від попередньої виборчої кампанії. Це вплинуло на основний зміст передвиборчих гасел. Боротьба між двома умовними політичними таборами 2004-2005 років, таким чином, продовжилась на наступні два роки. Обмаль часу та неможливість досягнути будь яких позитивних наслідків від діяльності в царині покращення життя громадян спонукали політичну еліту шукати нові шляхи до електоральних перемог. Як і під час президентських перегонів, з усього різноманіття інструментів політичної боротьби обирали провокування громадянського протистояння на тлі корупційних скандалів у вищих ешелонах влади. Під час виборчої кампанії 2006 року це звинувачення з боку одного з колишніх лідерів СДПУ(о) О. Зінченка представників групи «Разом» у лобіюванні ними власних інтересів через наближеність до Президента України. Під час виборчої кампанії 2007 року звинувачення на адресу Міністра МВС України Ю. Луценка в тому ж з боку ПР і лідерів СПУ. В першому випадку наслідком

стала відставка Кабінету Міністрів України, очолюваного Ю. Тимошенко, у другому – переформування Кабінету Міністрів України В. Януковича. Результатами політичних скандалів в обох випадках скористалися лідери політичних партій. У 2005-2006 роках це дозволило надати виборцю логічне пояснення того, чому партії, що входили до коаліції «Сила народу», йдуть на вибори окремими списками: тому що не бажають мати нічого спільного або з «корупціонерами» з НУ, або з наклепниками з БЮТ. У 2007 році, закріпивши цю ж тезу, ще й переформували склади обох блоків за рахунок або нових членів, або «нових» політичних сил – «Народна самооборона» на чолі з екс-членом СПУ Ю. Луценком в складі НСНУ. З іншого боку, такі відверті промахи націонал-демократів, надали «повне право» ПР претендувати на роль виразника сумління політичного бомонду, що має у власних лавах «кришталево чисті» особистості, і паралельно вважати себе, не дивлячись на всі намагання тих же об'єднаних соціал-демократів у 2005 році та СПУ в 2007 році створити мегаблок з політичних партій навколо «регіонів», єдиним представником Півдня та Сходу України. У 2006 році це призвело до того ж, що і в протилежному таборі – «біло-блакитні» пішли на вибори декількома списками. Зокрема ПР, ВБ «НЕ ТАК!», Народний блок В. Литвина тощо. А в 2007 році Партія регіонів остаточно поглинула партійний актив власних сателітів – СДПУ(о), ВІЧЕ, ПППУ, ТПУ, «Нова Генерація», ПСПУ, СПУ [158].

2. Максимальне використання іміджу лідера опозиції. ПР як могутня опозиційна сила того часу використовувала традиційний метод заохочення громадян – вибір не між ідеологіями, а між конкретними політиками. Роль особистості у опозиційно-політичній боротьбі досягла максимального рівня. ПР використала як бренд Голову партії В. Януковича.

3. Активне використання інструментів з арсеналу прямої демократії, як частини передвиборчої стратегії. Так, у 2006 році СДПУ(о) провела галасливу кампанію по збору підписів щодо проведення референдуму з питань НАТО та мови. Єдиною метою даної політичної акції була паралельна

до партійної мобілізації якнайширших верств співчуваючих ідеям партії громадян. Зібравши декілька мільйонів підписів, одразу ж після виборів соціал-демократи забули про власну ініціативу, лише періодично «витягували» її як зайве нагадування про своє існування. У кампанії 2007 року ідею з референдумом підхопили всі учасники виборів [158].

4. Використання «адмінресурсу» як владою так і опозиційною ПР. Виборчі кампанії 2006-2007 років відзначились застосуванням технологій, пов'язаних з регіональними відмінностями адміністративного ресурсу, тобто, політичні сили націонал-демократичного напрямку зосереджували адміністративний вплив на Заході та Півночі, а біло-синій табір на Сході та Півдні [165, с. 267].

Іншим проявом використання адміністративного тиску стало голосування на закритих дільницях, зокрема у в'язницях. Показовими є результати виборів у 2006 році у подібних закладах на території Запорізької області. Вони засвідчили очевидне застосування «адмінресурсу» на користь СелПУ: її 6,91% в разі перевищують загальноокружний – 1,01% – та загальнодержавний – 0,31% результат. Те саме відбулося і у випадку з БЮТ. Отримані тут 18,46% вдвічі перевищують результат як у ТВО – 9,58% , так і в області – 10,89%. Схоже спостерігалось і під час виборчої кампанії 2007 року, але тепер на користь НСНУ, СПУ та БЮТ. А на ДВК № 94 (Оріхівський ізолятор тимчасового утримання Оріхівського РВ УМВС України в Запорізькій області) «морозівці» отримали 100% «ЗА» [158].

5. Поразка «лівих» партій та переформовування регіонів впливу партій націонал-демократичного табору. Реальністю став вплив штучного громадянського розколу 2004-2005 роках. У першу чергу в секторі партії влади часів Л. Кучми та умовної лівої опозиції. Поклавши в основу кампанії всі гасла, які з успіхом використовувала ліва частина партійного спектру, ПР забрала на цих виборах і її електорат. Так, на виборах 2006 року приголомшливу, але закономірну поразку отримала СДПУ(о), в 2007 році – СПУ. Втратила на користь ПР позиції в усіх областях, навіть, в АР Крим,

КПУ. В Центральній та Північній Україні умовне перше місце комуністів відійшло до ВБ НУ в 2002 році, а в 2006-2007 роках – до БЮТ [158].

6. Умовність КПУ як опозиційної сили стало причиною низького результату на виборах 2006-2007 років. Як зазначає дослідник В. Мороко, період, коли питання втрати влади стало актуальним, владна та бізнес-еліта перестали гратися з комуністами і лівими в цілому і «відібрали» майже все. Про це свідчать результати в базових областях – Донецькій та Луганській, де навіть відсоток голосів проти всіх був найнижчий за всю історію виборів. У 2002 році він коливався в межах від 1,8 до 4,5%, а на виборах 2006-2007 років був меншим за 0,8%. Тобто, на користь ПР забиралося все, що можливо. Втратили поступово вплив з цих же причин і ПСПУ, ВОЛ «Справедливість», ВО «Братство» [158].

6. Парламентські вибори закріпили традицію партійного переформатування бізнес-еліти та консервацію партійно-господарської номенклатури в новому політичному вимірі держави. Активну участь у цьому процесі взяли виключно всі політичні партії, підтримані великими промисловими групами. Великий бізнес намагався підтримати всі значні політичні сили, включаючи опозиційні, невдачі одного політичного проекту компенсувалися перемогами іншого.

Так, на перший погляд процеси в країні були тотожні аналогічним в інших державах колишнього СРСР. У 90-х роках стара номенклатура мала відсоток присутності від 87% в Кабінеті Міністрів України до 93% в РНБО та від 74% серед голів парламентських комісій ВР України 12 скликання до 95% в ВР України II скликання. За ці роки її частка зменшилась. Проте різниця між 1990 роком і початком XXI ст. настільки незначна, що це дає нам право стверджувати факт відсутності кардинальних змін. Вони носять виключно природний характер, у часовому проміжку корелюючись з процесом зміни поколінь. Єдине різке зниження до 47% серед міністрів Кабінету Міністрів України Ю. Тимошенко зразка 2005 року було наслідком збільшення долі бізнес-еліти до 43%. Ті ж причини викликали зниження відсотка старої еліти

до 74% серед голів комітетів Парламенту V скликання, та, з часом, і у складі РНБО в 2006-2008 роках. На перший погляд незрозуміле зростання екс-номенклатури до 92% у складі РНБО 2005 року при збільшенні бізнес-еліти до 33% має логічне пояснення в природі формування останньої та зміні її пріоритетів. Поруч з цим не лише персонально у владі залишилася партійно-господарська номенклатура. Хоча багатьма дослідниками і обґрунтовується теза про те, що номенклатура тими або іншими засобами перейшла в нові структури влади пострадянських країн, дійсність дещо інша. Де-юре нові державні інститути де-факто такими не стали. Отримавши нові назви, вони продовжили традиції державного будівництва часів СРСР. Зокрема, законсервували звичай «номенклатурних війн», який полягав у протистоянні партійної і радянської номенклатур у боротьбі за першість у владі. Тобто, система вибудовувалася під себе і під традиції компартійного стилю керівництва, які зрозумілі виключно номенклатурі. А тому те, що називають системною кризою влади, насправді є продовженням традиції внутрішньополітичної боротьби в КПРС, перенесеної на партійну систему сучасної України [158].

У цілому період з 2007 року можна визначити як «перманентні вибори» – це був час між двома значущими політичними кампаніями. Опозиція присвятила ці два роки внутрішнім перестановкам і притиранням, перерозподілу ресурсів і переосмисленням підсумків президентських виборів 2006 року.

Під час виборчих кампаній 2006-2007 років активно застосовувалась технологія опозиційності політичними партіями, які нещодавно перебували при владі (Партія регіонів, «Трудова Україна», СДПУ(о), на основі якої утворився «Опозиційний блок НЕ ТАК!»). Очевидні труднощі визначення партіями «нової опозиції» змісту власної опозиційності свідчать про те, що її головні підстави полягають не в програмних протиріччях між ними та новою владою, а скоріше – у самому факті відсторонення їх від влади [131, с. 5]. Опозиційними залишалися КПУ та утворений на основі ПСПУ блок Н.

Вітренко «Народна опозиція». Відставка Ю. Тимошенко з посади Прем'єр-міністра України у 2005 році закріпила за нею імідж опозиційного лідера, сформований ще з часів парламентських виборів 2002 року.

Проблему геополітичних пріоритетів як виборчої технології використовувалася і «Опозиційним блоком НЕ ТАК!». Загалом, антинатовські гасла були основою його виборчої кампанії, яскравим прикладом чого є такі передвиборчі месиджі: «НАТО – ні, ЄСП – так, російська мова – так» – написано на плакатах блоку. Однак під цим підпис «НЕ ТАК!» [31]. А сама назва блоку покликана завдати удару по іміджу «Нашої України», яка нагадувала про «цінності Майдану» та завоювання помаранчевої революції, уособленням чого у 2004 році був слоган «Так Ющенко!». Тому у 2006 році запереченням поширеного під час президентської кампанії «Так!» виступив блок «НЕ ТАК!», що дає підстави стверджувати про застосування ним технологій контрпропаганди щодо «Нашої України». «Опозиційний блок НЕ ТАК!» використовував і такий метод психологічного впливу на виборців, як «посилання на авторитети», рекламуючи у власних роликах першого Президента України Л. Кравчука (№1 у виборчому списку), який, критикуючи дії помаранчевої влади, наголошував: «Я знаю як». Тому блок застосовував негативну стратегію, покликану створити антиобраз «Нашій Україні» [114, с. 254].

Проблема геополітичних пріоритетів як технології використовувала і Партія регіонів, яка виступала за нормалізацію відносин із Росією та створення Єдиного Економічного Простору. На подібних позиціях стояли КПУ та блок Н. Вітренко «Народна опозиція». Окрім того, Партія регіонів відстоювала позаблоковий статус України та проведення референдуму з питань вступу в НАТО. А експлуатація Партією регіонів питання надання російській мові статусу офіційної, що виразилося у гаслі «Дві мови – один народ!», призводила все ж таки до поширення її електоральної підтримки за регіональним принципом. Тому виборчі технології вибудовувалися відповідно до критики та враховуючи незадоволення діяльністю партії

«влади», зокрема «педалювання» теми підвищення цін, вирішення газової проблеми, критику зовнішньополітичного курсу «помаранчевими» (проамериканська теза, запущена ще під час президентської виборчої кампанії 2004 року) тощо [114, с. 255].

Опозиційні Партія регіонів та «Опозиційний блок «НЕ ТАК!», використовували технологію партійного бренду, в основі якої лежить використання імен відомих політиків. Виборча кампанія 2007 року була обмежена у часових рамках, що і зумовило схожість технологій, агітаційних матеріалів, стратегічної лінії загалом, з тими, що використовувалися під час виборів до Верховної Ради України в 2006 році. Це особливо стосується Партії регіонів

Аналізуючи виборчу кампанію Партії регіонів у 2007 році, слід відзначити, що знову використовувалась проблематика 2006 року, а саме: надання російській мові статусу державної, вирішення питання вступу в НАТО на Всеукраїнському референдумі (гасла: «російська як друга державна», «антиНАТО»), критика «помаранчевої» влади, особливо її соціально-економічну політику.

Аналізуючи виборчу кампанію блоку «Наша Україна – Народна Самооборона», слід виокремити технологію «центрального месиджу». Партія регіонів тримала першість у застосуванні технології демонстрації власних можливостей. В ході виборчої кампанії В. Янукович постійно наголошував на економічних досягненнях очолюваного ним уряду, підвищенні соціальних виплат для населення, що мало на меті продемонструвати роботу його команди [29, с. 53].

Партія регіонів використовувала прийоми для дискредитації своїх опонентів, найпоширенішими з яких стали критика ідей противників («скасування депутатської недоторканності»), поширення інформації про розкол серед «помаранчевих», які не спроможні реалізувати власні обіцянки перед виборцями.

У ролі технології виступили ініціативи учасників виборчих перегонів щодо підвищення виплат при народженні дитини. Зокрема, «НУНС» заявляв про збільшення з 2008 року допомоги при народженні першої дитини до 12 тис. грн., другої – до 15 тис. грн. і кожної наступної – до 25 тис. грн.; БЮТ обіцяв при народженні першої дитини – 12240 грн., другої – 25 тис. грн. і третьої – 50 тис. грн.; Партія регіонів переконувала, що з 2008 року родина на першу народжену дитину отримає 11,7 тис. грн., на другу – 25 тис. грн., на третю та кожну наступну дитину – по 50 тис. грн. [246].

Технології, які політичні сили застосовували під час виборчої кампанії 2007 року, мали на меті заручитися підтримкою виборців, які вже підтримували їх на попередніх виборах.

Досвід 2006 і 2007 років засвідчив, що саме ті партії, які значну увагу приділили безпосередньому спілкуванню з виборцями (Партія регіонів і БЮТ), отримали найбільшу кількість голосів. У той же час простежується дуже тривожна тенденція до все більшого поширення адресних технологій, які у експертному середовищі називаються мережевим маркетингом, а пересічному громадянину відомі як підкуп виборців. На цю тенденцію звертали увагу чимало українських експертів, коментуючи перебіг парламентських виборів 2007 року [246].

Виборча кампанія-2006 повинна була стати завершальним етапом політичного циклу 2004-2006 років. Вибори вперше відбулися за пропорційним виборчим законодавством. Даний фактор суттєво вплинув на організацію проведення виборчої кампанії. Партії почали виступати виокремленим елементом виборчого процесу та формувати виборчі списки, ідеологію, тактику і стратегію політичної боротьби.

Вибори-2006 повинні були конструктивно завершити кризову ситуацію 2005 року і водночас, відповідно до політичної реформи, створити парламентську коаліцію та сформованого нею Кабінету Міністрів України. Вибори повинні були здійснити подальшу структуризацію партій, позитивно вплинути на розташування політичних сил, що, на жаль, не виправдалось на

практиці. Отже, з огляду на протистояння зазначених політичних сил, вибори 2006-2007 років нагадували виборчу кампанію 2004 року. Вибори до парламенту сприймалася як боротьба політичних сил за владу, які підтримували помаранчевий та біло-синій табір та реванш Партії регіонів.

Як зазначає відомий науковець В. М. Бебик, загальнонаціональне опитування, проведене напередодні виборів 2007 року Центром політичних комунікацій університету «Україна» та Всеукраїнською асоціацією політичних наук (ВАПН), показало, що обрання парламенту за вітчизняною версією пропорційної системи створює умови для маніпуляції громадською думкою та перекручення волі виборців [22, с. 5].

Головним завданням провідних політичних об'єднань було забезпечення бажаного результату, активно застосовуючи некоректні політичні технології. Вищі посадові особи держави задіювали адміністративні методи ведення виборчої кампанії, оскільки саме призначення виборів відбувалося через досить суперечливі правові механізми, а це вже заклало основу для можливих фальсифікацій.

Проведений аналіз практики використання виборчих технологій під час кампаній з обрання народних депутатів України в 2006-2007 роках довів необхідність формування адекватного рівня політичної свідомості і політичної культури виборців та українського суспільства загалом для вироблення ефективних способів протидії їм. Наявність механізмів протистояння виборчим технологіям, за допомогою яких здійснюється маніпулятивний вплив та тиск на електорат є запорукою досягнення раціонального голосування і, відповідно, уникнення управління громадською думкою.

В цілому можна зробити висновок, що в Україні склалася багатопартійна система з малими партіями. Парламентські вибори 2006-2007 років проходили в умовах нової системи виборів, пов'язаної з переходом до пропорційної системи голосування. Виборчий бар'єр для політичних партій було знижено з 4 до 3%. У парламентській виборчій

кампанії 2006 року взяло участь 45 політичних партій (блоків), в основному це були іменні блоки або «лідерські», з яких одна частина носить імена лідерів, наприклад, «Блок Юлії Тимошенко», «Блок Юрія Кармазіна», «Народний блок Литвина», «Блок Наталії Вітренко» «Народна опозиція», «Блок Лазаренка», Політична партія України «Партія політики Путіна» та ін., друга – представляє інтереси певної групи, наприклад, Партія Пенсіонерів України, Блок безпартійних «Сонце». Тому виборці дедалі частіше орієнтувалися на ім'я лідера, а не на ідеологічні позиції, на яких стоїть очолювана ним політична партія. Вибори 2006-2007 років чітко засвідчили, що шанси на виживання в умовах пропорційної системи мають лише справжні політичні партії. Український виборець переважно оцінює конкретну діяльність політиків, роблячи з неї свої висновки. Політична реклама повинна корелюватися з тим, що було зроблено партією чи блоком, інакше її ефективність різко знижується

У цілому вибори 2002-2007 років певною мірою знищили міф про безмежні можливості впливу на виборців за допомогою адміністративного ресурсу.

Таким чином, закладені позитивні тенденції в ідеї проведення парламентських виборів на партійній основі в Україні мали негативні наслідки. В першу чергу, і внаслідок відсутності реальних важелів впливу на політичну еліту у громадян країни. «Здвоєні» вибори 2006-2007 років не наблизили країну до кращих світових політичних стандартів. Вони лише поглибили кризу в суспільстві і майже завершили процес зведення принципів побудови держави на демократичних засадах до політичного абсурду і фарсу [158].

Суттєво вибори 2007 року не відрізнялися від парламентської виборчої кампанії 2006 року: основні учасники залишилися ті ж самі, не змінився формат політичних технологій та агітаційних матеріалів, стратегічної лінії основних учасників перегонів. Це в першу чергу стосується Партії регіонів та «Нашої України – Народної Самооборони». Зокрема, Партія регіонів знову

використовувала проблематику минулих кампаній: надання статусу державної російській мові, налагодження відносин з Росією, вирішення питання вступу в НАТО, жорстка критика «помаранчевої» влади.

Партія регіонів використовувала з «чорних» виборчих технологій – прийоми для дискредитації своїх опонентів, найпоширенішими з яких стали критика ідей противників («скасування депутатської недоторканності»), поширення інформації про розкол серед «помаранчевих», які не спроможні реалізувати власні обіцянки перед виборцями.

Тобто, кожна політична сила, яка претендувала на перемогу у виборчих перегонах, намагалась задіяти весь спектр прийомів та засобів впливу на громадян.

Як зазначив народний депутат України Л. Мордовець, «... нині в центрі влада представлена одними політичними силами, опозиція іншими. Якщо перенесемося на терени Сумської області, то тут виконавчу владу здійснює одна політична сила – «Наша Україна», у представницькій владі першість в області належить блоку Юлії Тимошенко. З моєї точки зору, найбільша ймовірність застосування адмінресурсу буде йти саме по лінії виконавчої влади, тобто місцевих адміністрацій» [27].

Вибори 2007 року стали генеральною репетицією президентських виборів 2010 року, оскільки лідери політичних сил апробували майбутні виборчі програми та лозунги. По всій країні були розташовані рекламні бігборди основних претендентів на президентську посаду.

21 грудня 2007 року було створено опозиційний уряд на чолі з лідером Партії регіонів В. Януковичем. Члени опозиційного Кабінету Міністрів України В. Януковича декларували відкритість і прозорість, проте журналісти скаржилися, що їх навіть не завжди допускають на засідання уряду. У свою чергу, «тіньові» міністри нарікали на прем'єр-міністра України Юлію Тимошенко, яка не дозволяла їм брати участь у засіданнях національного уряду. Незважаючи на це, опозиційному Кабінету Міністрів України вдавалося проводити якісь рішення. Як заявив «Коментарям» екс-

міністр «тіньового» уряду Віктор Корж, на всіх 18 засіданнях Кабінету Міністрів готувалися відповідні рішення, і потім розсилалися президенту і прем'єр-міністру України. «Однак жодне з наших зауважень не було враховано», – поскаржився В. Корж. Він нагадав, що він, як «тіньовий» міністр, звернув увагу на не вигідний австрійський кредит, за який урядом «були куплені горезвісні медичні машини» [247].

Відкрите протистояння у середовищі провладних партій, у кінцевому підсумку, призвело до перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 року. За результатами виборів 2010 року в Україні відбулася чергова зміна політичного ландшафту. 11 березня 2010 року у Верховній Раді України було проголошено створення коаліції депутатських фракцій «Стабільність і реформи», до складу якої увійшли фракції Партії регіонів, КПУ і Блоку Литвина, а також окремі народні депутати з фракцій, що не увійшли до складу коаліції – БЮТ і НУНС [175].

Після створення коаліції депутатських фракцій «Стабільність і реформи» було утворено об'єднання парламентських опозиційних сил. Вісім опозиційних парламентських сил підписали заяву про об'єднання і положення про створення координаційної ради об'єднаної парламентської опозиції. Відповідну заяву і положення підписали Борис Тарасюк (Народний рух України), Юрій Луценко (Народна самооборона), Сергій Соболев (Партія реформи і порядок), Володимир Стретович (Християнсько-демократичний союз), Юрій Кармазін (Партія захисників Вітчизни), Микола Катеринчук (Європейська партія), Олена Шустік (Українська соціал-демократична партія) і Ю. Тимошенко (Батьківщина). У свою чергу, віце-спікер Микола Томенко, під час засідання у ВР України об'єднаної парламентської опозиції, заявив, що опозиційне об'єднання парламентських сил у ВР України підтримують 180 народних депутатів. «На даний момент вже до 180 нардепів підтримують нашу ідею і тому не може бути іншого опозиційного уряду, оскільки арифметично іншим депутатам не буде вистачати міністрів, такий опозиційний уряд буде створено тими політичними силами, які вже заявили

про перехід в опозицію», – сказав він. При цьому, М. Томенко закликав інші політичні сили ВР України долучитися до такого об'єднання і він висловив сподівання, що в перспективі опозиція налічуватиме 226 депутатів [253].

Таким чином, фракції НУНС і БЮТ оголосили про перехід в опозицію. Зокрема перший заступник голови фракції БЮТ Андрій Кожем'якін заявив про перехід в жорстку опозицію до нової коаліції і закликав інші сили приєднатися до них. Він додав, що зараз формується склад опозиційного уряду майбутнього. Пізніше народний депутат від БЮТ Сергій Міщенко закликав фракцію НУНС зібрати 37 підписів для створення єдиної об'єднаної опозиції. Тоді ж Голова ВР України В. Литвин закликав опозицію сформувати опозиційний уряд і контролювати дії Кабінету Міністрів України. В. Литвин також зазначив, що наявність «трьох опозицій» у сесійній залі буде сприяти підвищенню ефективності діяльності єдиної опозиції, існування якої передбачено регламентом ВР [253].

Серед позапарламентських політичних сил слід також відзначити спробу створення міжпартійного об'єднання партій лівоцентристського спрямування «Українська демократична лівиця», до складу якого ввійшли партії «Народна влада», «Справедливість», Українська селянська демократична партія, Соціал-демократична партія України (об'єднана) і Соціал-демократична партія України. Це об'єднання позиціонувалося як опозиційне і до нинішньої влади, і до парламентської опозиції [257].

Чергові вибори Президента України в 2010 р. пройшли більш демократичним шляхом в порівнянні з 2004 роком, але в той же час не виключили застосування адміністративного ресурсу з різними регіональними особливостями.

За оцінками незалежних спостерігачів, рівень матеріально-технічного забезпечення роботи виборчих комісій на виборах був найгіршим за всю історію проведення виборчих кампаній в Україні. Головною причиною цього було недостатнє та невчасне фінансування виборчого процесу з державного бюджету України, а також випадки безвідповідального ставлення місцевих

органів влади до забезпечення належної організації виборчого процесу. Члени виборчих комісій мали проблеми з якісними приміщеннями, транспортом, телефонним зв'язком, навіть канцтоварами і папером. Проблемою стала також низька мотивація й слабка підготовка членів ДВК. Траплялися випадки, коли людей включали в комісії без їх згоди, фальсифікуючи заяви про їх бажання працювати в комісіях. Фіксувалися випадки, коли різні кандидати подавали до складу ДВК одних й тих же осіб. Ця проблема носила тотальний характер (іноді до 200 «двійників» на один округ). Також члени комісій не були задоволені умовами роботи в окружних виборчих комісіях та ДВК. Як результат – досить поширеним стало явище відмов у роботі комісій [71]. Неякісне виконання виборчими комісіями своїх обов'язків суттєво вплинуло на перебіг голосування.

Також потрібно зауважити, що адміністративний ресурс, який проявився в регіональних формах, зокрема в Східній та Південній Україні, застосовувався органами місцевого самоврядування, більшість яких складає Партія регіонів, у Центральній та Західній частині в цілому використовувався діючим Президентом та Прем'єром України.

Потрібно відзначити, що електоральне поле В. Ющенка в основному відійшло до Ю. Тимошенко, а В. Янукович зберіг своє електоральне ядро з 2004 року.

Політолог Юрій Шведа оприлюднив тезу, що президентські вибори 2010 року показали: на даний момент єдиної сформованої політичної нації в Україні таки не склалося. Електоральна карта України залишається такою, якою вона була фактично з 90-тих років, де є чіткий поділ на Схід і Захід, які мають зовсім різні політичні цінності, які матеріалізуються в підтримку різних політичних сил чи лідерів. Відтак основна проблема для України на сьогоднішній день – це формування єдиної політичної нації як підґрунтя для соборності України [254].

Вже традиційно вибудовував свою передвиборну кампанію лідер Партії регіонів В. Янукович. Нововведення торкнулися тільки деяких пунктів у його

Передвиборній програмі. Як зазначив відомий політолог І. Поліщук, загалом тематика його «меседжів» та обіцянок практично не змінилася з 2004 року (вже класична орієнтація на відновлення дружніх відносин з Росією, впровадження другої державної мови). Критика уряду та «помаранчевих» сил стали виступів у ЗМІ (що здебільшого контролювалися лояльними до кандидата бізнес-структурами) [197].

Головною метою В. Януковича, звичайно, була перемога у другому турі; з стратегічної точки зору, його передвиборна кампанія була побудована таким чином, щоб, з одного боку, показати повну неспроможність Ю. Тимошенко керувати економікою країни, а з іншого – не втратити власний електорат, тому ця кампанія була розроблена у руслі агресивності до уряду Ю. Тимошенко та традиційності у політичній рекламі [10].

Передвиборна кампанія П. Симоненка жодним чином не відрізнялась від тематики попередніх кампаній. Його головною метою на цих виборах є нагадування власної персони та мобілізації ядерного електорату.

Керівник соціологічної групи «Рейтинг» Олексій Антипович звернув увагу на цифри президентських виборів. «Якщо у першому турі виборів президента за В. Януковича проголосувало 35% українців, а за Ю. Тимошенко – 25%, у другому турі В. Янукович отримав додатково 14% голосів, а Ю. Тимошенко – 20%. Це пов'язують з тим, що питома вага електорату націонал-демократичних кандидатів є більша, аніж питома вага електорату біло-блакитних. Однак не враховується момент, що розчарування як в одному кандидаті, так і в другому, так і в діючому президентові є дійсно високе, що не дає можливості для автоматичного перетікання електорату. Я припускаю, що з 14% приросту рейтингу В. Януковича у другому турі мінімум 7%, а швидше до 10% – це голоси не за В. Януковича, а проти Ю. Тимошенко. Натомість, з 20% приросту рейтингу Ю. Тимошенко у другому турі, точно 10% – не за Ю. Тимошенко, а проти В. Януковича, а можливо і більше – до 15%», – повідомив соціолог. О. Антипович додав: «Участь у другому турі виборів взяло 69% виборців, майже половина проголосувала за

В. Януковича – приблизно це 34%. Якщо ж відняти 10% голосів, відданих йому проти Ю. Тимошенко, на загал відсоток підтримки В. Януковича спускається до 27-28%» [254].

Комітет виборців України (КВУ) характеризує кампанію із виборів президента України як конкурентну, вільну і прозору. Суттєвих порушень прав виборців та тиску на виборців не зафіксовано. Про це повідомляє прес-служба КВУ. Водночас КВУ відзначає малозмістовність політичного діалогу та нечесність кандидатів щодо виборців [43].

Одразу після оголошення результатів виборів, постало питання дострокових парламентських перегонів. Політичні партії по різному відносились до даної пропозиції. У подібному розвитку подій зацікавлені були як парламентські, так, і позапарламентські політичні сили.

Можливість проведення позачергових парламентських виборів після обрання нового Президента України обговорюється першими особами українського політикуму, як досить ймовірний сценарій. Слід зазначити, що подібний прогноз розвитку політичної ситуації став топ-темою українських засобів масової інформації задовго до фактичного старту президентських виборів. Так, спікер Верховної Ради України Володимир Литвин ще 26 жовтня 2009 року, в день реєстрації як кандидата в президенти, спрогнозував, що Україну в травні 2010 року чекають вибори до парламенту. «Новообраний президент оголосить дострокові парламентські вибори для того, щоб закріпити перемогу», – таким чином пояснив В. Литвин мотиви подібного кроку майбутнього переможця президентських перегонів. Цікаво, що шістьма місяцями раніше, 20 квітня 2009 року, дострокові вибори передбачив відомий український політолог Дмитро Видрін. За його словами, дострокові парламентські вибори – це не можливий, а вельми вірогідний сценарій, причиною якого є наростання політичного хаосу в елітах, боротьба всіх гілок влади, боротьба різних груп і угруповань один з одним [258].

«Якщо тільки виникнуть підозри в тому, що коаліція працює неефективно, ми, звичайно ж, оголосимо дострокові вибори Верховної Ради,

і вони пройдуть 30 травня. Рішення про це я прийму в короткі терміни, ще в березні», – підкреслив він. А ось Юлія Тимошенко негайно і вельми різко відреагувала на подібні заяви своїх опонентів. «Дострокових виборів до Верховної Ради в 2010 році не буде», – таку категоричне заяву зробила вона 24 січня 2010 року. При цьому Ю. Тимошенко охарактеризувала появу в ЗМІ сценарію дострокових виборів, як «загравання з проукраїнськими демократичними кандидатами». Безумовно, ніяких виборів ніхто оголошувати не буде, – таким чином, натякнула Ю. Тимошенко на загальну зацікавленість і Віктора Януковича, і Віктора Ющенка в подібному сценарії. Інтриги додала інформація про позицію діючих парламентських політичних сил. Лідер Компартії Петро Симоненко заявив про безумовну підтримку В. Януковича блоком «Лівий фронт». У той же час Володимир Литвин, чия фракція входила до складу парламентської коаліції, висловився однозначно проти дострокових виборів [258].

Що стосується тих політичних планів, які виношували А. Яценюк і С. Тігіпко, то їх політична поведінка проста – голоси, отримані у першому турі президентських виборів, їм необхідно якомога швидше «конвертувати» у парламентські фракції.

Вибори міських та селищних голів, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, міських, районних та селищних рад відбулися 31 жовтня 2010 року. Вже стало традиційним, що рік напередодні чергових парламентських виборів щоразу стає роком прийняття нового виборчого закону України. Не став винятком і минулий. Верховна Рада України схвалила Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» ухваленого 10 липня 2010 року.

Підготовка нового Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» відбулись без залучення фахівців, науковців, експертів.

До негативними умов проведення місцевих виборчих кампаній можна віднести і заборону на самовисування, і скорочення всіх термінів виборчого процесу, і грошову заставу кандидатів, і відсутність прозорої схеми апеляцій та оскарження виборів в судових органах.

Вибори депутатів ВР АР Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводились за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою, за якою 50% обирались за виборчими списками політичних партій, 50% – в мажоритарних виборчих округах. В принципі, вважати це нововведенням не зовсім коректно, оскільки в 1998 та 2002 роках вибори відбувалися за такою системою. Поєднання закритих партійних списків з одномандатними мажоритарними округами уособлює в собі негативи як чисто пропорційної, так і чисто мажоритарної системи виборів. Чергові, позачергові місцеві вибори призначаються не пізніше ніж за шістдесят днів до дня виборів, а виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня чергових, позачергових місцевих виборів [211].

Аналізуючи норми виборчого законодавства потрібно зазначити, що позапарламентські партії були позбавлені права брати участь у формуванні територіальних виборчих комісій, що порушує рівність та можливості суб'єктів виборчого процесу.

Місцева організація партії може висувати кандидатів на місцевих виборах за умови, що вона зареєстрована в установленому законом порядку не пізніш як за триста шістдесят п'ять днів до дня виборів. Норма цього Закону вигідна «старим» партіям, станом на 2010 рік найбільшу мережу первинних організацій зареєструвала та легалізувала ПР – понад 17 тисяч, СПУ та КПУ – по 12 тисяч, «Єдиний Центр» – майже 12 тисяч, Народна партія – понад 7 тисяч, НУ – близько 5 тисяч, ВО «Батьківщина» – близько 5 тисяч. Водночас лише 19 осередків «Фронту змін» зможуть делегувати кандидатів, 631 – ні, «За Україну!» – 199 зможуть, 209 – ні, «Сильна Україна» – 427 матимуть право, 785 – ні, і так далі. Крім того, як суб'єкти виборчого процесу скасовуються іменні блоки та блоки політичних партій. В

європейській практиці для виборчих блоків просто встановлюється вищий прохідний бар'єр. Наші ж законодавці пішли радикальнішим шляхом, але не в інтересах народу, а спрямованим проти певних опозиційних і нових політичних сил. До позитивних моментів виборчого законодавства слід віднести те, що кандидати у депутати можуть балотуватися виключно в раду одного рівня. Тобто, якщо раніше кандидат міг бути прописаний в партійний список до обласної, міської, районної рад одночасно, то тепер йому треба визначитися конкретно не тільки з партією, яка його висуватиме, але й з радою, в яку кандидат хоче балотуватися. Вже не буде широкої альтернативи, коли кандидат не пройшов в обласну раду, то має шанс потрапити в міську, або ж коли пройшов у дві одночасно, то тоді починає вибирати пріоритетність для себе [84].

Також можна розцінити як певний позитив, – можливість балотуватися по партійним спискам і на мажоритарному окрузі водночас до тієї ж ради. Тобто, дрібніші партії зможуть використовувати цей нюанс для того, щоб покривати всі виборчі округи своїми представниками і покладати на них агітаційну і організаційну роботу.

Заборону про створення виборчих блоків на місцевих виборах 2010 року можна оцінювати як перехідний елемент від партійних списків до мажоритарки. Оскільки влада в Україні поступово вертається до системи радянських часів, то можна передбачати, що наступні місцеві вибори будуть відбуватися виключно на мажоритарній основі [151].

Регіональні вибори пройшли у форматі, вигідному виключно провладним політичним силам, а прийняття нового Закону «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» підтверджує дану тезу.

Зокрема, парламентська більшість законодавчо заборонила участь у місцевих виборах для виборчих блоків. Головною її метою, очевидно, було нейтралізувати головного конкурента і опонента Партії регіонів Блок Юлії Тимошенко. Саме БЮТ протягом останніх років став брендом політичної

сили, яку очолює Юлія Тимошенко. Так само чинна влада намагалася заборонити брати участь у виборах тим партіям, чиї обласні та районні осередки зареєстровані менше ніж за рік до дня голосування – згодом опозиція добилася скасування цієї норми [209].

Крім того, новий Закон про вибори заклав непропорційне представництво суб'єктів виборчого процесу у територіальних та дільничних виборчих комісіях, що на практиці дало можливість провладним партіям поставити під свій повний контроль переважну більшість виборчих комісій. Про те, що новий Закон в принципі унеможлиблює проведення чесних і прозорих виборів неодноразово попереджали політичні експерти, міжнародні організації, представники опозиції і навіть члени Центральної виборчої комісії, яка кілька років тому формувалася як незалежний орган на паритетних між владою та опозицією засадах, а нині переважна частина якої перебуває під політичним контролем В. Януковича та Партії регіонів [215].

Наприкінці вересня четверо членів Центральної виборчої комісії попередили суспільство та Віктора Януковича про те, що «перебіг виборчого процесу з усією очевидністю засвідчує наявність системи чинників, які унеможлиблюють проведення місцевих виборів відповідно до міжнародних стандартів вільних, справедливих, чесних та прозорих виборів, унеможлиблюють додержання виборчих прав громадян» [278].

На початку жовтня лідери дев'яти опозиційних партій, які мали представництво у Верховній Раді України, звернулися до європейських структур із попередженням про те, що «нинішня влада, зловживаючи своїми повноваженнями, здійснює комплекс заходів, спрямованих на створення масштабної системи фальсифікації та суттєвого спотворення результатів виборів 31 жовтня 2010 року на свою користь». Були названі й основні технології фальсифікацій: жорстке домінування пропрезидентської більшості у ЦВК; порушення принципу пропорційності при формуванні територіальних виборчих комісій (ТВК) та дільничних виборчих комісій (ДВК), порушення пропорційності призначення керівництва виборчих комісій; закріплення

законом можливості підрахунку голосів без наявності кворуму в комісії; рейдерське захоплення владою партійних організацій опозиції; безконтрольне голосування на дому; обмеження прав спостерігачів тощо [209].

Лідери партій внесли тоді низку пропозицій, щоб виправити ситуацію: змінити склад ЦВК з метою забезпечення рівного представництва у цьому органі всіх парламентських політичних партій; забезпечити голосування громадян на дому лише за медичною довідкою; передбачити наявність кворуму при підрахунку голосів та прийнятті рішень виборчими комісіями; переформувати склад ТВК та ДВК, забезпечивши в них рівне представництво, по одній особі, від усіх парламентських та позапарламентських політичних партій; переобрати на рівних для влади та опозиції засадах керівництво комісій; забезпечити негайну реєстрацію органами юстиції партійних осередків опозиційних партій, які визнані їх керівними органами, а також ліквідувати дублікати печаток та свідоцтв про реєстрацію, які видані фальшивим осередкам [99].

Так, наприклад, на несправедливий розподіл керівних посад у ТВК Донецької області звертає увагу й провідний аналітичний політичний тижневик країни «Дзеркало тижня». За даними видання, партії правлячої більшості (ПР, КПУ, Народна партія) отримали на Донеччині 73% своїх голів територіальних виборчих комісій, 69% заступників і 67% секретарів ТВК. «Коли ж дійшло до формування «дільниць», то ПР відмовилася від послуг союзників, воліючи на базовому рівні відпрацювати особисто. Непропорційний принцип формування виборчих комісій став основою фальсифікацій на місцевих виборах. Представники провладних партій отримали абсолютну перевагу в комісіях на всіх рівнях та у всіх регіонах. Так, до складу понад 3000 дільничних комісій представники партії «Батьківщина» не включені взагалі. Так само вони відсутні у половині дільничних виборчих комісій Київської області, у 492 з 1228 дільничних виборчих комісій АР Криму, 323 з 1425 комісій у Луганській області, 473 з

2444 комісії в Донецькій області. Рекорд влада поставила у місті Донецьку: до складу 420 дільничних комісій обласного центру не включено жодного представника «Батьківщини». У Львівській міській ТВК з 18-ти членів комісії 13-ть представляють Партію регіонів [209].

Про те, що позапарламентські партії на практиці були позбавлені можливості впливати на формування виборчих комісій повідомив лідер «Свободи» Олег Тягнибок. За його словами, процедура «буцімто чесного жеребкування» дала його політичній силі в комісіях, «всього-на-всього 16 керівних посад на всю Україну». «Наприклад, у Львівській обласній ТВК в нас немає жодної людини! В міській – жодної! В Тернопільській міській – жодної! У Волинській обласній – жодної! В Луцькій міській – жодної!» – заявив О. Тягнибок. У Львові під час формування дільничних комісій, як повідомив лідер «Свободи», з тисячі кандидатів, прізвища яких подано в ДВК, від цієї партії реєстрували тільки чотири відсотки. «Натомість Партії регіонів реєструють 100 відсотків» [170].

На цих виборах влада застосувала нову для України технологію, яка передбачає створення фальшивих партійних організацій, їхнє оперативне визнання органами юстиції та внутрішніх справ, підтримку в судах, наділення членством у виборчих комісіях та незаконну реєстрацію у якості учасників виборчого процесу [215].

Як наслідок, «Батьківщина» не змогла взяти участь у виборах до Львівської обласної та міської рад, Луганської міської ради, Тернопільської міської ради, Олександрійської міської та Новоархангельської районної рад Кіровоградської області, Київської обласної ради. Так само заблоковано участь партії «Батьківщина» у виборах у восьми районах та шести містах на Київщині: до Богуславської, Бориспільської, Вишгородської, Києво-Святошинської, Обухівської, Ставищенської, Фастівської та Яготинської райрад та міських рад Борисполя, Броварів, Обухова, Переяслава-Хмельницького, Ржищева та Фастова [209].

Одним з ключових механізмів, який влада застосовувала проти опонентів під час цієї виборчої кампанії, є відмова у реєстрації або зняття з виборів вже зареєстрованих кандидатів у депутати та на посади міських, селищних, сільських голів. В першу чергу під удар потрапляли опозиційні кандидати, які у даному регіоні користуються авторитетом та довірою людей, а відтак мали реальні шанси на перемогу. Будучи неспроможними перемогти їх у чесній та відкритій боротьбі, місцеві органи чинної влади знаходили найменший, переважно надуманий привід, аби цих претендентів просто не зареєструвати або ж зняти з перегонів [151].

За даними центрального штабу «Батьківщини», станом на ранок 31 жовтня з виборів в мажоритарних округах знято 219 кандидатів в депутати від «Батьківщини». На Полтавщині 19 жовтня Кременчуцька міська виборча комісія зняла з реєстрації кандидата на посаду міського голови від «Батьківщини» Олега Бабаєва, який зміг відновити свої права лише через суд. За даними голови політради партії «Наша Україна» Валентина Наливайченка, Хмельницька та Кримська організації НУ позбавлені можливості взяти участь у виборах, а Сумська, Волинська, Полтавська, Запорізька організації – мати своїх представників у ТВК і навіть ДВК. Не зареєстровано або знято з реєстрації десятки кандидатів у депутати різних рівнів. На рейтингових кандидатів з різних областей України чинився тиск силові органи. За добу до закінчення виборчої кампанії з реєстрації знято кандидата у мери м. Сєвєродонецьк (Луганська область) діючого міського голову Володимира Грицишина, який балотувався від Прогресивної соціалістичної партії України і мав найбільші шанси на перемогу. Він отримав друге попередження за начебто порушення виборчого законодавства. Це сталося 28 жовтня близько 23:30 на засіданні Сєвєродонецької ТВК. Повторне голосування члени ТВК провели за рішенням Донецького апеляційного суду від 26 жовтня 2012 року який ухвалив рішення на користь місцевої організації Партії регіонів. Відомо, що пан Грицишин мав багатолітній політичний конфлікт з Партією регіонів. На

Полтавщині в Гребінківському районі Володимир Терещенко, який балотувався кандидатом у депутати районної ради від «Батьківщини», змушений відмовитися від участі у виборчому процесі, оскільки йому погрожували розірванням договору на оренду приміщення, де знаходиться його магазин. У Житомирській області восьми працівникам державних служб, установ, організацій, які є членами партії «Фронт Змін» й виявили бажання балотуватися в депутати місцевих рад, представники влади зробили пропозицію або балотуватися від Партії регіонів чи Народної партії В. Литвина), або звільнитися з роботи. 12 чоловік від «Фронту змін» змушені були знати свої кандидатури. Такі факти зафіксовані у Баранівському, Лугинському, Коростишівському, Чуднівському, Радомишльському та Народицькому районах. На підприємців, кандидатів в депутати від «Фронту змін», тиснуть шляхом проведення податкових перевірок, під час яких озвучувалася пропозиція балотуватися на місцевих виборах від Партії регіонів чи Народної партії [209].

Про те, що 31 жовтня 2010 року будуть засновані так звані «каруселі» ще за тиждень до голосування попередив Арсеній Яценюк. За його словами, в Україні почався процес «великого політичного переселення народу» з метою покращити результат Партії регіонів на місцевих виборах у певних населених пунктах. Завдяки виборчому закону зараз є можливим фактично цілі райони Донецької області вивозити туди, де треба підкоригувати результат місцевих виборів. Подібні факти стали відомі щодо Сумської та Дніпропетровської областей. Це вдосконалена «карусель», яка була випробувана 2004 року, – заявив А. Яценюк. Вже у переддень голосування, 30 жовтня представники «Фронту змін» виявили елементи «карусельної» технології на Київщині: в містах Бориспіль, Ірпінь, Боярка, Обухів та в Обухівському районі (м. Українка), у місті Василькові та Васильківському районі. Як з'ясували спостерігачі ФЗ, вона працює наступним чином: з великого міста, переважно Києва, до населеного пункту, де треба «скорегувати» результат, організовано привозять групи пенсіонерів і

студентів по кілька сотень осіб, кожна із яких має проголосувати не менш ніж на 10 дільницях. «Вони по одному заходять на «потрібні» виборчі дільниці, підходять до завербованого раніше члена ДВК і отримують від нього бюлетень для голосування за своїм паспортом. При цьому ці «виборці» не прописані в даному населеному пункті і їхніх прізвищ у списку немає. Підпис у відомості такий «виборець» ставить між рядками або на полях документа», – стверджує А. Яценюк [209].

Згідно результатів екзит-полу GfK в Харкові переміг кандидат в мери від партії «Батьківщина» Арсен Аваков. Так Аваков набрав 34,7%. Його опонент Геннадій Кернес – кандидат від Партії регіонів набрав 30,9% голосів. Також стало відомо, що за даними екзит-полу, який проводила студія Савіка Шустера, переможцем також став А. Аваков. Але, як стало відомо найпопулярнішому політичному інтернет-сайту в Україні «Українській правді», Кернес намагався натиснути на С. Шустера, щоб той не оприлюднювати дану інформацію. Арсен Аваков заявив, що підрахунок голосів у місті йде дуже повільно і проблематично. Як повідомили в прес-службі харківського осередку «Батьківщини», членам харківських дільничних комісій, доводиться годинами стояти в черзі перед міською ТВК, щоб здати протоколи і бюлетені. Проблема підрахунку голосів пояснюють тим, що міська рада півроку тому скасувала районні виборчі комісії, тим самим створивши «вузьке горло пляшки» – всі ДВК здають протоколи і бюлетені безпосередньо до міськвирборчкому. За словами А. Авакова, документи всіх 597 дільниць приймають всього 18 людей. За інформацією ВО «Батьківщина», на деяких виборчих дільницях зафіксована підміна результатів голосування. Як заявив заступник глави обласного штабу партії Віталій Малярєнко, на 68-й і 168-й виборчих дільницях зафіксовано невідповідність протоколів даним, отриманим в ході голосування. Зміна результатів відбувається на користь кандидата на посаду міського голови Геннадія Кернеса. Таких фактів, за словами В. Малярєнко, набралось близько

двох десятків. Про факти фальсифікації заявили члени виборчих комісій і спостерігачі від «Батьківщини» [151].

Є всі підстави стверджувати: місцеві вибори 31 жовтня 2010 року були недемократичними, такими, що не відповідають європейським стандартам чесних, вільних та прозорих виборів. Фальсифікація волевиявлення – це не одноденна акція, а тривалий процес, який охоплює всі етапи виборчої кампанії, починаючи з її законодавчого забезпечення.

З початку виборчої кампанії найбільш активно агітаційну роботу проводили партії «Фронт змін», «Удар» Віталія Кличка, Соціалістична партія України, партія «Громадянська позиція». Аналогічно висувались й партійні кандидати за мажоритарними округами. Однак тут мав місце і суттєвий новий фактор. Партії «Батьківщина» і «Удар» прийшли до непростого рішення висувати єдиного, найбільш рейтингового спільного кандидата. Однак, не завжди це їм вдавалось успішно вчинити.

З метою запобігання зловживань владою під час виборів був створений Комітет захисту голосів виборців «Стоп фальсифікації» до якого ввійшли 7 опозиційних українських партій. Мета створення комітету «Стоп фальсифікації» – узгодження спільних дій представниками опозиційних політичних партій на виборах у ході голосування, у ході підрахунку голосів і після оприлюднення результатів виборів [178].

В умовах розвитку нашої держави особливої уваги набувають дослідження проблем ефективності функціонування партійних регіональних осередків та становлення місцевого самоврядування в регіонах. Діяльність опозиційних політичних сил є показником демократичності держави. Опозиція в будь-якій демократичній країні – не менш важлива частина політичної системи, ніж власне влада. Від того, наскільки реально опозиційні сили можуть виконувати свої функції (формування альтернатив владним рішенням, контроль виконавчої влади, критика державної політики), від того, наскільки влада дозволяє це робити, – багато в чому залежить розвиток держави [77, с. 2].

Основні політичні сили, що брали участь у виборчому процесі у м. Южноукраїнську, та могли розраховувати на підтримку виборців, значною мірою співпадали з загально – національними тенденціями і умовно їх можна розділити на групи:

Перша група: постійні учасники виборчих перегонів, які мають достатній досвід політичної боротьби;

Друга група – це місцеві політичні проекти.

Серед традиційних учасників виборів потрібно відзначити Партію регіонів, ВО «Батьківщину», КПУ, «Народний Рух», «Українську народну партію», партію «Зелених». Нові гравці на політичній арені міста – це: «Сильна Україна»; «Фронт змін», «Єдиний центр». До партій місцевих політичних проектів можна віднести «Совість України», «Козацька українська партія».

Загалом у місцевих виборах в м. Южноукраїнську брали участь 18 політичних партій. На посаду міського голови брали участь 5 чоловік від різних політичних партій.

Проаналізувавши персональний склад ТВК в розрізі партійності можна зробити висновки, що в ТВК були представники опозиційних політичних партій, однак більшість у ТВК отримали представники провладної коаліції. Орієнтовно половина складу ТВК мали попередній досвід роботи у виборчих комісіях. Те що більшість у виборчих комісіях мали представників провладних партій, створювало для прийняття упереджених рішень комісією. Зокрема, це стосувалось розгляду скарг і звернень від кандидатів. Найчастіше ці скарги стосувались розповсюдження агітаційних матеріалів, без належного зазначення вихідних даних. Загалом гучних скандалів, та «з'ясування рахунків» за результатами голосування та розподілу депутатських портфелів в м. Южноукраїнськ не відбулося. Члени ТВК не були захищені від морального тиску зі сторони учасників виборчого процесу. Тут ще раз проглядається недосконалість закону про вибори народних

депутатів, про що неодноразово попереджали політологи напередодні виборів [151].

Основні політичні сили, що претендували на отримання депутатських мандатів, мали власні виборчі штаби, здійснювали активну агітаційну компанію, делегували своїх представників у територіальну та дільничні виборчі комісії, забезпечили підбір спостерігачів. Однак незважаючи на формальне збільшення партій-учасниць виборчого процесу, їх позитивні результати виявились досить скромними, оскільки завдання більшості з них було або відтягнути на себе голоси основних конкурентів, або просто заявити про себе та продемонструвати принципи багатопартійності в дії. Як і під час попередніх виборчих компаній, актуальним залишився особистий підхід при визначенні претендентів на мандати, однак у цілому результати партій у мажоритарних округах радикально не відрізняються від розподілу голосів, здобутих на підтримку партійних списків. Орієнтація на особистості, а також звернення до політичних, а не болючих для міста питань привели до нівелювання справді актуальних проблем місцевого розвитку. Саме тому виборець голосував за політичні бренди – партії, які вже досить довго працювали з виборцями і вели агітаційну кампанію. Справа в тому, що на території Миколаївської області м. Южноукраїнськ є базовим для партій «Батьківщина» та «Фронту змін». Найвищі результати за БЮТ і Юлію Тимошенко на виборах 2010 року серед міст та районів Миколаївської області надавав саме м. Южноукраїнськ. Це пояснюється перш за все значно іншим демографічним складом населення та активною роботою партійних осередків.

Кількісний склад місцевого парламентаризму 36 депутатів – визначила Миколаївська обласна рада, обиралася вона за змішаною системою (мажоритарно-пропорційною). Половину (18 депутатів) за виборчими списками місцевих організацій, політичних партій, другу половину загального складу – в одномандатних мажоритарних виборчих округах.

Отже, коли територіальна виборча комісія завершила реєстрацію кандидатів у депутати міської ради і на посаду міського голови, за 36 мандатів у міському парламенті змагалися 329 кандидатів, 177 – у багатомандатному та 152 в одномандатному мажоритарних округах. Таким чином кількість на одне депутатське місце, становить серед висунутих за партійними списками майже 9, у мажоритарних округах майже 8,5 [184].

Всього будинків в м. Южноукраїнськ 370, а виборців 32397 чоловік, явка на дільниці в день виборів склала майже 33% – одна з найнищих по Миколаївській області. За даними ТВК голоси були віддані в такій кількості: ПР – 2892, БЮТ – 1818, Сильна Україна – 696; КПУ – 622, Фронт змін – 568; СПУ – 417; ПСПУ – 173, НП – 144; Партія Зелених – 138; Свобода – 106; Третя сила – 94; НРУ – 183; Проти всіх – 1909 [184].

Підсумовуючи можна зробити висновки, що виборчим правом в м. Южноукраїнську не скористалась більша частина населення. За результатами виборів стало очевидно, що основну увагу виборців привертала саме політичні питання загальнонаціонального характеру, а не проблеми місцевої територіальної громади. Також слід зазначити, що багато кандидатів у депутати мало недостатньо визначені, чіткі політичні програми, відчувався їхній непрофесіоналізм і обмеженість у фінансових ресурсах.

Підводячи підсумки про вибори місцевого самоврядування в м. Южноукраїнську можна вказати на наступне. Загальний склад ради майже на три четверті складається з носіїв партійних квитків. Половина обранців южноукраїнської громади вже мають досвід депутатської діяльності, чверть обиралася неодноразово.

Також потрібно відзначити, що проведення компанії 2010 року в м. Южноукраїнську з виборів народних депутатів місцевих рад та міських, селищних, сільських голів запам'ятеється рекордно низкою явкою виборців та високим відсотком виборців, які не підтримали жодного кандидата, жодну партію.

По виборам міського голови, за даними ТВК голоси виборців були віддані в такій кількості А. Н. Стулін – 3088; М. І. Тульський – 3011; Ю. І. Буйновський – 832; В. О. Горлова – 653; Ю. І. Еременко – 577. Не підтримали жодного кандидата 2134. По многомандатному округу пройшли 5 політичних сил: ПР – 2491, БЮТ-Батьківщина – 2349; КПУ – 757; Сильна Україна – 678; Фронт змін – 433 [184].

Таким чином, у 2010 році, під час проведення місцевих виборів, перемогу на мерських виборах у м. Южноукраїнську здобув Андрій Стуліна – підприємець, який на той час уже був депутатом і керував фракцією «БЮТ-Батьківщина» в Південноукраїнській міській раді. Його головним конкурентом на виборах був Михайло Тульський – колишній мер м. Южноукраїнська (1994-2001), якого зараз миколаївці знають як начальника управління економіки Миколаївської ОДА. Різниця між М. Тульським і А. Стуліним була дуже невелика – всього 70 з гаком голосів (на користь А. Стуліна). Таким чином, А. Стулін став єдиним мером-БЮТівцем в Миколаївській області. Такий колосальний успіх БЮТу в місті атомників явно дратував їх опонентів. І прийшовши до влади, «регіонали», очевидно, вирішили цю тенденцію зламати. Була зроблена безпрецедентна, масштабна за розмахом атака на місцевих лідерів БЮТ [33].

У вересні 2011 року А. Стулін опинився в епіцентрі скандалу. СБУ склала на нього протокол про корупцію, в якому було зафіксовано, що незважаючи на займану посаду, А. Стулін як і раніше числився в складі засновників однієї з приватних фірм. Сам же А. Стулін заявив, що корупцією він це не вважає, але сам факт визнав: в засновниках він дійсно був, хоча ніякого прибутку фірма не приносила.

А. Стулін пов'язував спроби усунення його з посади з парламентськими виборами, які пройдуть в Україні. «Перед виборами незалежна команда не потрібна на території Миколаївської області, тому поставлено завдання будь-яким способом прибрати мене, і відповідно тих, хто разом зі мною працюють, щоб на виборах не було проблем. Під час виборів мери міст

повинні бути абсолютно слухняними людьми. Скажу чесно, я ніколи нікому не дам фальсифікувати вибори, мою позицію знають, і в цьому полягає вся проблема», – пояснив мер м. Южноукраїнська [143].

Упродовж минулого та поточного років після місцевих виборів обласна адміністрація постійно наполягла на необхідності зміщення мера А. Стуліна, обґрунтовуючи це господарськими претензіями до його роботи.

Коли всі спроби провладної сили дискредитувати мера-опозиціонера закінчилась нічим, правоохоронці захопили приміщення мерії, кабінет міського голови та фізично намагалися видворити А. Стуліна за межі службового приміщення. Мер м. Южноукраїнська разом з кількома заступниками забарикадувався в приміщенні. До міськдержадміністрації почали прибувати мешканці міста, які налаштовані відновити правопорядок та звільнити свого мера. Представники правозахисних громадських організацій та мешканці м. Южноукраїнська упевнені, що зміст претензій до мера А. Стуліна полягає лише у радикальному неспівпаданні його політичної позиції з позицією партії влади. Особливо, напередодні парламентських виборів [33].

Після проведеної операції «замінування-розмінування» приміщення мерії, А. Стулін із прибічниками покинув приміщення. А на наступний день його туди не пустили не просто як мера, але і як громадянина, оскільки виконуючим обов'язки міського голови Галиною Поліканіною вже було підписано розпорядження про те, щоб громадянина А. Стуліна в будівлю мерії не пускати. Цей момент можна вважати моментом остаточного повалення Андрія Стуліна з посади мера міста атомників. На сесії міськради 26 квітня в посаді в.о. міського голови був затверджений інший регіонал, теж член депутатської фракції ПР у Південноукраїнському міськраді – Євген Кваснівський, який до речі і переміг на дострокових виборах 9 вересня 2012 року [33].

Тиск на мера м. Южноукраїнська став черговим кроком влади із «зачистки» мажоритарних округів від потенційних кандидатів-переможців на

майбутніх виборах до Верховної Ради України та кроком до зменшення впливу на електоральне поле представників місцевої влади, що мають опозиційні переконання.

В підсумку хотілося відзначити нездатність місцевих опозиційних політичних сил цивілізованими методами досягати результату. Опозиційні сили, практично всі без винятку, все ще не сприймаються суспільством як реальна альтернатива нинішній владі. Проблема «тушок» як в місцевих радах, так і у Верховній Раді України продовжує залишатися актуальною. Партійні сили неспроможні формувати список таким чином, щоб уникнути цього ганебного явища в політиці.

Таким чином, «перманентні вибори» довели, що кожна політична сила намагалась переформатувати свої дії та знайти шляхи утримання у влади.

Президентська кампанія 2010 року сприяла цьому процесу, посиливши доцентрові тенденції навколо двох центрів партійно життя: ПР та БЮТу. У свою чергу ряд опозиційних структур посилили своє положення в опозиційному середовищі завдяки використанню радикальної риторики, яку поділяє значна частина політично активних громадян. Однак по закінченню президентської кампанії політичні сили переможеного кандидата в Президенти не зуміли активізувати роботу на опозиційному полі.

Можна стверджувати, що в період з 2006-2007 років відбулась перманентна криза як влади, так і опозиції – через відсутність справді загальнонаціональних лідерів в Україні. Потрібне якісне перегрупування політичних сил за притаманними їм ідеологічними ознаками, політичними програмами та конкретними діями, а не за ситуативними інтересами.

Таким чином, протягом 2006-2010 років на Україні склалась ситуація перманентних виборів, в якій ситуативно були зацікавлені В. Янукович, В. Ющенко та Ю. Тимошенко.

4.2. Трансформації опозиційних партій у виборчій парламентській кампанії 2012 р

Особливої актуальності набувають дослідження проблем функціонування опозиційних партійних сил у виборчих кампаніях, адже це є показником їх ефективності та можливостей впливати на розташування політичних сил, формувати представницькі органи влади. Діяльність опозиційних політичних сил є запорукою демократичності держави.

Від того, наскільки реально опозиційні сили можуть виконувати свої функції (формувати альтернативу владним рішенням, контролювати виборчий процес, – залежить демократичний розвиток держави.

Розташування сил у опозиції напередодні виборчої кампанії 2012 року визначалися процесами, що відбувалися як поза, так і всередині опозиційного спільноти.

Вибори депутатів Верховної Ради України у 2012 році стали подією для опозиції та влади. Останні провели цю кампанію за звичним сценарієм тотального застосування адміністративного ресурсу. Для опозиції вибори були не стільки боротьбою за голоси виборців, вони стали способом вирішення внутрішніх протиріч у міжпартійній коаліції.

На думку автора, головним чинником внутрішнього характеру для розвитку опозиційних сил у цей період було різночитання в трактуванні досягнень президентських та місцевих кампанії 2010 року. Підсумки кампанії освоювалися різними політичними суб'єктами по-різному, найчастіше суперечливо. Саме ця різниця і визначило актуальну розстановку сил всередині опозиції.

Так склалося, що за підсумками зазначених кампаній політичний капітал опозиції виявився розподілений нерівномірно. До арешту обличчям опозиції була Ю. Тимошенко. Незважаючи на це, керівництво кампанією знаходилося під її контролем, але на лідерів партії «Батьківщина» було покладено відповідальність за підсумки кампанії. Проте одночасно з

особистістю лідера «Фронту змін» були пов'язані надії широких мас опозиційної громадськості, адже А. Яценюк став персоніфікованим втіленням демократичної альтернативи.

Структурний же ресурс залишався у двох опозиційних сил: «Батьківщина» «Фронту змін» і частково у «Свободи». Підсумком такого поділу стала боротьба між лідерами опозиції, неузгодженість єдиних кандидатів по мажоритарних округах. Останній боровся за структурний ресурс і прагнув до контролю за структурами опозиції. Лідери партій «Батьківщина», «Удар» побоюючись втратити стратегічну ініціативу, протидіяли А. Яценюку і всіляко прагнули дезавувувати його лідерський статус. Саме ця боротьба і визначала розвиток подій на опозиційному полі в 2012 році.

Різноспрямований тиск на владу із Заходу і Сходу, нестабільні відносини з Росією, здавалося б, створювали опозиції поле для маневру. Певною мірою ці можливості були використані, і вплив опозиції на закордонних суб'єктів не слід применшувати.

Вже стало традиційним, що рік напередодні чергових парламентських виборів щоразу стає роком прийняття нового виборчого закону України. Виборча кампанія 2012 року відбулась згідно Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року.

За час від останніх виборів до ВР Україна за рейтингом демократії, який щорічно оприлюднює «Економіст», впала з 53 місця («неповна демократія») до 79 («гібридний режим»), а в рейтингу «Індекс свободи слова», який оприлюднює міжнародна організація «Репортери без кордонів», Україна тільки за 2010 рік опустилась на 42 позиції й посіла 131 місце між Іраком (130) та Ізраїльськими територіями (132), чимало світових лідерів висловили занепокоєння поновленням авторитаризму в Україні, зокрема в тому що необмежена влада може вплинути на демократичність виборів до ВР 2012 року [288].

Вибори депутатів Верховної Ради України, ВР АР Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводились за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою, за якою 50% обираються за виборчими списками політичних партій, 50% – в мажоритарних виборчих округах. В принципі, вважати це нововведенням не зовсім коректно, оскільки в 1998 та 2002 роках Україна таке вже бачила. Поєднання закритих партійних списків з одномандатними мажоритарними округами уособлює в собі негативи як чисто пропорційної, так і чисто мажоритарної системи виборів [259].

Аналізуючи норми виборчого законодавства потрібно зазначити, що позапарламентські партії були позбавлені права брати участь у формуванні територіальних виборчих комісій, що порушило рівність та можливості суб'єктів виборчого процесу.

Місцева організація партії мала право висувати кандидатів на місцевих виборах за умови, що вона зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше як за триста шістьдесят п'ять днів до дня виборів. Норма цього Закону вигідна «старим» партіям, станом на 2010 рік найбільшу мережу первинних організацій зареєструвала та легалізувала ПР – понад 17 тисяч, СПУ та КПУ – по 12 тисяч, «Єдиний Центр» – майже 12 тисяч, Народна партія – понад 7 тисяч, НУ – близько 5 тисяч, ВО «Батьківщина» – близько 5 тисяч. Водночас лише 19 осередків «Фронту змін» зможуть делегувати кандидатів, 631 – ні, «За Україну!» – 199 зможуть, 209 – ні, «Сильна Україна» – 427 матимуть право, 785 – ні, і так далі. Крім того, як суб'єкти виборчого процесу скасовані іменні блоки та блоки політичних партій [109].

Опозиція підтримала провладний закон про змішану систему виборів, ти самим погодилась грати за владними правилами. Якби вибори відбулись за пропорційною системою, три опозиційні сили після перерозподілу разом отримали б 241 мандат і можливість сформувати парламентську більшість. Вочевидь, 62 депутатам з БЮТ і 36 з НУНС, які підтримали закон (всього

проголосувало 366 депутатів, не хотілося брати відповідальності за країну на початку нового економічного спаду [185].

Таким чином, з ініціативи провладної фракції Партії регіонів було змінено виборче законодавство за рік до виборів. Зокрема в новому законі заборонено брати участь у виборах політичним блокам, щоб не дати об'єднатися розрізненій опозиції («Батьківщина», «Фронт Змін», «НУНС», ВО «Свобода», «Громадська Позиція», «Удар»). Було підвищено прохідний бар'єр з 3% до 5%, що на думку більшості політологів зроблено для недопущення в парламент багатьох розрізнених опозиційних партій.

Проблема виборчого бар'єру є дискусійною серед аналітиків та фахівців. Поріг не має міжнародного стандарту – в різних країнах він різний. Венеціанська комісія зауважила, що зміна не мала достатнього обґрунтування, але на це не зважили. Втім, підвищення прохідного відсотка від трьох до п'яти піддає сумніву потрапляння у ВР більшості опозиційних сил, і до того ж примножує кількість утрачених голосів, які будуть віддані за партії, що не пройшли. Місця в парламенті, які вони могли б посісти, будуть розподілені між тими, хто бар'єр подолав, а цей розподіл відбувається на руку лідерам провладних сил [80].

Також закон заборонив звичний для України механізм консолідації різних політичних сил – вони не мають права об'єднуватись у блоки для участі у виборах. Тож для багатьох дрібних партій залишається альтернатива: розчинення в сильніших чи взагалі вихід з політичної арени.

Висловити недовіру всім наявним політсилам також не вдалося: графу «проти всіх» із бюлетеня вилучили. Це означає (як свідчить практика виборів у Російській Федерації), що такі люди здебільшого або не прийдуть на вибори, або проголосують за вочевидь непрохідних кандидатів. За першого випадку у влади з'являється резерв із невикористаних бланків, які можна додатково застосувати для досягнення «планових показників» [80].

Ще одним дуже потужним фактором посилення позицій Партії регіонів у парламенті стане запровадження змішаної пропорційно-мажоритарної

системи виборів. Як засвідчили місцеві вибори, одномандатні мажоритарні округи – це камені, які розбивають ідеологічно міцні стіни виборця. Оскільки вибір мажоритарника є не лише ідеологічним. На нього впливають підкуп виборця, іміджеві складові, адміністративний ресурс, матеріальні обіцянки кандидатів тощо. Зважаючи на незрівнянно вищу ресурсну базу (матеріальну, фінансову, адміністративну) партії влади, у мажоритарних округах регіонали можуть скласти серйозну конкуренцію опозиційним кандидатам не лише в Центрі України, а й на Заході [189, с. 42].

Венеціанська комісія зробила ряд зауважень щодо нового закону про вибори народних депутатів України. У свою чергу, Комітет виборців України вважав, що мажоритарно-пропорційна виборча система при її застосуванні в реаліях української політики спотворить волевиявлення виборців [255].

Аналіз законопроекту свідчить про те, що влада намагається маргіналізувати опозицію. Як показує вітчизняна практика, «мажоритарка» дуже сприятлива для партії влади. Скажімо, всі опозиційні політсили 2002-го дістали за списками значно більшу підтримку, аніж за округами. І навпаки, провладний блок «За єдину Україну» за ними набрав тоді майже удвічі менше, аніж за мажоритарними округами (35 проти 66). Очевидно, «пропорціоналізація» перегонів 2004 року продемонструвала низку недоліків: відчуження депутата й виборця, перетворення депутатського корпусу на голосувальну машину або, навпаки, осередок «тушок», якщо керівництво неспроможне їх стримати. Однак загалом мажоритарна система куди чутливіша до фінансового й адміністративного ресурсу, котрого в партії влади сьогодні багато як ніколи [80].

Для створення більшості в окружних виборчих комісіях для партії влади треба не так багато. Виходячи з того, що чисельність ОВК 12-18 осіб, для прийняття рішення необхідно від 7 до 10 осіб, а якщо у день голосування присутні менше 2/3 членів ОВК, то для прийняття рішення необхідно 2/3 присутніх членів комісії (5-8 членів). До того ж «партія влади» може коригувати склад виборчої комісії у бік зменшення кількості голосів,

необхідних для прийняття рішення. Оскільки, згідно з ч. 3 ст. 37 Закону, Центральна виборча комісія може достроково припинити повноваження члена окружної виборчої комісії у зв'язку з «одноразовим грубим порушенням законодавства України про вибори, встановленим рішенням суду або рішенням виборчої комісії вищого рівня. До слова, близько 2/3 членів ЦВК є повністю підконтрольними Партії регіонів [192].

Монополізація виборчого законодавства створила умови для фальсифікацій виборів. Контроль над виборчими комісіями провладною ПР та збереження інституту попереджень і скасування реєстрації кандидатів у народні депутати, що надало змогу визнавати недійсною реєстрацію будь-якого неугодного кандидата – всі ці фактори негативно вплинули на демократичність парламентських перегонів 2012 року.

5 серпня 2011 року був утворений Комітет опору диктатурі (КОД) політичне об'єднання, до складу якого увійшли парламентські й опозиційні на той час політичні партії «За Україну!», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», «Громадянська позиція», Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», «Фронт Змін», Партія захисників Вітчизни, Європейська партія України, КУН, Народний Рух України, УСДП «Наша Україна», «Народна самооборона», УРП, УНП, «Пора», ПРП, РХП, Українська партія та громадські об'єднання «Зарваницька ініціатива», «Жінки за майбутнє», «Пам'ять Народу» та інші, що підписали Меморандум про узгодження спільних опозиційних дій і недопущення політичних репресій в Україні [180].

«Комітет опору диктатурі» не був суб'єктом виборчого процесу, він не висував кандидатів, а координував діяльність опозиційних партій з питань підготовки акцій, спрямованих на боротьбу з владою.

Через рік об'єднання опозиційних партій «Комітет опору диктатурі» виключив зі свого складу партію «Наша Україна», лідером якої є колишній Президент України Віктор Ющенко [110].

22 січня 2012 року, в день Соборності опозиційні лідери підписали угоду про спільні дії на парламентських виборах. Документ було підписано на Софійській площі в Києві. Угоду підписали усі члени Комітету опору диктатурі, а також лідер партії «Удар» Віталій Кличко із застереженням [180].

Серед виборців не існувало спільної думки щодо найкращого варіанту об'єднання опозиції: 45% опитаних це байдуже, 22% вважали, щоб усі опозиційні сили йшли разом – («Батьківщина», «Фронт змін», «Удар», «Свобода» та інші), 8% підтримали варіант об'єднання лише «Батьківщини» і «Свободи», а на думку 11%, краще усім опозиційним силам, здатним здолати 5%-й бар'єр, йти окремо і вже потім об'єднатися [172].

1 лютого 2012 р. лідери львівських обласних осередків політичних партій ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» та «Фронт змін» підписали угоду про спільні дії об'єднаної опозиції на Львівщині. Документ було підписано на основі угоди, яку 22 січня в Києві підписали лідери опозиційних партій, учасників Комітету опору диктатурі. При цьому дрібніших політичних партій на підписання угоди не запрошували [161].

Попри такі угоди, що в перспективі були розраховані на виборчу осінь 2012 року, поточні довибори до місцевих органів влади показали, що в регіонах партійним осередкам «Свободи» домовитися й дійти компромісу з іншими опозиційними парторганізаціями не завжди вдавалося. І її кандидати програвали виборчі перегони. Так, наприклад, сталося у 41-му виборчому окрузі (Красноармійський район Житомирської обл.), де на довиборах депутата облради 12 лютого 2012 року переміг із 42,57% голосів виборців кандидат від об'єднаної опозиції («Фронт Змін», «Батьківщина», Українська платформа «Собор»), а кандидат ВО «Свободи» із лише 9,28% голосами виборців посів лише третє місце, пропустивши поперед себе кандидата від провладної Партії регіонів, що здобув 35,05% голосів [79]. Втім, то був лише епізод, який проте наглядно показав опозиції, що її сила в єдності. Висновки було зроблено. Так, наприклад, 9 лютого 2012 року угоду про співпрацю

підписали голови волинських обласних організацій «Батьківщини», «Свободи» та «Фронту Змін», 10 лютого 2012 року – в Чернігові представники ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» та «Фронт Змін» підписали угоду про спільні дії об'єднаної опозиції. Того ж дня у Дніпропетровську керівники обласних організацій п'яти опозиційних партій – «Батьківщини», «Нашої України», «Фронту змін», «Свободи» та «Удару» – уклали угоду про координацію дій під час підготовки і проведення чесних виборів до Верховної Ради України в жовтні 2012 року. 12 лютого 2012 року близько 700 депутатів місцевих рад та представників партій «Батьківщина», ВО «Свобода» і «Фронт Змін» взяли участь у спільних зборах, що відбулись у Львівській філармонії, де одноголосно було прийнято заяву, в якій учасники зборів активу і депутатів місцевих рад Львівської області від цих партій, підтримали підписання Угоди про спільні дії об'єднаної опозиції 22 січня на Софійському майдані у Києві та Угоди про координацію дій трьох обласних організацій партій, укладеної 1 лютого у Львові [8] 13 лютого 2012 року. Черкаські обласні організації партій «Батьківщина», «Фронт Змін» і «Свобода» також уклали угоду про спільні дії на парламентських виборах 2012 року [9]. Подібні угоди було підписано й іншими регіональними представниками опозиційних партій.

23 квітня 2012 року лідери «Батьківщини» Юлія Тимошенко і «Фронту змін» Арсеній Яценюк заявили про формування спільного списку на парламентських виборах [251].

Потрібно відзначити, що опозиційна права сила «Свобода» не ввійшла до «Комітету опору диктатурі», а лідер партії завжди зазначав, що оптимальним зараз є те, що опозиційні сили і роблять: дві колони, договір про ненапад, координація спільних дій. «У нас будуть спільні спостерігачі, загальні члени комісій, наші юристи разом будуть боротися, щоб унеможливити фальсифікації [231].

Образ об'єднувача опозиції спробував сформувати О. Тягнибок. Так, 11 лютого 2012 року під час свого перебування у Дніпропетровську. Він,

незважаючи на те, що вже було сформовано КОД, а 22 січня 2012 року його членами підписано угоду про сформування єдиного списку кандидатів в народні депутати по мажоритарним округам, вкотре заявив, що опозиції потрібно домовитися про загальну ідеологічну платформу. За його словами, опозиційні сили в Україні повинні розуміти, за які закони вони будуть спільно голосувати в разі входження до парламенту. «Ми часто бачили в українській політиці варіанти об'єднань, які нічим не закінчувалися. ВО «Свобода» активно включилася в роботу «Комітету опору диктатурі» (КОД) і розраховуємо, що цей комітет спрацює. В КОД зібралися політичні сили, дуже різні ідеологічно. На цьому етапі нам потрібно домовитися про координацію наших дій на рівні фракцій у місцевих радах. Навесні ми будемо проводити спільні вуличні акції протесту. Також нам необхідно скоординувати свої дії в період передвиборної кампанії: спостерігачі, члени виборчих комісій, юристи, які будуть працювати на збереження отриманого результату. Але найголовніше – нам потрібно домовитися про загальну ідеологічну платформу», – вкотре зазначив О. Тягнибок [170].

При цьому, оголошуючи у Дніпропетровську про перші законодавчі акти, які О. Тягнибок та його політсила у випадку потрапляння до Верховної Ради України, він знову поновив свій список, який включав тепер уже 10 пунктів: 1) Закон про імпічмент (і, за можливості, провести імпічмент В. Януковичу); 2) Відправити у відставку М. Азарова; 3) Закон про стратегічні підприємства; 4) Закон про землю; 5) Новий Податковий кодекс; 6) Закон про мову; 7) Судова реформа (в рамках якої пропонується обрання суддів); 8) Закон про відкликання посадовців народом; 9) Закон про історичну справедливість; 10) Закон про люстрацію [171].

Напередодні виборів опозиція частково узгодила єдиних кандидатів, керівництво партії УДАР і лідери об'єднаної опозиції «Батьківщина» досягли домовленості щодо підтримки єдиних кандидатів у мажоритарних округах. Партія «Удар» і об'єднана опозиція «Батьківщина» ще в січні почали переговори щодо спільного висунення кандидатів у мажоритарних округах.

Найбільше суперечностей виникло при обговоренні принципу визначення єдиного кандидата: були пропозиції погоджувати кандидатів за квотним принципом, ґрунтуючись на рейтингах партій, або ж визначати їх у кожному конкретному окрузі, виходячи з даних соціологічних досліджень. За словами кандидата в народні депутати Валентина Наливайченка (№ 3 у виборчому списку партії «Удар»), спірних округів, де кандидати від партії «Удар» і об'єднаної опозиції претендують на перемогу, залишилося близько 40. Втім, якщо керівники партій вже досягли домовленості, то кандидати в народні депутати на місцях ініціативи відмовлятися від участі у виборах не проявляли. «Люди кілька місяців працювали, вкладали ресурси. Однак, якщо є спільна мета і ідея, задекларована обома сторонами, вона повинна бути вище особистих амбіцій», – таку думку висловив один із керівників «Батькішини» Іван Кириленко [70].

Так, на Рівненщині представники опозиційних партій домовилися про висунення та підтримку єдиного кандидата у кожному з п'яти мажоритарних округів на виборах до Верховної Ради України. Представники політичних сил підписали відповідний меморандум, де заявили про необхідність консолідації та спільних дій під час наступних парламентських виборів. Голова Рівненської обласної організації політичної партії «Громадянська позиція» Василь Туз наголосив: «На виборах від опозиції має бути висунутий єдиний кандидат, що буде патріотом, професіоналом, моральною й порядною людиною, без кримінального минулого та непричетний до злочинів влади. Саме такого ми і підтримаємо». Також він зазначив, що кандидати у народні депутати будуть «пропонуватися виключно осередками на місцях, а не будуть «призначенцями» керівних органів партій» [60].

Лідер «Фронту змін» у квітні 2012 року заявив, що опозиція має піти на вибори з чітким і зрозумілим планом дій та реальною альтернативою владі Президента України Віктора Януковича. Опозиційні «Батьківщина» і «Фронт змін» 16 березня запропонували іншим партіям, що входять до Комітету опору диктатури та підписали на Софіївській площі угоду про спільні дії

опозиції, надати список кандидатів для розгляду можливості їх включення в список від єдиної опозиції для участі в парламентських виборах за 25 мажоритарними округами [181].

В липні 2012 року відбулася спільна прес-конференція голови Всеукраїнського об'єднання «Свобода» Олега Тягнибока, голови Ради Об'єднаної опозиції «Батьківщина» Арсенія Яценюка, керівника Центрального штабу Об'єднаної опозиції «Батьківщина» Олександра Турчинова. Керівники опозиційних сил оприлюднили результати переговорів щодо участі у виборах до Верховної Ради України та спільні дії у Верховній Раді України VII скликання [181].

Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та об'єднана опозиція домовилися про формат участі у парламентських виборах, взаємне непоборювання у виборчій кампанії, взаємодію у забезпеченні чесності виборів і співпрацю у Верховній Раді України VII скликання.

У заяві йдеться, що «з метою повалення диктатури Януковича, ліквідації наслідків його правління та недопущення реваншу режиму кримінальної окупації, задля встановлення справедливості в політичній, правовій, економічній і соціальній сферах життя та захисту української ідентичності» «Свобода» та Об'єднана опозиція домовилися про такі пункти співпраці:

1. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та Об'єднана опозиція «Батьківщина» беруть участь у парламентських виборах 2012 року двома виборчими списками. Перший формується на основі партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», другий – Всеукраїнським об'єднанням «Свобода».

2. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та Об'єднана опозиція «Батьківщина» узгодили між собою кандидатів у народні депутати в одномандатних виборчих округах, список яких буде затверджено на передвиборних з'їздах. Від Об'єднаної опозиції «Батьківщина» в одномандатних виборчих округах балотуватиметься 190 кандидатів у народні депутати, від ВО «Свобода» – 35 кандидатів.

3. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та Об'єднана опозиція «Батьківщина» координуватимуть свої дії, зокрема, в окружних та дільничних виборчих комісіях, при організації роботи спостерігачів з метою забезпечення дотримання законодавства, рівних можливостей для всіх учасників виборчого процесу на всіх його стадіях та чесного, прозорого і справедливого встановлення результатів виборів.

4. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та Об'єднана опозиція «Батьківщина» підтверджують свої зобов'язання вести агітацію згідно з визначеними в угоді від 22 січня 2012 року принципами взаємоповаги і взаємного непоборювання між опозиційними політичними силами.

5. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та Об'єднана опозиція «Батьківщина» домовилися про повну взаємодію у Верховній Раді України VII скликання задля повалення режиму Януковича та погодять список спільних пріоритетних законопроектів, за які голосуватимуть у повному складі [182].

Лідер ВО «Свобода» Олег Тягнибок повідомив про те, що учасники переговорів домовилися про реальну координацію спільних дій, зокрема «на вулиці» під час виборчої кампанії. При цьому він пояснив, що ці дії будуть стосуватися не тільки виборчої кампанії, а й активної реакції на різні політичні події в країні. Він також повідомив про досягнення домовленостей за планом конкретних дій після дня виборів [182].

У свою чергу, Олександр Турчинов підкреслив, що і «Батьківщина», і ВО «Свобода» піде на вибори, як обіцяли, єдиним фронтом. «Ми, як і було раніше заявлено, погодили всі мажоритарні округи і будемо як опозиція йти єдиним фронтом, ставити за мету перемогу на цих парламентських виборах. Ми виконаємо взяті на себе зобов'язання, тому що те, що ми обіцяємо, ми робимо», – підкреслив він [182].

Опозиція створила робочу групу для формування єдиного списку кандидатів у мажоритарних округах, повідомив лідер партії «Фронт змін» Арсеній Яценюк по завершенні засідання Комітету опору диктатурі. «Це

означає, що вибори 2012 року будуть проходити у форматі» кандидат від влади і кандидат від опозиції «Будь-який інший, хто не входить в цю систему координат робочої групи і опозиційних сил, співпрацює з владою і адміністрацією президента Януковича», – підкреслив він [285].

В той же час, опозиційні партії не спромоглися погодити єдиних кандидатів в окремих округах, чим дозволили перемогти щонайменше 30 провладним кандидатам [285]. Опозиційні партії своїми неузгодженими діями втратили шанс на формування парламентської більшості.

Парламентські вибори 2012 року відрізняються від попередніх новим виборчим законодавством. Головна зміна стосується переходу на змішану систему: половина депутатів обираються за партійними списками, а решта – у мажоритарних округах. Останні вибори за цією системою відбулися в Україні ще 2002 році. Тоді спостерігачі відзначили чимало випадків використання чорного піару, насамперед під час боротьби в одномандатних округах. Цим разом в одномандатних округах розігралася справжня «кривава бійня».

За понад півтора місяці до виборів голова Київського обласного відділення Комітету виборців України Юрій Бут повідомив про можливі фальсифікації в виборчому окрузі № 90 «на етапі обробки інформації по результатам голосування на виборчих дільницях шляхом її спотворення». На його думку, про це свідчили факти призначення головою ОВК дискредитованої особи – В. Підгайної – та заміни системного програміста, яким, одночасно зі зміною голови ОВК, став І. Ковтун [188].

В результаті, хоча за офіційними даними ЦВК на окрузі № 90 (м. Біла Церква) депутат Віталій Чудновський переміг узгодженого кандидата від опозиційних сил Олександра Марченка (ВО «Свобода») на 322 голоси, спостерігачі та інші кандидати в депутати стверджують, що за протоколами засідань ДВК з мокрими печатками переміг саме кандидат О. Марченко на понад 1300 голосів, а на сервер ЦВК було внесено неправдиві дані [188].

Миколаївська область запам'яталася 132 округом, де шляхом активного та не законного втручання влади відібрали перемогу опозиціонера А. Корнадського. Вибори в окрузі супроводжувалися численними заворушеннями: дані на сайті ЦВК, свідчили про перемогу опозиціонера Аркадія Корнацького, за результатами підрахунку 100% голосів (відрив від Травянка склав 4189 голосів), з часом несподівано змінилися: до його конкурента «перетекла» частина голосів, відданих за кандидатів-аутсайдерів.

З часом, за позовом одного з таких кандидатів, Миколаївський окружний адміністративний суд висунув вимогу доставити до Миколаєва всі протоколи з ОВК. У процесі виконання судового рішення судові виконавці, працівники «Беркута» побилися з мітингувальниками, які захищали інтереси Корнацького під ОВК. За версією представників опозиції, при перевезенні до Миколаєва протоколи були сфальсифіковані на користь Травянка. При цьому на руках у опозиціонерів залишилися другі примірники оригіналів кожного дільничного протоколу, дані яких свідчать про перемогу Корнацького [256].

З іншої сторони, не можливо не помітити провал «Батьківщини» по мажоритарним округам – в першу чергу це стосується сходу і центру країни. Таким чином вони зіграли у піддавки із владою під акомпанемент голосних заяв про масові фальсифікації. На жаль, «Батьківщина» наступає на ті самі граблі, що й «Партія регіонів», і нічого конструктивного, окрім критики опонентів виборцю запропонувати не може. На мажорних нотах проводить свою кампанію «Удар» Кличка, який хоч і містить у своєму списку сумнівні прізвища, проте є новим і поки що із не підмоченою репутацією політичним товаром на електоральному ринку. Головна інтрига поствиборчого періоду – чи зможе його майбутня фракція у парламенті зберегти свою чисельність і не поповнити ряди «тушок», а сам Віталій Кличко конвертувати свою спортивну славу у політичні успіхи [239].

Парламентські вибори стали найважливішою політичною подією 2012 року. Хід виборів доказує, що використання брудних політичних

технологій, зокрема, адміністративного ресурсу суттєво вплинуло на результати кампанії.

За рішенням ЦВК, виборці віддали перевагу наступним партіям:

1. Партія регіонів – 30,00% (6 млн. 116 тис. 815 голосів);
2. «Батьківщина» – 25,54% (5 млн. 208 тис. 390 голосів);
3. «Удар» – 13,96% (2 млн. 847 тис. 878 голосів);
4. КПУ – 13,18% (2 млн. 687 тис. 246 голосів);
5. «Свобода» – 10,44% (2 млн. 129 тис. 906 голосів) [222].

В підсумку потрібно відзначити нездатність регіональних осередків опозиційних політичних сил цивілізованими методами досягати результату. Опозиційні сили, практично всі без винятку, не сприймаються суспільством як реальна альтернатива нинішній владі. Проблема «тушок» як в місцевих радах, так і у Верховній Раді продовжує залишатися актуальною. Партійні сили неспроможні формувати список таким чином, щоб уникнути цього ганебного явища в політиці.

Амбіції лідерів партій, які входили в Комітет опору диктатурі залишилися головною перешкодою в успішних виборах. Опозиція на парламентських виборах продемонструвала неспроможність вести кампанію з позитивною сумою, де взаємні поступки мають вкупі дати перемогу усім. Стосовно структури, то слід зауважити, що опозиційні партії залишаються вождистсько-клієнтелістськими та бізнес-політично спрямуваннями. Подальша робота опозиції а парламенті є доказом даної тези. За кількістю так званих «тушок» об'єднана опозиція тримає перше місце.

Першочерговим завданням партій, які позицінують себе як опозиційні мають стати – налаштування суспільства на позитивні зміни, відверта розмова з громадянами, партії мають перетворитись на програмні політичні організації.

Варто зазначити, що ці пропоновані «Свободою» першочергові законодавчі ініціативи, що мали би бути прийняті опозиційною до В. Януковича коаліцією у новій Верховній Раді України, кардинально

різнилися із тими першочерговими законодавчими ініціативами, які, наприклад, від імені «Фронту Змін» і КОДу, озвучив 18 січня 2012 року в ефірі Першого каналу Українського радіо А. Яценюк (це, зокрема, за винятком хіба що нового Податкового кодексу, закони: про освіту, про охорону здоров'я, про пенсійну реформу, про персональне голосування в парламенті, про новий Податковий кодекс, пакет законопроектів про боротьбу з корупцією, а також створення спеціальної слідчої комісії щодо розкрадання державних коштів у 2010-2011 роках під час підготовки до Євро-2012 [286]).

Зазначені вище зміни у нюансах своїх початкових дій в якості парламентської партії, які склали ідеологічний спектр тактики і стратегії ВО «Свобода» в зимовий період 2011-2012 років як щодо її позиції у опозиційній коаліції (КОДі), так і у відвертому посилу партійних засад виборцям, свідчать принаймні про дві тенденції. По-перше: на кінець лютого 2012 року «Свобода» ще остаточно не затвердила свої перші законодавчі ініціативи як гіпотетична парламентська партія й, прагнучи домогтися прийняття більшості з них усіма членами КОДу, все ж була готова до передвиборчих компромісів зі своїми політичними партнерами, а також до спільних дій як у до виборчому форматі (в рамках КОДу), так і післявиборчого (у форматі об'єднаної парламентської опозиції). По-друге: «Свобода» все ж виробила й оприлюднила свої основні ідеологічні засади та заплановані законодавчі ініціативи, що вже на початок весни 2012 року давали виборцям уяву про політико-ідеологічну та державотворчу позицію цієї партії ще до офіційного початку передвиборчої кампанії [46, с. 170].

Головною причиною невдалої виборчої кампанії серед мажоритарників від опозиційних партій стали постійні внутрішньопартійні конфлікти. Більшість експертів зазначають, що внутрішньопартійна боротьба велась практично у всіх опозиційних партіях. Так, після в об'єднання партій «Батьківщина» та «Фронт змін» сформувались дві групи впливу: перша

складається з тих людей, які були в оточенні Юлії Тимошенко, а друга – з кола Арсенія Яценюка.

За підсумками парламентської кампанії 2012 року в «Комітет опору диктатурі» ввійшли більшість політичних партій, які позиціонують себе опозиційними. Рішення і тактика опозиційної коаліції часто суперечили тактиці окремих осередків політичних сил.

Строката ідеологічна мозаїка коаліції опозиційних сил ускладнювала формулювання єдиної платформи. Нестабільний характер об'єднання вимагав від партій відступу від вождиських амбіцій. Головним завданням опозиції повинно стати зміна політичної системи і повернення в русло конкурентної політики. Потрібно відзначити, що завдання контролю за прийняттям політичних рішень і забезпечення відкритості в обговоренні суспільно важливих питань під силу потужній опозиційній фракції в парламенті.

Декларована картина повної єдності опозиції так само далека від реальності, як і передбачення її повного розколу. У рамках парламентської кампанії різні сили вирішували різні завдання, і лише у не багатьох структурах ці завдання пов'язані з взаємодією з електоратом, тим більше – із завоюванням мандатів були успішно виконані. Опозиції потрібно реальні альтернативні програми, а не гасла та критика влади.

Здивування викликає добір окремих кандидатів в одномандатних округах. Наприклад, у Коломиї був зареєстрований як самовисуванець Олесь Доній, для якого не знайшлося місця в Об'єднаній опозиції. А деякі з округів відверто «здали», як наприклад у Дніпропетровську, де в результаті «порозуміння» «Батьківщини» та «Удару» у 24 окрузі знято кандидатів обох опозиційних сил [2].

На результати виборів значний вплив мали методи адміністративного ресурсу та виборчої інженерії, так, влада перерозподілила мажоритарні округи на користь Півдня і Сходу за рахунок «неправильних» Центру і Заходу.

Однак найбільш простий та розповсюджений спосіб боротьби за електорат в округах – це підкуп. На початку кампанії переважали продукти, згодом перевагу віддали готівці. Цьому сприяла поведінка самих виборців. За даними Комітету виборців України, на старті кампанії майже 30% виборців були готові продати свої голоси. Під кінець кампанії ця цифра зменшилася до 10%, оскільки опозиція та організації агітували за не продавання голосів [2].

Основним порушенням, зафіксованими в ході кампанії 2012 року, було застосування конкретними кандидатами та політичними силами адміністративного ресурсу. Найпопулярнішими формами адміністративного впливу стало використання бюджетних коштів у агітаційних цілях, а також незаконна агітація посадових осіб у робочий час з використанням службового становища. Найбільш показовим прикладом адмінресурсу є бюджетний та організаційний види.

При цьому в окремих регіонах опозиція мала проблеми з розміщенням своїх агіток. Офіційно агенції, які володіють рекламною площею, стверджували, що місця на рекламу фізично немає – воно або зайняте, або зарезервоване. Неофіційно представники агенцій говорили про утиски з боку місцевої влади та побоювання щодо майбутнього.

Недостатня спроможність політичних партій вирішувати завдання ідеологічної ідентифікації та представлення інтересів певних соціальних груп, а також особливості побудови системи влади в Україні ускладнюють визначення політичних сил у координатах «влада-опозиція», переважає інституційний вимір опозиційності (ті, хто не є владою – ті в опозиції) над змістовним. Відсутність демократичних традицій і політичної культури правлячої «еліти», бачення влади як інструменту реалізації групових цілей, а не досягнення суспільного блага, заважають формуванню правовідносин між владою й опозицією, створенню правових гарантій її діяльності [175].

Ці особливості соціально-політичних процесів в Україні повною мірою проявилися у 2005-2012 роках, коли політична система зазнавала особливо інтенсивних змін. На цей час припали дві конституційні реформи, що

кардинально трансформували політичну систему. За відносно короткі проміжки часу одні й ті ж партії були у владі й в опозиції.

Став можливим такий феномен як одночасне перебування в Уряді й опанування Президентом та іншій частині Кабінету Міністрів. Така специфіка української опозиційності призвела до негативного ставлення громадян до партій, появи запиту на «третю силу». Через відсутність у партій ідеологічного обличчя виборці перестали розрізняти владні й опозиційні партії за їх програмними документами. Опозиція не змогла подолати найхарактерніших «хвороб зростання»: гіперболізації другорядних відмінностей і надмірну значущість лідерського чинника [175].

Потрібна максимальна ступінь взаємодії об'єктів опозиції, які мають хоч якесь адекватне розуміння своїх інтересів і тверезо оцінюють свої сили. Так, незважаючи на постійні розбіжності і конфлікти між опозиційними силами, потрібно, щоб їх партійні структури займалися конкретною діяльністю, яка може бути узгоджена і врахована в рамках загальної тактики виборів, акцій. На цій базі повинно досягається взаєморозуміння, можуть бути узгоджені і більш довгострокові підходи до спільної діяльності. Консолідація зусиль можлива лише при наявності власної позиції і може бути ефективно здійснена тільки через конкретну спільну діяльність.

Восени 2012 року повторилася ситуація парламентських виборів 2002 року, коли опозиція перемагала по партійним спискам, але прогнала на більшості мажоритарних округів. У результаті у ВР була сформована провладна більшість. Принцип висунення та підтримки єдиних кандидатів-мажоритарників від опозиції фактично аналогічний висуненню єдиного опозиційного кандидата на виборах мера Києва.

Успіх кандидатів-мажоритарників залежав від інформаційної, організаційної, ресурсно-технологічної роботи обласних та районних осередків опозиційних партій. Саме мажоритарна складова парламентських виборів стала найбільш слабким місцем опозиції. Україні потрібна сильна опозиція, яка пропонує альтернативні варіанти розвитку країни; є гарантом

демократії. яка готова попередити можливі помилки влади, і, відповідно, бореться за голоси виборців для того, щоб з часом прийти до влади. Сьогодні такої опозиції в Україні немає [175].

Заяви про консолідацію опозиційних сил носять спонтанний протестний характер і дуже часто просто забезпечують інформаційний супровід протидій владних рішень. Оплачувані опозиційні виступи та мітинги не виконують покладених завдань, а навпаки. дискредитують партійно-політичну опозицію.

Опозиція повинна спрямувати свої зусилля на забезпечення виключно особистого голосування народних депутатів; ухвалення виборчого кодексу та інших законодавчих актів які б сприяли подальшому реформуванню політичної системи. Крім того, опозиційні партії повинні задіяти всі конституційні методи і засоби парламентської та позапарламентської боротьби включно з достроковим припиненням повноважень Верховної Ради України задля утвердження демократичного виміру.

Висновки до розділу 4

Сучасні виборчі кампанії показали, що зменшення політичного тиску на опозицію повинно створити нові умови для діяльності опозиції. Замість очевидно політично мотивованих кримінальних справ влада використовує звинувачення у злочинах, які важко уявити в очах правозахисників як «політичні». Проведення опозиційними структурами масових акцій, які не потрапляють в інформаційне поле, зменшують їх ефективність.

Соціально-економічні труднощі влади не додали їй авторитету, в той же час, опозиція не спромоглася на розробку альтернативних проектів подальшого розвитку держави. Опозиція поступово втрачає шанс розгорнути гостру дискусію навколо скорочення соціальних гарантій, виплат, збільшення податкового тиску. Дії опозиції лише категоріями електоральної підтримки та передвиборчої агітації не дають довгострокового результату.

Структурним ядром опозиції залишаються партії «Батьківщина» «Фронт змін». Всеукраїнське об'єднання «Свобода» претендує на особливе місце в опозиційному ландшафті. Підігрівання опозиції провладним силам під час прийняття нового Закону про вибори напередодні виборчої парламентської кампанії та проведення виборів за змішаною системою не зміцнило позиції опозиційних політичних сил. Характерним прикладом є результати у Кіровоградській області. За партійними списками тут перемогла «Батьківщина», а в 4-х із 5-ти мажоритарних округах перемогли кандидати від ПР.

Проаналізувавши діяльність опозиційних партійних сил у період 2006-2012 року, автор прийшов до висновку, що основними факторами впливу на інститут партійно-політичної опозиції в умовах сучасного виборчого процесу стали:

1) Інституційний дизайн політичної системи, який істотно обмежив можливості впливу партійних позиційних сил результати виборів (особливо це стосується виборів 2012 року);

2) Низька політична культура електорату, відсутність потреби в діяльності опозиційних партій у переважної частини суспільства,

3) Елітарність як владних так і опозиційних політичних партій, що зумовила слабкий зв'язок опозиції та населення, розбіжність їхніх інтересів,

4) Фінансування політичного ринку кланово-олігархічними групами, що призводить до нівелювання політичних програм, ідеологічних розбіжностей;

5) Особистісний фактор, виражений у відсутності яскравих опозиційних лідерів.

Опозиція і влада мають оволодіти цивілізованими правилами взаємовідносин, будувати їх на основі закону. В цьому контексті важливо зробити політику влади публічною, насамперед у визначенні стратегії розвитку країни в економічній, соціальній, науково-освітній та інших сферах життя.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань та проведення детального дослідження теми, автор дійшов до таких висновків.

1. У роботі представлено цілісний і багатофакторний аналіз вітчизняною та зарубіжною політико-правовою думкою партійно-політичної опозиції. В ході дисертаційного дослідження було виявлено, що в сучасній науковій літературі виокремлюються загальні аспекти діяльності партійно-політичної опозиції.

Аналіз концепцій політичної опозиції належать представникам зарубіжної наукової думки: Ф. Гізо, Р. Даль, А. Лоуелл, Р. Міхельс, Д. Растоу, Дж. Шарп, Й. Шумпетер.

Крім того, на думку автора, аналіз джерельної бази дисертації засвідчує, що рівень висвітлення діяльності опозиції в українській політичній науці ще певною мірою відстає від рівня вивченості даного питання європейською політичною школою.

В цілому 2000-і роки стали плідними для українських дослідників у розрізі наукових доробок з питань опозиції, становлення її як інституту в політичній системі України. Ґрунтовні дослідження діяльності політичної опозиції на сучасному етапі українського державотворення здійснили дослідники С. Бондар, Н. Вінничук, І. Зарицька, О. Кукуруз, І. Мазур, О. Матвійчук, Н. Піскарьова, Т. Ткаченко, Т. Христюк.

Проблематика дослідження показує, що такі аспекти проблеми, як діяльність опозиційних партійних структур, з'ясування ролі політичної опозиції та особливостей її діяльності під час виборчого процесу вимагають більш глибокого дослідження.

Аналіз стану наукової розробки теми свідчить про те, що проблеми дослідження ролі опозиційних лідерів, побудови успішної виборчої кампанії опозиційними політичними силами в Україні з об'єктивних причин не знайшли належного висвітлення у вітчизняній політичній науці.

Загалом, за результатами дисертаційного дослідження було встановлено, що розвиток політичної системи, що передбачає існування партійно-політичної опозиції, конкуренції, змагання між урядом та його опонентами, – важливий аспект демократизації. Проте процес демократизації і розвиток опозиційної діяльності не ідентичні, опозиційні сили лише доповнюють цей процес. У демократично розвинених країнах опозиція – один із повноправних політичних інститутів, невід’ємний механізм «стримувань і противаг», на основі якого ефективно функціонує політична система суспільства.

Саме опозиційні сили пропонують альтернативні шляхи розвитку країни, вони є «безпристрасними критиками» влади, які акцентують увагу на її помилках не тільки у внутрішній, а й у зовнішній політиці і слугують основним елементом демократизації суспільства.

2. В сучасній політологічній думці відсутнє таке поняття, як «партійно-політична опозиція». У своїх працях дослідники звертають увагу лише на те, що діяльність політичної опозиції має проявлятися через політичні партії, громадські рухи, організації, а чіткого визначення партійно-політичної опозиції не наводять.

Узагальнюючи різні трактування, підходи щодо визначення поняття партійно-політичної опозиції, можна охарактеризувати її як сукупність політичних партійних сил, що виступають проти існуючого курсу політики, який проводить діюча владою, і способів реалізації цього курсу. Вони ведуть активну діяльність, яка націлена на те, щоб зайняти центральне місце у системі державотворення.

3. Єдиної чіткої точки зору науковців щодо функцій партійно-політичної опозиції немає, кожен з них класифікує їх за різними критеріями.

Аналіз на структурно-функціональному рівні дозволив виділити основні функції партійно-політичної опозиції в суспільному житті країни: формулювання, висловлення та узагальнення інтересів соціальних груп, які пропонують альтернативні шляхи розвитку суспільства; конструктивна критика органів влади та здійснення контролю над їх діяльністю; внесення

альтернативних проектів до законодавчого органу; спрямування існуючого в суспільстві невдоволення діями влади в цивілізовані форми.

Отже функції партійно-політичної опозиції є опосередковані політичним режимом, який наявний у країні. У демократичному суспільстві опозиційні сили мають виконувати усі можливі функції, для підтримання і становлення демократичних цінностей.

4. Опозиційні сили виступають, насамперед, провідником вираження невдоволення курсу офіційної влади; інструментом, що контролює діяльність правлячої партії; ініціатором альтернативних шляхів політичного курсу і методів його досягнення. Крім того, партійно-політична опозиція виступає ініціатором самоорганізації громадського суспільства шляхом забезпечення постійного каналу зв'язку з органами влади.

Можливий і негативний сценарій функціонування політичної опозиції, коли вона стає дестабілізуючим фактором розвитку демократії. Тому методи опозиції мають бути структуровані й органічно здійснюватися на легальних засадах.

5. Розглянувши основні етапи формування політичної опозиції, автор дійшов висновку, що її становлення розпочалося у роки перебудови, саме в цей період з'явилась можливість українським опозиційним силам сформуватися у вагомий політичний актор. Розпад СРСР дав можливість для формування нового політичного простору в Україні.

Становлення партійно-політичної опозиції в Україні було обумовлено перехідним станом українського суспільства, глибинними політико-культурними факторами. Це стало передумовою невизначеності сучасної української опозиції, а також розмитості самого трактування партійно-політичної опозиції.

У своєму становленні партійно-політична опозиція проходить як мінімум три етапи: етап неформальної опозиції, етап формальної опозиції і етап парламентської опозиції. На відміну від країн з розвиненими демократичними традиціями, діалог влади й опозиції на даний момент

відрізняється складністю і суперечливістю, у зв'язку з чим виникає необхідність осмислення динаміки даної взаємодії.

При цьому стає очевидним, що модель взаємодії влади й опозиції за зразком європейської та американської демократій є не повною мірою прийнятною для України в силу специфіки історичного та культурного розвитку держави, а також особливостей політичної культури громадян.

6. Незважаючи на складний і суперечливий процес формування української політичної опозиції, сьогодні вона стала реальним політичним суб'єктом. Однак сам факт появи її не дає підстав вважати, що політична опозиція реально впливає на політичний процес України.

7. Діяльність партійно-політичної опозиції повинна визнаватися державою як самостійний політичний інститут, оскільки опозиційна діяльність є необхідною умовою функціонування демократичної правової держави. Для демократичних політичних систем опозиційні сили мають виступати як інститут із законодавчо закріпленим статусом і правами.

Відсутність сильної партійно-політичної опозиції в Україні стає причиною соціальної нестабільності і зумовлює політичну апатію мас. Тому обмеження її діяльності трактується як порушення елементарних демократичних свобод населення. Для формування сталої демократичної системи необхідне визнання і закріплення опозиції як політичного інституту.

8. На сучасному етапі українського державотворення відбувається процес оновлення опозиційних партійних сил. Партійно-політична опозиція традиційно болісно вирішує питання лідерства, а масштабний процес ротації кадрів загострить цю проблему. Можна прогнозувати низку скандалів, розколів та інших явищ, які суттєво вплинуть на розстановку політичних сил.

Враховуючи, що ступінь розвитку будь-якого суспільства і держави багато в чому залежить від узгоджених дій державних і цивільних інститутів, виникає необхідність забезпечення консенсусу, і як його результат – конструктивний формат взаємовідносин між владою і опозицією.

Особливо це актуально для пострадянських держав, які відрізняються недостатньою розвиненістю інститутів демократії та громадянського суспільства і піддаються сильному впливу авторитарних тенденцій. Роль розглянутого політичного інституту може бути ще більш значущою, оскільки від ступеня відповідальності і конструктивності опозиції значною мірою залежить успішність процесу демократизації.

Таким чином, партійно-політична опозиція відіграє важливу роль у будь-якому суспільстві: саме опозиція забезпечує зміну політичних сил і груп, кадрове оновлення в структурах влади, а також здійснення контролю за владою.

Потрібно відзначити, що партійно-політична опозиція пов'язана з розвинутою багатопартійністю. Проте форми і види опозиції різноманітні, і найбільш явний і очевидний з них – опозиційні партії, які не завжди виконують функції опозиції. Лінія, що розділяє опозицію і владу або уряд і опозицію, в таких недемократичних суспільствах може проходити не тільки між правлячою та опозиційною партіями, а й, наприклад, між фракціями правлячої партії.

Представникам партійно-політичної опозиції виходячи з нинішніх суспільно-політичних реалій нашої країни, досвіду попередніх років та зарубіжної практики функціонування сучасних партійних системі, слід розглянути шляхи практичної реалізації чинників успішного партійного будівництва в Україні та розробити цілісний комплекс заходів по їх провадженню. Передусім потрібно дослідити: питання удосконалення виборчої системи, перш за все створення оптимального балансу між її пропорційною і мажоритарною складовими, досягти підзвітності депутатів перед виборцями і ослабити їх залежність від лідерів політичних партій і навпаки посилити залежність останніх від громадян; можливості державного та громадського фінансування політичних партій, що вивільнить їх від великого бізнесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – 575 с.
2. Андрусечко П. Выборча кампанія [Електронний ресурс] // П. Андрусечко. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.p> 2012/
3. Бабкін В.Д. Державна влада і політична опозиція // В.Д. Бабкін. Правова держава. Щорічник наукових праць. Вип. 7. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1996. – С. 193-199.
4. Баглай М.В. Малая энциклопедия конституционного права / М.В Баглай, В.А Туманов – М.: Издательство БЕК, 1998. – 519 с.
5. Барабаш В. Інституціалізація молодіжного руху України / В. Барабаш // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3 (6). – С. 98-111.
6. Барабанов М.В. Партии и многопартийность в современной России: возникновение, основные тенденции развития. [Електронний ресурс] / М.В. Баранов. – Режим доступу: <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-teoriya-politiki/politicheskaya-literatura-fenomene.html>
7. Батенко Т. Політична опозиція як ребус для Президента України / Т. Батенко // «І». – 2001. – № 22. – С. 97-106.
8. «Батьківщина», «Свобода» і «Фронт» зробили спільну заяву у Львові // УНІАН. – 2012. – 12 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-485467.html>;
9. «Батьківщина», «Фронт Змін» и «Свобода» попытают счастья вместе // From-ua.com. – 2012. – 13 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.from-ua.com/news/ae2e273c98435.html>;

10. Біденко А. Все, крім агітації [Електронний ресурс] / А. Біденко // Українська правда, 15 грудня 2009 р. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/12/4539530>].
11. Бебик В. Пропорційні вибори – 2007: уроки на майбутнє / В. Бебик // Віче. – 2008. – № 17. – С. 12-16.
12. Бевз Т.А. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності / Т.А. Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 6 (50) – С. 6-17.
13. Березинський В.П. Електоральний простір України: спроба побудови операціональної моделі / В. П. Березинський // Грані. – 2004. – № 5. – С. 118-122.
14. Березинський В.П. Електорально-просторові дослідження: основні підходи та особливості їх застосування щодо перехідних суспільств / В. П. Березинський // Грані. – 2004. – № 6. – С. 123-127.
15. Блок «Не так!» пікетує Кабмін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rbc.ua/ukr/top/show/blok_ne_tak_piketiruet_kabmin_1140089903
16. Богашева Н., Ключковський Ю. Еволюція виборчої системи в Україні [Електронний ресурс] / Н. Богашева, Ю. Ключковський – Режим доступу: <http://www.eli.org.ua/press-22>.
17. Бондар С.С. Демократична політична культура як передумова ефективної діяльності опозиції // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2007. – Випуск 16. – Дніпропетровськ. – С. 111-116.
18. Бондар С.С. Критерії опозиційності в політичній системі України / С.С. Бондар // Вісник Ужгородського національного

- університету. – Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2007. – № 7-8. – С. 344-350.
19. Бондар С.С. Опозиція та влада в Україні / С.С. Бондар // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ТОВ «ІНТАС», 2007. – Вип. 29. – С. 118-127.
20. Бондар С.С. Форма правління як конституююча основа діяльності парламентської опозиції / С.С. Бондар // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ТОВ «ІНТАС», 2007. – Вип. 30. – С. 240-250.
21. Бондар С.С. Політична опозиція: інтерпретація поняття та місця в політичному процесі / С.С. Бондар // Грані. – 2007. – № 6 (56). – С. 110-113.
22. Бойко О. Опозиційні сили в місцевій владі, перші кроки та уроки / О. Бойко // Віче. – 2002. – № 6. – С. 4-48.
23. Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні: основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) / О. Бойко // Людина і політика. – 2003. – № 2 – С. 48-62.
24. Бондаренко К. Ігри фаворитів / К. Бондаренко // Галицькі контракти. – 2004. – 11 жовтня. – С. 27-29.
25. Бондаренко К. Уроки революції, що не відбулася. Опозиція в Україні (аналітична доповідь Центру Разумкова) / К. Бондаренко // Національна безпека і оборона. – 2002. – №7 (31). – С. 57-58.
26. Бориславський Л. Парламентські вибори-2006: недоліки і проблеми / Л. Бориславський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – №2(4). – С. 81-85.
27. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії / В.І. Бортніков [монографія] – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

28. Бортніков В.І. Помаранчева революція на Волині: Історія. Факти. Документи / В.І. Бортніков – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – 224 с.
29. Бурковський П. Вплив маніпулятивних технологій у ЗМІ на перебіг політичного процесу у 2007 році / П. Бурковський, С. Черненко; [зб. аналіт. мат-ів] / за ред. В.М. Яблонського. // Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання: (2007 р. – вересень 2008 р.). – К.: НІСД, 2009. – С. 42-81.
30. Бурдяк В., Веренько В. Здобутки та прорахунки опозиційних партій на парламентських виборах 2007 року на Буковині [Електронний ресурс] / В. Бурдяк, В. Веренько. – Режим доступу: <http://postua.info/news.php?nid=17>
31. Бутусов Ю. «Аффтары жжут!» [Електронний ресурс] / Ю. Бутусов // Дзеркало тижня. – 2006. – 11-17 лютого. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1030/52580/>
32. Буздуган Ю. Вибирати треба не «між поганим і гіршим» / Ю. Буздуган Голос України. – 8 травня 1996. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/>
33. В Южноукраїнське появиться новий правитель. Надолго ли? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://novosti-n.mk.ua/analitic/read/1245.html>].
34. В глазах украинцев Яценюк и Кличко не дотягивают до статуса лидера оппозиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: «<http://fakty.ua/162606-v-glazah-ukraincev-yacenyuk-i-klichko-ne-dotyagivayut-do-statusa-lidera-oppozicii>
35. Варзар І.М. Політологічні і історіологічні засади феномена «Політична опозиція»/ І.М. Варзар // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К.: МОН України, 1996. – С. 94-102.

36. Веренько В. Зародження та розвиток політичної опозиції в Україні у 1991-2002 рр / В. Веренько // Освіта регіону. – 2008. – №1-2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: <http://www.social-science.com.ua/>
37. Веренько В.І. Основні аспекти формування політико-правового статусу опозиції в Україні / В.І. Веренько // Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання / Укл. В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин. – Львів: ЛНУ 2010. – 130 с.
38. Вінничук Н.Ю. Становлення та розвиток опозиції як політичного інституту / Н.Ю. Вінничук // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – 2006. – Вип. 21. – С. 28-36.
39. Вінничук Н.Ю. Інституціоналізація політичної опозиції: світовий досвід та Україна / Н.Ю. Вінничук // Нова парадигма. Зб-к наук. праць. – 2007. – Вип. 63. – С. 83-92.
40. Вінничук Н.Ю. Типологія політичної опозиції / Н.Ю. Вінничук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3(24). – С. 51-59.
41. Вінничук Н.Ю. Проблеми утвердження політичної опозиції в Україні / Н.Ю. Вінничук // Трибуна. – 2007. – № 3-4. – С. 10-11.
42. Видрін Д. Пентаграма – 2002. Формула особливостей парламентської виборчої кампанії / Д. Видрін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 39 (363). – С. 4.
43. Виборчу кампанію-2010 визнано вільною й прозорою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/viborchu-kampaniyu-2010-viznano-vilnoyu-i-prozoroju.html>
44. Выборы-2012: «кандидат от власти и кандидат от оппозиции» – Арсений Яценюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://argumentua.com/novosti/vybory-2012-kandidat-ot-vlasti-i-kandidat-ot-oppozitsii-arsenii-yatsenyuk>

45. Гаврилов Г.А. Модели политической оппозиции: Теоретико-методологический анализ / РАН. Урал. отд-ние. Ин-т философии и права; Отв. ред. К.В. Киселев; Науч. ред. серии В.Н. Руденко, К.В. Киселев.– Екатеринбург: УрО РАН, 2003. – 154 с.
46. Гай-Нижник П. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» на старті парламентських виборів 2012 р. (грудень 2011 р. – лютий 2012 р.)/ П. Гай-Нижник // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – Вип.3 (59). – С.157-196
47. Гельман В.Я. Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? / В.Я. Гельман // Полис. – № 4 – 2004. – С. 45-58.
48. Гельман В.Я. Второй электоральный цикл в России (1999-2000 г.) / В.Я. Гельман. – Москва: Весь мир. – 2003.
49. Гельман В.Я. Политическая оппозиция в России: жизнь после смерти? / В.Я. Гельман // Отечественные записки. – 2007. – № 6. – С.105-125.
50. Гельман В.Я., Елезаров В.П «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации. // Первый электоральный цикл в России (1993-1996). / Общ. ред.: В.Я. Гельман, Г.В. Голосов, Е.Ю. Мелешкина. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – С. 13-43.
51. Гизо Ф. О. средствах правления и оппозиции в современной Франции / Ф. Гизо // Классический французский либерализм: сборник / [пер. с фр.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 263-506.
52. Громадянська мережа Опора: Аналіз виборчої ситуації на Сході, Заході та Півдні України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/lvivmai/1288022657.html>.

53. Гнаповський О. Проблеми діяльності політичної опозиції в Україні: шляхи оптимізації [Електронний ресурс] / О. Гнаповський – Режим доступу:<http://naub.oa.edu.ua/2012/problemu-diyalnosti-politychnoji-opozytsiji-v-ukrajini-shlyahy-optymizatsiji-2/>
54. Глухова А.В. Политические конфликты: основания, типология, динамика: Теорет.-методол. анализ / А.В. Глухова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 280 с.
55. Гончар М. Народний блок Литвина: життя після поразки [Електронний ресурс] / М. Гончар. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/04/5/3089824/>
56. Голишев В. Діяльність парламентської більшості: [монографія] / В. Голишев. – 2010. – 252 с.
57. Горшков М.К. Общество – социология – власть: к вопросу о взаимодействии / М.К. Горшков / Социологические исследования. – 2012. – №7 – С. 23-27.
58. Грачев М.Н., Мадатов А.С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М.Н. Грачев, А.С. Мадатов. – М.: Изд-во «АЛКИГАММА», 2004. – 128 с.
59. Грачев М.Н. Политические партии России: история и современность / М.Н. Грачев – М., 2003. – 324 с.
60. Громадянська позиція» на Рівненщині домовилася про єдиних кандидатів від опозиції [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://znk.ucoz.com/news/pro_edinikh_kandidativ_vid_opoziciji/2012-03-01-187
61. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю.З. Данилюк, О.Г. Бажан . – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
62. Даль Р. Демократія та її критики / М. Лушко О. Лупішко [пер.з англ.] –

- Харків, Видавнича група «РА-Каравела», 2002. – 440 с.
63. Даль Р. О демократии / А.С. Богдановский (пер.с англ.). – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.
64. Даль Р. Політичні опозиції у західних демократіях / Р. Даль – Харків, Каравела, 2002. – 216 с.
65. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. Харків, Каравела, 2002.
66. Дармограй Н. Державно-владна культура управління трансформаційного періоду [Електронний ресурс]. / Н.Дармограй – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-2/txts/philo/05dnmutp.pdf
67. Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postup.brama.com/usual.php?what=58150>
68. Демиденко Г. Про особливості і історичну динаміку становлення політичної опозиції в Україні / Г. Демиденко / Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С. 214-219.
69. Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях / О. Долженков // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 3-8.
70. Домовились... УДАР та Об'єднана опозиція узгодили єдиних кандидатів по округах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galnews.net/cokavemolod/470-domovilis-udar-ta-obyednana-opozicya-uzgodili-yedinih-kandidatv-po-okrugah.html>
71. Дотримання прав громадян на вільні вибори та участь у референдумах в Україні в 2009-2010 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1298356205>.

72. Дюверже М. Политические партии./ М. Дюверже М.: Академический Проект, 2000.
73. Єфремов О.У. ВР більше не буде «дня опозиції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua>
74. Експертна група АЦ «Академія» з питань законодавчого забезпечення економічної політики. Соціально-економічні функції опозиції в демократичному суспільстві: національні реалії та міжнародна практика [Електронний ресурс] / Експертна група АЦ «Академія» – Режим доступу: <http://www.academia.org.ua/?p=397>
75. Жданов І., Якименко Ю. Україна в ХХІ столітті: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Зеркало тижня. – 2003. – 15 листопада. – С. 8-9.
76. Жданов І. Влада і опозиція в Україні / Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та європейські реалії (Спецвипуск №2) [Електронний ресурс] / І. Жданов – Режим доступу: <http://www.spa.ukma.kiev.ua/visnyk/index.php?op=view&t=82>.
77. Жданов І. Рік опозиції: місце під холодним сонцем / І. Жданов // Дзеркало тижня. – 2011. – № 10. – С.2.
78. Житомирська об'єднана опозиція показала свою довыборну силу // ОБКОМ. – 2012. – 13 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2012-02-13/1240.shtml>;
79. Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму: [монографія] / В.С. Журавський. – 2011. – 344 с.
80. Закон про відсутність вибору: влада формує умови для штучного створення більшості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/33397>

81. Закон України «Про політичні партії в Україні» // ВВР України. – 2001. – № 23. – С. 23-54.
82. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI // ВВР України. – 2010. – № 3. – С. 53-95.
83. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10.07.2010 р. № 2487-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2487-17>.
84. Законопроект № 6601: топтання по демократії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrjudprom.ua/digest/Zakonoprojekt_6601
85. Забродіна К. Політична опозиція в західноєвропейських країнах (політологічний аналіз) / К.Забродіна // Політологічні та соціологічні студії. – 2000. – Т. 1 – С. 196-201.
86. Зарицька І.В. Українська політична опозиція: функції, форми, різновиди / І.В. Зарицька // Політологічний вісник. – 2005. – Вип. 19. – С. 120-128.
87. Зарицька І.В. Опозиція в сучасному демократичному суспільстві / І.В. Зарицька // Держава і право. – 2006. – Вип. 33. – С. 639-643.
88. Зарицька І.В. Механізми контролю парламентської опозиції: зарубіжний досвід / І.В. Зарицька // Сучасна українська політики. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 17. – С. 184-192.
89. Зарицька І.В. Становлення парламентської опозиції в Україні та проблема ефективності її діяльності / І.В. Зарицька // Політологічний вісник. – 2009. – Вип. 42. – С. 230-238.
90. Зарицька І.В. Парламентська опозиції в сучасній Україні як чинник її демократизації / І.В. Зарицька // Гілея . – 2009. – Вип. 23. – С. 394-402.
91. Заславский, С.Е., Ю.Г. Коргунюк Российская многопартийность:

- становление, функционирование, развитие / Под общ. ред. Ю.Г. Коргунюка. – М.: Фонд Индем, 1996. – 240 с.
92. Заславский С.Е., Борисов И. Партии на будущих выборах [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks165960#TOC_notes_IDAL5SOP
93. Звернення опозиційних партій до міжнародних організацій: [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.unian.ua/news/398143-zvernennya-opozitsiynih-partiy-do-mijnarodnih-organizatsiy.html>
94. Здіорук С.І, Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин: [монографія] / С.І. Здіорук, В.В. Бичек – К.: НІСД, 2001. – 144 с.
95. Золотухін Г. Влада – опозиція: боротьба проти себе? / Г. Золотухін // Віче. – 2003. – № 10. – С. 71-74.
96. Зубрицька Д. Політична опозиція як атрибут демократичного суспільства [Електронний ресурс] / Д. Зубрицька – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Natural/VLNU/Philos/2009_12/22.pd
97. Исаев Б.А. Развитие партийной системы Великобритании [Электронный ресурс]. Б.А. Исаев. Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/517/30/>
98. Ісаєв К. Роль політичних партій в сучасній демократичній системі суспільства [Електронний ресурс] / К. Ісаєв. – Режим доступа: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2011-2/doc/3/05.pdf>
99. Ірха К.О. Класифікація функцій політичної опозиції в демократичному суспільстві / К. О. Ірха // Грані. – 2010. – №3. – С. 103-106.
100. Кампо В.М. Проблеми правового регулювання статусу парламентської більшості та парламентської опозиції у Верховній Раді України / В.М. Кампо // Політичний календар. – 2002. – № 10. – 3-9.

101. Карасев В. «2007 год пройдет в режиме «тихой войны» / В. Карасев // Киевский телеграфъ, – 2007. – 12-18 янв. – С. 3.
102. Карасьов В. Після минулого літа виконавча влада була «янусоликою», а тепер стала «януколикою»: Один із провідних укр. політологів – про весняне загострення і подальші перспективи боротьби за владу // Україна молода, – 2007. – 30 берез. – С. 5.
103. Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов К.: Наш час, 2008. – 432 с.
104. Катаєв М. С. Проблеми політичної ідентичності підлітка // М. С. Катаєв Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К. 2001. – Вип. 3. – С. 138.
105. Кириенко У.В. Политическая оппозиция: механизмы адаптации в условиях демократического транзита / У.В. Кириенко // Соціол. дослідж. сучас. суспільства: методологія, теорія, методи. – 2000. – № 489. – С. 76-82.
106. Ключковський Ю. Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні / Ю. Ключковський // Вибори та демократія. – 2006. – № 3 (9). – С. 23-29.
107. Красильников Д.Г. Власть и политические партии в переходные периоды отечественной истории (1917-1918; 1985-1993): опыт сравнительного анализа. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1998. – 306 с.
108. Конотопцев О.С. Передвиборчі програми політичних партій і блоків на парламентських виборах як відбиття перспектив розвитку місцевого самоврядування в Україні / О.С. Конотопцев // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 1(35). – С. 25-32.
109. Ковриженко Д. Загальний аналіз нового Закону «Про вибори народних депутатів України» (№ 9265-Д від 17.11.2011 р.) [Електронний ресурс] /

- Д. Ковриженко – Режим доступу: <http://www.electioninfo.org.ua/index.php?i=530>
110. «Комитет сопротивления диктатуре» исключил из своих рядов «Нашу Украину» <http://ukranews.com/ru/news/ukraine/2012/06/15/72813>
111. Кормиц Л.І. Формування партійної системи сучасної України / Л.І. Кормиц, Д.С. Шелест, С.І. Бабій; Одес. нац. юрид. акад. – О.: Вид-во Тиврівського МП «Кобза», 2000. – 192 с.
112. Кормиц Л.І. Принципові засади паритетної демократії [Електронний ресурс] / Л.І. Кормиц – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2011_42/Kormich_L.pdf
113. Костенко Н. Парламентські вибори-2006 в новинах, рекламі, пресі: Моніторинг матеріалів ЗМІ / Н. Костенко, В. Іванов, С. Макєєв. – К.: Академія Української Преси, Інститут соціології НАН України, Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, 2006. – 93 с.
114. Кочубей Л.О. Вибірчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): [монографія] / Л.О. Кочубей. – К.: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2006. – 280 с.
115. Кочубей Л. Законодавча база виборів до Верховної Ради України як предмет політологічного дослідження [Електронний ресурс] / Л. Кочубей – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/32.pdf>
116. Кочубей Л.О. Конфліктні технології в сучасній Україні / Л. Кочубей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 161-168.
117. Кривчук И.А. Демократическая и коммунистическая оппозиции в России как субъекты формирующегося гражданского общества / И.А. Кривчук // Социология власти. Общественно-политический журнал. – М.: Изд-во РАГС. – 2008. – № 4. – С.43-49.

118. Кривчук И.А. Политические оппозиции – субъекты формирующегося гражданского общества / И.А. Кривчук // Ученые записки Донского юридического института. – 2008. – Т. 34. – С. 168-172.
119. Кривчук И.А. Проблемы функционирования оппозиции и контролит в современном политическом процессе (обзор литературы). – Власть. – 2009. – № 7. – С. 60-62.
120. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз: [монографія]. – / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан К., 2004. – 176 с.
121. Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: [монографія] / І. Кресіна, Є. Перегуда – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 368 с.
122. Круглашов А. Особливості політичного процесу на Буковині у 2007 році [Електронний ресурс] / А. Круглашов, М. Гуйтор. – Режим доступу: <http://postua.info/news.php7nicM6>
123. Кузьмин П. Политическая деятельность: теория и практика в современной Украине: [монография] / П. Кузьмин. – Симферополь: «Оригинал – М», 2007. – 456 с.
124. Кукуруз О.В. Влада та опозиція в умовах демократизації українського суспільства / О. В. Кукуруз // Держава і право: зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 37. – С. 733-739.
125. Кукуруз О.В. Взаємодія влади й опозиції / О.В. Кукуруз: Всеукраїнська теоретична й наук.-практ. конф. з правознавства, політології та соціології [«Трансформація політичної системи: соціальні перетворення та законодавчий процес»], (м. Київ, 22 травня 2007 р.) // Віче. – 2007. – № 18 (207). – Спецвипуск. – Том IV. – С. 50-51.

126. Кукуруз О.В. Досвід нормативно-правового забезпечення діяльності опозиції у країнах Європейського Союзу та напрями його реалізації в Україні / О.В. Кукуруз // Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / За ред. В. П. Горбатенка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – С. 205-215.
127. Кулик В. Сучасний організований молодіжний рух в Україні як об'єкт наукового дослідження / В. Кулик аналітичне мережеве видання «Політика». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika.org.ua/?p=103>
128. Куліш А.І. Опозиція в парламенті: політологічний сенс діяльності «груп тиску» / А.І. Куліш // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика, 1996. – С. 182-185.
129. Лага В. Феномени «опозиційної ідеології» та «ідеології опозиційності» / В. Лага // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 91-100.
130. Лапаева В.В. Права и многопартийность в современной России. – М: Норма, 1999. – С. 17-18.
131. Лісовець О.В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: [навч. посіб.] / О. В. Лісовець. – К.: ВЦ «Академія», 2011. – 256 с.
132. Литвиненко О. Політичні партії України за рік до виборів: майбутнє, що починається сьогодні / О.Литвиненко, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 3. – С. 2-12.
133. Лозовой В.А., Колесников М.П., Колесникова Е.В. Оппозиционная деятельность и политическая культура субъектов социально-политической жизни / В.А. Лозовой, М.П. Колесников, Е.В. Колесникова // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 1996. – С. 76.

134. Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы [пер. с англ.] /А Лоуэлл. – М.: Изд. С. Скимунта, 1905. – 656 с.
135. Майерс С. Демократія – це дискусія: Громадянська заангажованість у старих і нових демократіях: [посібник] / Ред. С. Майерс. – Нью-Йорк – Лондон, 1997. – 66 с.
136. Мазур І.В. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: [монографія] / І.В. Мазур. – 2011. – 347 с.
137. Макітра Я. Маніпуляція свідомістю та політична телереклама – 2006. Частина 3. [Електронний ресурс] / Я. Макітра // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.Ua/news/2006/3/13/39671.htm>].
138. Матвійчук О.М. Політична трансформація та перспективи розвитку політичної опозиції: [монографія] / О.М. Матвійчук. – 2009. – 417 с.
139. Матвиенко К. Круговорот инфильтрата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2013/03/13/6985456/>
140. Методологія політичної науки. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання / Укл. В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин. – Львів: ЛНУ 2010. – 130 с.
141. Мельниченко В. Система виборів до Парламенту України: сучасний стан, проблеми, перспективи / В. Мельниченко // Наук. зап. Ін-ту політ. та етнонац. дослідж. – 2002. – Вип. 18. – С. 250-257.
142. Меморандум? Я просто расписывал ручку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://for-ua.com/comments/2006/01/13/094821.html>.
143. Мэр Южноукраинска заявляет, что «регионалы» хотят перед выборами его убрать [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2012-02-17/1629.shtml>

144. Моніторинг виборчого процесу у Львівській області. Січень 2006 [Електронний ресурс] // Виборчий процес-2006 в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості / укл. А.С. Романюк, Л.С. Скочиляс. – Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 202 с. – Режим доступу: http://postua.info/an_zvit_2006/monitoring-lviv_01_06.htm
145. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии (фрагмент) / Р. Михельс // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – С. 186-197.
146. Михальченко М. Позиції опозиції: Хто є хто в Україні / М. Михальченко // Віче. – 2002. – № 7. – С. 3-11.
147. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 3. – С. 20-33.
148. Михалева Г.М. Политический потенциал гражданского общества в период президентства В. Путина и Д. Медведева / Г.М. Михалева // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК. 2011. Т. 7. №1. – С. 82-101.
149. Михалева Г.М. Преодоление сталинизма / Г.М. Михалева – М., РОДП «ЯБЛОКО», КМК, 2009 – 160 с., второе издание – 2010. – 208 с.
150. Михалева Г.М. Российские партии в контексте трансформации / Г.М. Михалева – М., 2009. – 352 с
151. Місцеві вибори – 2012. Пульс країни [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.irf.ua/files/ukr/programs/civsoc/local%20election-2010-ua.pdf>
152. Молочко П. Принцип пропорційного виборчого представництва як фактор трансформації партійних систем на пострадянському

- просторі / П. Молочко // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Чернівці: Букрек, 2010 – Т. VIII. – С. 454-469.
153. Молочко П. Політичні партії як канал рекрутування регіональних еліт у Росії / П. Молочко // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Чернівці: Букрек, 2010 – Т. IX. – С. 359-373.
154. Молочко П. Особенности партийных систем Украины и России на современном этапе / П. Молочко // Системная трансформация общества: исторический опыт, современность и перспективы [Сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук; под ред. Лапиной С.]. Брест, 2010. – Выпуск VII. – С. 148-153.
155. Молочко П. Сучасні інтерпретації політичних партій як інститутів політичної системи / П. Молочко // Політологічні та соціологічні студії: Т. XI. Теорія та історія політичної науки: світовий та національний досвід. – Чернівці: Букрек, 2012. – С. 274-288.
156. Молодіжна політика в Миколаївській області. Аналітичний звіт за результатами моніторингового дослідження / Упорядники О. Копил, Р. Чупрін, О. Бояркіна, Т. Погляд. – Миколаїв: Миколаївський дослідницько-аналітичний центр, 2006. – 83 с.
157. Морарь М.В. Українська властна політична еліта та опозиція: реалії, перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Chem_Biol/Ptdau/2009_13/data_2009/17.pdf
158. Мороко В. Здвоєні вибори 2006-2007 рр. на тлі перманентної політичної кризи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vvmoroko.blogspot.ca/2012/01/94-477-342.html>
159. Мороко В.В. Партійне будівництво в сучасній Україні (1996-2010 рр.). [монографія] / В.В. Мороко – Запоріжжя: «АА Тандем», 2010. – 208 с.

160. Мороко В.В. Розбудова партійних структур шляхом творення ілюзії електоральної підтримки (друга половина 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) / В.В. Мороко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2006. – Вип. ХХ. – С. 300-308.
161. На Львівщині «Батьківщина», «Свобода» та «Фронт змін» скинули політичний баласт? // Гал-інфо. – 2012. – 1 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/103628.html>
162. Наумкіна С. Феномен української політичної еліти 90-х років / С. Наумкіна // Актуальні проблеми політики. – 1999. – Вип. 5. – С. 45-49.
163. Наумкина С. Процессы институциональных изменений политической системы Украины / С. Наумкина // Государственная власть и политическое участие: [материалы междунар. науч. конф.] / Редкол. Ю.А. Бабинов и др. – Севастополь: Изд – во СевНТУ, 2007. – С. 118-122.
164. Недбаєвський С. Основні напрямки впливу політичних партій на електорат [Електронний ресурс] / С. Недбаєвський // Парламентські вибори. – 1998. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/journal/vibor.htm>
165. Ніколаєнко Н. Адміністративний ресурс: політико-правові проблеми протидії в сучасній політичній практиці: [монографія] / Н. Ніколаєнко – Миколаїв, МНУ, 2011 – 392с.
166. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: [монографія] / О. В. Новакова. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
167. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Презентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів

- України про соціальне становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.
168. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій / [В.П. Банах, С.В. Зелінський, А.Г. Зінченко та ін.]. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 388 с.
169. Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю. Парталогія: [навчальний посібник] / за ред. М.І. Обушного. – К.: Арістея, 2006. – 432 с.
170. Олег Тягнибок: опозиції треба домовитись про загальну ідеологічну платформу // Радіо Свобода. – 2012. – 11 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/archive/news/20120211/630/630.html?id=24481030>.
171. Олег Тягнибок у Дніпропетровську // Корреспондент.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/andrey23k/a57341;>].
172. Опитування: Вибори-2012: громадська думка населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=389
173. Опозиція в Україні. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7 (31). – 68 с.
174. Опозиція в Україні: нинішній стан і подальші перспективи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/ukr/>
175. Опозиція в Україні: стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх нормалізації: інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему «Опозиція і влада в Україні: чи є шанс на подолання конфронтації?» 15 червня 2011 року [Електронний ресурс]. –

- Режим доступу:
http://razumkov.org.ua/upload/Przh_June_2011_Opozytsiya.pdf
176. Опозиція в Україні: налагодження конструктивних відносин з владою [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://razumkov.org.ua/rus/files/category_journal/NSD125-126_ukr_6.pdf
177. Опозиція в Україні. Загальна характеристика [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD31_ukr.pdf
178. Опозиція створює комітет захисту голосів виборців [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.newsru.ua/arch/ukraine/21oct2010/oncmdh.html>
179. Опозиція об'єдналась проти диктатури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/8/6467745/>
180. Опозиція підписала угоду про об'єднання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/01/22/6925490/>
181. Опозиція має сформуванати єдиний список кандидатів на парламентські вибори [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.rbc.ua/ukr/newslineshow/oppozitsiya-dolzhna-sformirovat-edinyy-spisok-kandidatov-30032012140200>
182. Об'єднана опозиція і «Свобода» узгодили списки кандидатів по мажоритарних округах [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.newsru.ua/arch/ukraine/26jul2012/domovsvob.html>
183. Опозиційний блок «Не так!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.sdpuo.com/elections/2006/opozitsiyiy-block-ne-tak->
184. Офіційний сайт м. Южноукраїнськ [Електронний ресурс] – Режим доступу: yujnoukrainsk.mk.ua].

185. Очікувані та неочікувані наслідки: вибори-2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybory.org/articles/ochkuvan-ta-neochkuvan-naslcki-vibori-2012.html>
186. Павленко І. Опозиція: права та повноваження / І. Павленко // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 3-10.
187. Парламентські вибори в Україні – 2002, 2006, 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
188. Парламентські вибори в Україні 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mapyourinfo.com/wiki/uk.wikipedia.org/>
189. Парламентские выборы // Корреспондент. – 2006. – № 12 – С. 20-44.
190. Партії та опозиція [Електронний ресурс] / Нац. ін-т стратегіч. дослідж. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Zdioruk1/003_5.htm
191. Партийная организация и партийная конкуренция в «недемократических» режимах / под ред. Ю.Г. Коргунюка, Е.Ю. Мелешкиной, О.Б. Подвинцева, Я.Ю. Шашковой. – М.: Российская ассоциация политической науки (РАПН); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 209 с.
192. Підтримавши закон про вибори, опозиція розпочала самоліквідацію року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/35752>
193. Піскарьова Н.І. Типологізація політичної опозиції / Н.І. Піскарьова // Перспективи. – 2005. – № 4 (32) – С. 79-82.
194. Піскарьова Н.І. Передумови виникнення політичної опозиції як суб'єкта політичного процесу / Н.І. Піскарьова // Вестник СевГТУ. Вип. 77. – Севастополь: Вид-во СевДТУ, 2006. – С. 32-37
195. Піскарьова Н.І. Політична опозиція як інститут сучасних політичних процесів/ Н.І. Піскарьова // Перспективи. – 2006. – № 2 (34). – С. 120-125.

196. Піскарьова Н.І. Моделі політичної опозиції / Н.І. Піскарьова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 9. – Київ – Миколаїв, 2007. – С. 96-106.
197. Поліщук О.І. Інститут політичної опозиції за умов транзитивного державного режиму в Україні [Електронний ресурс] / О.І. Поліщук – Режим доступу <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/doc/5/08.pdf>
198. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996.
199. [Політичні партії України](#) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/vyboru2012/party/p1>
200. Политическая энциклопедия. В 2 т. Т.2 / Нац. обществ.-науч.фонд; Рук. проекта Г.Ю Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 750 с.
201. Політологія: [навч. посіб.] /За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. М.П. Гетьманчука. – К.: Знання, 2011. – 415 с.
202. Політологія: лекційний курс і практикум. Навчальний посібник / [Гончарук Т.В., Гурик М.І., Дмитрів І.С., Рудакевич О.М., Томахів В.Я., Шеремета Д.М] / За ред. Гончарук Т.В. – Тернопіль, 2008. – 236 с.
203. Политология [хрестоматія]. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.
204. Поліщук І. Виборчі технології лідерів президентської кампанії -2010 в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2010_2/10piokvu.pdf
205. Попередній аналіз Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», прийнятого 10 липня 2010 року на відповідність положенням Конституції України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://politiko.ua/blogpost35964>

206. Права людини в Україні 2009-2010 рр. Узагальнена доповідь правозахисних організацій [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://khp.org/index.php?id=1298356222>].
207. Поршаков С. Политическая оппозиция в странах Запада / С. Поршаков // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 3. – С. 35-48.
208. ПР не проти повернутися до ідеї Універсалу національної єдності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/29oct2007/miroshnychenko.html>
209. Про масові порушення у виборчій кампанії по виборах до місцевих рад 31 жовтня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://byut.com.ua/news/4041.html>
210. Петрунько О.В. Мотиви відчуження сучасної молоді від активної політичної діяльності / О.В. Петрунько // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 98-101.
211. По мнению экспертов, новый закон о местных выборах не даст возможности развиваться местному самоуправлению. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://novostnik.com.ua/news/konservaciya-vlasti/>].
212. Побочий І.А. Влада та опозиція: конфліктний аналіз взаємовідносин / І.А. Побочий // Грані. – 2007. – № 1. – С. 115-119.
213. Побочий І. Влада та опозиція як суб'єкти політичної боротьби в процесі державотворення [Електронний ресурс] / І. Побочий. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/1/33.pdf>
214. Примуш М.В. Політичні партії: історія та теорія [монографія] / М.В. Примуш. – К.: Професіонал, 2008. – 416 с.

215. Про масові порушення у виборчій кампанії по виборах до місцевих рад 31 жовтня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://byut.com.ua/news/4041.html>
216. Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. Ш 2214 від 01 вересня 2004 р., внесений народним депутатом України Р.М. Зваричем на розгляд парламент) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> (вересень 2007 р.)
217. Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-1 від 30 липня 2003 р., внесений народними депутатами України О.Л Карповим, К.Т. Вашук, С.Б. Гавришем на розгляд парламенту) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
218. Радченко О. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві: [монографія] / О. Радченко. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – 243 с.
219. Рахшмир П.Ю. Политический процесс и эволюция политических институтов в XX веке: [учебное пособие.] / Под ред. П.Ю. Рахшмира, Л.А. Фадеевой. – Пермь, 2005. – 312 с.
220. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д.А. Растоу// Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.
221. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Філософія політики: [Хрестоматія]: У 4 т. / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. – К., 2003. – Т. III, – С. 340-341.
222. Результати виборів-2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/dannye-tsik-podschet-golosov-na-vyborah-2012-dannye-golosovaniya-01102012144700>

223. Розенфельд Ю.М. Опозиція в демократичному суспільстві / Ю.М. Розенфельд, Н.П. Осипова / Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: [матеріали наук.-практ. конф.] / Відп. ред. І.М. Варзар. – К., 1996. – С. 178-181.
224. Роль оппозиции и псевдооппозиции в России // Партии и конкуренция в демократических и недемократических режимах / под ред. Ю.Г. Коргунюка, Е.Ю. Мелешкиной, Г.М. Михалевой. – М.: КМК, 2010. – С. 75-96.
225. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа – Львів: ЦПД – «Астролябія», 2005. – 368 с
226. Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. / А. Романюк, Ю. Шведа, О. Шумельда – Львів, Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 161 с.
227. Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році. / А. Романюк // Вибори та демократія. – 2006. – № 3 (9). – С.16-23.
228. Рудич Ф. Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу/ Ф. Рудич // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., 2002. – С. 34.-39.
229. Савицький К.І. Генезис політичної опозиції: з українського та зарубіжного досвіду / К. І.Савицький // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996. – С. 196-201.
230. Сало І. Політична система України в контексті досвіду демократичного будівництва країн ЦСЄ та Балтії / І. Сало // Стратегічна панорама. – 2003. – №2. – С. 78-85.

231. «Свобода» піде на вибори за партійними списками самостійно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/svoboda_pide_na_vibori_za_partiynimi_spiskami_samo_stiyno.html
232. Сергеев С.А. Политическая оппозиция и оппозиционность: опыт осмысления понятий / С.А. Сергеев // Социально-гуманитарные знания. 2004 – № 3. – С. 24-36.
233. Сичова В.В. Еволюція інституту політичної опозиції в контексті модернізації системи державного управління України [Електронний ресурс] / В.В. Сичова – Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu/2009_2/doc/1/07.pdf
234. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження [Електронний ресурс] // Лабораторія законодавчих ініціатив. Експертні матеріали. – Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/docs/files/8/1162220481_ans.pdf
235. Совгіря О.В. Парламентська опозиція в Україні у XVI – на початку XX ст. / О.В. Совгіря // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 10. – С. 94-103.
236. Совгіря О. Правовий статус парламентської опозиції у Великобританії / О.В. Совгіря // Підприємництво, господарство і право. 2004. – № 11. – С. 77-81.
237. Совгіря О.В. Правові засади діяльності опозиційного Кабінету Міністрів: загальна характеристика / О.В. Совгіря // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Вип. 60. – 2004. – С. 36-39.
238. Совгіря О.В. Сучасний стан та перспективи нормативно-правового регулювання правового статусу парламентської опозиції в

- Україні/ О.В. Совгиря //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2004. – Вип. 61. – С. 82-84.
239. Сокирка Ю. На екваторі виборчої кампанії [Електронний ресурс] /Ю.Сокирка – Режим доступу <http://postup.brama.com/usual.php?what=74661>
240. Сто днів української влади в новому форматі: оцінка дій в контексті демократичних цінностей. Аналітична доповідь. – Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2008. – №2. – С. 2-71.
241. Стефурак М.М., Рябоус В.М. Критерії опозиційності політичних партій в Україні [Електронний ресурс] / М.М. Стефурак, В. М. Рябоус.– Режим доступу: http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/4994/1/123_34.pdf
242. Ткаченко Т.В. Генеза ідеї політичної опозиції: з історії зарубіжної політичної думки / Т.В. Ткаченко // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Гол. ред. В.П. Бех. – Вип.64. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 96-109.
243. Ткаченко Т.В. Опозиція як політичний інститут та форма суспільного протесту: порівняльний аналіз / Т.В. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5 (26). – С. 40-45.
244. Ткаченко Т.В, Політична культура як чинник інституціоналізації політичної опозиції / Т.В. Ткаченко // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2008. – Вип.31. – С. 179-188.
245. Ткаченко Т.В. Сутність і класифікація моделей політичної опозиції в контексті світового досвіду та українських реалій / Т.В. Ткаченко // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Гол. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип.75. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 114-125.

246. Тенденції еволюції виборчих технологій в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=28&c=720>.]
247. «Теневые» нули [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrrudprom.ua/digest/Tenevie_nuli.html
248. Тернавська Н. Особливості української телевізійної політичної реклами: основні прийоми впливу на цільову аудиторію (на прикладі рекламних сюжетів 2006-2007 років) / Н. Тернавська // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія. Випуск 19. – С. 111-120.
249. Тимошенко: парламентська політична криза завершена / Українська служба ВВС. – 8 грудня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk>
250. Тимошенко пішла в опозицію до президента / Інтернет-видання Newsru.ua. – 20 грудня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua>
251. Тимошенко і Яценюк об'єдналися. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/04/23/6963250/>.
252. Томенко А. Парламентські вибори 2002 року: надії та наслідки [Електронний ресурс] / А. Томенко. – Режим доступу: <http://tomenko.kiev.ua/docs/content.php?id=pc04-2002-02>
253. У ВР створено об'єднання парламентських опозиційних сил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rbc.ua/ukr/top/show/v_vru_sozdano_obedinenie_parlamentskih_opozitsionnyh_sil16032010
254. У Львові обговорили соборність України у світлі президентської виборчої кампанії 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postup.brama.com/usual.php?what=66965>

255. У ЦВК розповіли, чим загрожує підвищення прохідного бар'єру до 5% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1273582-u-cvk-rozpovili-chim-zagrozhu-pidvishchennya-prohidnogo-bareru-do->
256. У Миколаївській області оскаржили ще одну перемогу опозиціонера. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news-w.com/62764-9067/n/62764-3533/>
257. Українська демократична Лівія: Люди не довіряють ні владі, ні опозиції. Вивести країну з кризи можуть тільки нові українські ліві сили. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spravedlivo.org.ua>
258. Україну ждуть перманентные выборы? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stoletie.ru/politika/ukrainu_zhdut_permanentnyje_vybory_2010-02-05.ht
259. Україна не врахує думку Європи щодо закону про вибори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.glavred.info/archive/2011/11/01/201227-2.html>.
260. Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація / О. Фісун // Агора. Україна – нові перспективи. – К.: Стилос, 2005. – Вип. 1. – С. 24-28.
261. Франк С.Л. По ту сторону «правого» и «левого» / С.Л. Франк // Новый мир. – 1990. – № 4. – С. 226-233.
262. Француз А.Й. Політична опозиція у демократичній державі: правові аспекти аналізу / А.Й. Француз // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004 . – № 5. – С. 35-45.
263. Халипов В.Ф. Власть: Кратологический словарь / В. Ф. Халипов – М.: Республика, 1997. – 431 с.

264. Христюк Т.А. Вибори народних депутатів 1989 р.: деякі аспекти протистояння політичної опозиції та партійної номенклатури / Т.А. Христюк // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень 2003». – Том 3. – Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С. 54-56.
265. Христюк Т.А. «Політична опозиція»: зміст, характеристика та історична еволюція/ Т.А. Христюк // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць: Вип.13. – К.: Т-во «Знання» України, 2003. – С. 195-203.
266. Христюк Т.А. Роль політичної опозиції в процесі розпаду СРСР / Т.А. Христюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Випуск 3. – Тернопіль, 2003. – С. 198-202.
267. Чебаненко О. Місцеві вибори – 2010: загальнонаціональні тенденції [Електронний ресурс] / О. Чебаненко. – Режим доступу: <http://www.parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf>
268. Червона Л. Освіта і наука в Україні: позиція влади і опозиції / Л. Червона // Вища освіта України: Теоретичний і науково-методичний часопис. – К., 2002. – № 4 (6). – С. 65-69.
269. Червона Л. Опозиція в структурі демократії / Л. Червона // Вища освіта України: Теоретичний і науково-методичний часопис. – 2003. – № 4. – С. 83-88.
270. Червона Л. Політична опозиція як соціальний інститут та її схеми взаємодії з владою / Л. Червона // Нова парадигма: Альманах наукових праць. – Запоріжжя, 2003. – Вип.31. – С. 107-115.
271. Чи потрібна Україні опозиція (дослідження) / [Електронний ресурс] – Режим доступу: [/http://www.unian.net/ukr/news/news-201085.html](http://www.unian.net/ukr/news/news-201085.html)

272. Центр Разумкова. Соціологічні опитування [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/ukr/index.php>
273. Центр Разумкова: соціологічні опитування [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.
274. Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика: [учебное пособие] / А.П. Цыганков. – М.: Интерпакс, 1995. – 294с
275. Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – управління – бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: [монографія] / В.В. Цветков, В.П. Горбатенко – К., 2001.
276. Цимбал Д. Теоретико-методологічні підходи до дослідження інституту політичної опозиції / Д. Цимбал // Освіта регіону. – 2012. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://www.social-science.com.ua/>
277. Шабашов М. Административный ресурс «За единую Украину» пополнился финансовым. [Електронний ресурс] /М. Шабашов.– Режим доступу: <http://www.ukraine.ru/stories>
278. Шамельда О. Адміністративний ресурс як елемент ресурсної бази політичних партій / О.Шамельда // Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації / [під ред. С. Грабовська, Л. Скочиляс та ін.]. – Львів: ЦПД, 2005. – 160 с. – С. 19–27.
279. Шайгородський Ю. Електоральні настрої: травень 2004 / Ю Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 172–175.
280. Шарп Дж. От диктатуры к демократии Концептуальные основы освобождения [Електронний ресурс] / Дж. Шарп. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/2005/lib/sharp.htm>

281. Шведа Ю.Р. Політичні партії: Енциклопедичний словник. – Львів: Астролябія, 2004. – 500 с.
282. Шульга В. В. Особливості функціонування та озаконодавчі проблеми інституту політичної опозиції в Україні [Електронний ресурс] / В.В. Шульга.– Режим доступу:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vonu_sip/2011_10/pdf/str_775-783.pdf
283. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія / Й. Шумпетер. – М.: Наука, 1995. – 327с.
284. Якименко О., Литвиненко Ю. Політичні партії за рік до виборів: майбутнє, що починається сьогодні / О. Якименко, Ю. Литвиненко // Національна безпека та оборона. – 2005. – № 2. – С.2-15.
285. Як зняття кандидатів вплине на склад парламенту[Електронний ресурс] Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/40439/Jak_znatta_kandydativ_vplyne_na_sklad_parlamentu?a_offset
286. Яценюк: После победы на выборах оппозиция пересмотрит все законы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://flot2017.com/item/news/46901.>]
287. Якушик В.М. Деякі теоретичні засади аналізу політико-правового статусу політичної опозиції / В.М. Якушик // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996. – С. 178-181.
288. Democracy Index. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.en.wikipedia.org/wiki/Democracy_Index
289. Ionescu G., de Madariaga I. Opposition / G. Ionescu, de I. Madariaga. – Lnd.: Pelican Book, 1966. – 200 p., с. 55-56.

290. Liberal Opposition Under Authoritarianism. //Michaleva G./, Riabov F. (Ed.) Russian Challenges: between freedom and energy. Bern: Peter Lang, 2011. P. 199-220.
291. Laue. Parlamentarische Opposition und deutsche Einheit. – Verlag Hansel-Hohenhausen, Egelsbach-Koln-New York. – 1992. – 258 s. – S. 11.
292. Opozycja parlamentarna. – Wydawnictwo Sejmowe. Warszawa. – 2000. – C. 20.
293. Oberreuter H. Parlamentarische Opposition. Ein internationaler Vergleich /H. Oberreuter.–Hamburgh, 1975. – P. 134.
294. Political institutions in the United Kingdom by David Judge. – Oxford University Press, 2005. – 323 p.
295. Skrzydło W. Republika francuska: Opozycja parlamentarna / W. Skrzydło. – Wydawnictwo Sejmowe. – Warszawa, 2000. – 118 p, c. 87.